

**Запорізький національний університет
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України**

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Науковий журнал

Випуск 1 (20), 2021

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

*Рекомендовано до друку
вченою радою Запорізького національного університету
протокол № 8 від 30.03.2021 р.*

Проблеми сучасної психології: науковий журнал. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. № 1 (20). 152 с.

Головний редактор:

Шевченко Н.Ф., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету

Редакційна колегія:

Александров Д.О., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

Аршава І.Ф., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та патопсихології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро, Україна)

Горбань Г.О., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Де Карло Алессандро, доктор філософії з психології Університету LUMSA у Римі (Італія)

Даль Корсо Лаура, доктор філософії з психології, доцент з організаційної психології та психології праці, факультета філософії, соціології, освітньої та прикладної психології Університету Падови (Італія)

Дорожкін В.Р., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України (м. Київ, Україна)

Зазимко О.В., кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ, Україна)

Клопота Є.А., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Кононенко О.І., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (м. Одеса, Україна)

Мельничук Т.І., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ, Україна)

Паламарчук О.М., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна)

Ронгінська Т.І., доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща)

Санніков О.І., доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри теорії та методики практичної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса, Україна)

Сняданко І.І., доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів, Україна)

Ткалич М.Г., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України (м. Київ, Україна)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі психологічних наук (053 – Психологія).

Журнал індексується у Index Copernicus, Academic Resource Index, Eurasian Scientific Journal Index, World Catalogue of Scientific Journals, Journal Index.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 24461-14401 ПП від 26.03.2020 р.*

Zaporizhzhya National University
G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine
Ukrainian State Employment Service Training Institute

PROBLEMS OF MODERN PSYCHOLOGY

Scientific journal

Issue 1 (20), 2021

Publishing House
„Helvetica”
2021

DOI “Problems of modern psychology”
DOI № 1(20), 2021

<https://doi.org/10.26661/2310-4368>
<https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-1>

*Board of Zaporizhzhia National University
(protocol № 8, 30.03.2021)*

Problems of modern psychology: Scientific journal. Zaporizhzhia: Publishing House “Helvetica”. 2021. № 1 (20). 152 p.

Editor-in-Chief:

N. Shevchenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor at the Department of Pedagogy and Psychology of Education, Zaporizhzhia National University

Editorial board:

D. Aleksandrov, Doctor of Psychology, Professor, Department of Social Work, Taras Shevchenko National University of Kyiv

I. Arshava, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of General Psychology and Pathopsychology, Oles Honchar Dnipro National University

A. De Carlo, Ph.D. in Psychology, LUMSA University of Roma (Italy)

L. Dal Corso, Ph.D. in Psychology, Associate Professor of Work and Organizational Psychology, Department of Philosophy, Sociology, Education and Applied Psychology, University of Padova (Italy)

V. Dorozhkin, Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology, Ukrainian State Employment Service Training Institute

G. Gorban, Doctor of Psychological Sciences, professor of the Department of Psychology, Zaporizhzhia National University

Ye. Klopot, Doctor of Psychological Sciences, professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Educational Activity, Zaporizhzhia National University

O. Kononenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Differential and Special Psychology, Mechnikov Odessa National University

T. Melnychuk, Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher at the Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

O. Palamarchuk, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Psychology and Social Work, Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubynsky

T. Ronginska, Doctor of psychology, Director of the Institute of Psychology, The University of Zielona Góra (Poland)

A. Sannikov, Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Practical Psychology, Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University

I. Snyadanko, Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Theoretical and Practical Psychology, Lviv Polytechnic National University

M. Tkalych, Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology, Ukrainian State Employment Service Training Institute

O. Zazymko, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher in the Laboratory of Cognitive Psychology, the G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 dated 02.07.2020 (Appendix 4), the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine category “B” in the field of psychological sciences (053 – Psychology).

The journal is indexed in scientometric databases: Index Copernicus (Poland), Academic Resource Index, Eurasian Scientific Journal Index, World Catalog of Scientific Journals, Journal Index.

*Certificate of state registration of the printed source of mass media
KB № 24461-14401 IIP of 26.03.2020.*

ISSN 2310-4368 (Print)
ISSN 2524-2458 (Online)

© Zaporizhzhya National University, 2021

ЗМІСТ

Безрукова К. М. <i>ТЕОРЕТИЧНІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ЕЛЕКТОРАТУ В СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ПІДХОДІ</i>	9
Бугерко Я. М. <i>ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД АДАПТАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В КАРАНТИННИХ УМОВАХ</i>	18
Калмиков Г. В. <i>ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПСИХОТЕРАПІЇ, ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ І ПСИХОЛІНГВІСТИКИ: ПРОБЛЕМИ ТА ДИСКУСІЇ</i>	28
Кетлер-Митницька Т. С. <i>ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ПОЗИТИВНОГО ВПЛИВУ ІНТЕРНАЛЬНОСТІ НА САМОРОЗВИТОК МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ</i>	36
Клочко А. О. <i>ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ СТИЛІВ УПРАВЛІННЯ В МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ</i>	45
Коллі-Шамне А. В., Руденко Д. В. <i>ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДИХ І ДОСВІДЧЕНИХ ФАХІВЦІВ СУЧАСНИХ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ</i>	52
Колобова І. Б. <i>НАРАТИВНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ</i>	64
Кононенко С. В. <i>МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЮРИДИЧНОГО ПРОФІЛЮ</i>	74
Котлова Л. О., Тичина І. М., Прокудіна В. В. <i>ОБРАЗ «ЧОЛОВІКА» І «ЖІНКИ» У СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ РІЗНОГО ВІКУ (КРОС-КУЛЬТУРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)</i>	83
Кутішенко В. П., Патинок О. П., Ставицька С. О., Вінник Н. Д. <i>ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СВИТОГЛЯДНОГО ФЕНОМЕНУ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ І СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ НА ПЕРВИННОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ</i>	91
Лісневська А. О. <i>СТАТЕВІ ВІДМІННОСТІ У ПЕРЕЖИВАННІ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІСЛЯ СПРИЙМАННЯ НОВИН ІЗ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ</i>	101
Мамбетова А. А. <i>АВТОРСЬКИЙ ОПИТУВАЛЬНИК «ШКАЛИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ»: ПРОЦЕС КОНСТРУЮВАННЯ ТА ОПИС ПРОДУКТУ</i>	109
Миколенко Н. В. <i>ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ І ГРУПОВИХ БАЗОВИХ ПОТРЕБ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ</i>	119
Прошукало І. Л. <i>ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ: ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПРАЦІВНИКІВ У СФЕРІ ПОСЛУГ</i>	127

Степаненко Л. В.

*АДАПТАЦІЙНІ ВЛАСТИВОСТІ У СКЛАДІ ЕМОЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ.....137*

Шевченко Н. Ф.

*ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНИХ ЯКОСТЕЙ СУБ'ЄКТІВ
ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....144*

CONTENTS

Bezrukova K. M.	<i>THEORETICAL GROUNDS FOR TYPOLOGIZATION OF THE ELECTORATE IN THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL APPROACH</i>	9
Buherko Ya. M.	<i>PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE HIGHER EDUCATION APPLICANTS' ADAPTATION PROCESS IN QUARANTINE CONDITIONS</i>	18
Kalmykov H. V.	<i>ON THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOTHERAPY, PSYCHOLOGICAL COUNSELING AND PSYCHOLINGUISTICS: PROBLEMS AND DISCUSSIONS</i>	28
Ketler-Mytnytska T. S.	<i>PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF POSITIVE INFLUENCE OF INTERNALITY ON FUTURE PSYCHOLOGISTS' SELF-DEVELOPMENT: THEORETICAL ANALYSIS</i>	36
Klochko A. O.	<i>ORGANIZATIONAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT OF INNOVATIVE MANAGEMENT STYLES IN MANAGERS OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS</i>	45
Kolly-Shamne A. V., Rudenko D. V.	<i>FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND COPING-STRATEGIES IN THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF YOUNG AND EXPERIENCED SPECIALISTS OF MODERN SOCIONOMIC PROFESSIONS</i>	52
Kolobova I. B.	<i>NARRATIVE CONSTRUCTION OF LIFE EXPERIENCE</i>	64
Kononenko S. V.	<i>THE FORMATION MODELS OF LEGAL CONSCIOUSNESS OF WOULD-BE LEGAL PROFESSIONALS</i>	74
Kotlova L. O., Tychyna I. M., Prokudina V. V.	<i>THE IMAGE OF "MAN" AND "WOMAN" IN THE MINDS OF INDIVIDUALS OF DIFFERENT AGES (CROSS-CULTURAL RESEARCH)</i>	83
Kutishenko V. P., Patynok O. P., Stavyska S. O., Vinnyk N. D.	<i>FEATURES OF RESPONSIBILITY AS A WORLDVIEW PHENOMENON OF PSYCHOLOGY STUDENTS AND SOCIAL WORKERS AT THE INITIAL STAGE OF THE PROFESSIONAL TRAINING</i>	91
Lisnevska A. O.	<i>GENDER DIFFERENCES IN THE STUDENTS' EXPERIENCE OF PSYCHOLOGICAL SAFETY AFTER RECEIVING THE NEWS FROM THE MASS MEDIA</i>	101
Mambetova A. A.	<i>AUTHOR'S MULTICULTURAL IDENTIFICATION SCALE QUESTIONNAIRE: DESIGN PROCESS AND PRODUCT DESCRIPTION</i>	109
Mykolenko N. V.	<i>FEATURES OF PERSONAL AND GROUP BASIC NEEDS OF PSYCHOLOGY STUDENTS</i>	119
Proshukalo I. L.	<i>THEORETICAL ANALYSIS OF PROBLEMS: ORGANIZATIONAL CULTURE AS A FACTOR IN ENSURING THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF EMPLOYEES THE SERVICE ORGANIZATIONS</i>	127

Stepanenko L. V.

*ADAPTIVE PROPERTIES IN THE COMPOSITION
OF THE EMOTIONAL-FUNCTIONAL POTENTIAL OF THE PERSONALITY*.....137

Shevchenko N. F.

*FEATURES OF THE COMMUNICATIVE QUALITIES OF SUBJECTS
OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY*.....144

УДК 159.923:324-051:001.891
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-1-1>

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДСТАВИ ДЛЯ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ЕЛЕКТОРАТУ В СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ПІДХОДІ

Безрукова К. М.

*аспірантка кафедри соціальної психології
факультету психології*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-6230-8348

kateryna.bezrukova@gmail.com

Ключові слова: *електорат, електоральні групи, типологія електорату, критерії типологізації електорату, соціально-психологічний підхід.*

У статті здійснено спробу систематизації та узагальнення наявних теоретичних підходів до типологізації електорату, виділено та проаналізовано основні підстави для типологізації виборців. Доведено, що електорат є предметом міждисциплінарних досліджень, який формується на перетині політології, соціології та психології, тому автором проаналізовано основні теоретичні підходи до визначення поняття «електоральна група» в межах цих наукових напрямів. Під час аналізу класичних теорій електоральної поведінки в статті розглянуто основні теоретичні підходи до типологізації електорату. Критеріями для типологізації в них виступають політичні симпатії та орієнтації, міра знайомства з програмами кандидатів і агітаційною продукцією, зміна наміру голосувати під час передвиборчої кампанії, ступінь залученості у виборчий процес, стійкість електоральних орієнтацій, міра власної вигоди від результатів виборів, чутливість до базових стратегій виборчих кампаній. Приділено увагу обґрунтуванню соціально-психологічних критеріїв типологізації виборців, закладених послідовниками Мічиганської школи, які виділяли партійну ідентифікацію, ставлення до поточних подій і до кандидата як ключові підстави для типологізації.

На прикладі аналізу основних підходів автором доведено, що спроби типологізувати електорат за психологічними характеристиками в роботах багатьох учених мають фрагментарний характер, найчастіше враховуючи лише одну з цих характеристик без охоплення всієї можливої кількості змінних. Акцентовано, що найбільш поширеною в країнах пострадянського простору й досі залишається типологізація виборців на підставі соціально-демографічних характеристик, за якою групи виділяються на основі віку, статі, рівня освіти, регіону проживання та типу поселення, політичної належності, електоральних симпатій.

THEORETICAL GROUNDS FOR TYPOLOGIZATION OF THE ELECTORATE IN THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL APPROACH

Bezrukova K. M.

*Postgraduate Student at the Department of Social Psychology
of the Faculty of Psychology
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Volodymyrska str., 60, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-6230-8348
kateryna.bezrukova@gmail.com*

Key words: *electorate, electoral groups, typology of the electorate, criteria for typologization of electorate, socio-psychological approach.*

The article attempts to systematize and generalize the existing theoretical approaches to typologization of the electorate, to identify and analyze the main grounds for typologization of voters. It is proved that the electorate is the subject of interdisciplinary research, which is formed at the intersection of political science, sociology and psychology, so the author analyzes the main theoretical approaches to defining the concept of “electoral group” within these areas. Analyzing the classical theories of electoral behavior, the article considers the main theoretical approaches to typologization of the electorate. Criteria for typologization are political sympathies and orientations, the degree of acquaintance with the programs of candidates and campaign products, changing of intention to vote during the election campaign, the degree of involvement in the election process, the stability of electoral orientations, the degree of self-benefit from election strategies campaigns. Attention is paid to the substantiation of socio-psychological criteria of voter typologization, laid down by followers of the Michigan school, who singled out party identification, attitude to current events and to the candidate as key grounds for development of typology.

On the example of the analysis of the main approaches the author proved that attempts to typologize the electorate by psychological characteristics in the works of many scientists are fragmentary, often taking into account only one of these characteristics without covering all possible variables. It is emphasized that the most common in the post-Soviet countries is still the typology of voters based on socio-demographic characteristics, according to which groups are distinguished on the basis of age, gender, level of education, region and type of settlement, political affiliation, electoral sympathies.

Постановка проблеми. Одним із найважливіших завдань виборчої кампанії будь-якого політика є цілеспрямована робота з тими виборцями, від яких найбільшою мірою залежить розширення його електоральної бази. Практичний інтерес для політичних консультантів сьогодні становить наукове та теоретичне обґрунтування ефективності політичної комунікації, налагодження якої під час практичного застосування можливе лише за умов наявності детальних і психологічно вивчених уявлень про цільову аудиторію – тобто про типи українських виборців та їхні соціально-психологічні особливості.

Успіх американських і британських електоральних досліджень зі створення психологічних портретів виборців спонукав українських дослідників до більш глибокого вивчення відомих під-

ходів до типологізації електорату, їх аналізу та адаптації до сучасних реалій.

Саме через те, що електорат являє собою групу зі складною, не завжди очевидною й ситуативно змінною структурою, чимало психологів отримують можливість знайти в ній власний аспект, власний предмет дослідження. Стан наукових доробок у межах політичної, соціальної та диференційної психології дає нам змогу розглядати електорат як специфічну складно структуровану групу, яку можливо розділити на підгрупи, беручи за основу визначені для диференціації критерії.

Зазвичай в одному дослідженні типологізація електорату відбувається на підставі 1–3 відносно незалежних диспозицій без охоплення всієї можливої кількості змінних і занурення в суб’єктивні характеристики виборця. Єдиного інтегратив-

ного підходу до типологізації електорату в науці нині немає.

Серед досліджень соціально-психологічних особливостей виборців і підстав для виділення в структурі електорату специфічних груп можна виділити роботи П. Лазарсфельда [3], М. Фіорини [4], Г. Дилигенського [14], К. Холодковського [12], О. Вишняка [11], О. Полторака [10], В. Рибаченка [16], В. Комаровського [1], В. Зарубіна [2], С. Хорошаєва [18], Є. Галицької [7], К. Бура і О. Левцун [17] та інших.

Мета статті – систематизувати та узагальнити уявлення про відомі підходи до типологізації електорату, виділити та проаналізувати основні підстави для типологізації виборців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Електорат є предметом міждисциплінарних досліджень, який формується на перетині трьох наук – політології, соціології та психології. А отже, можна говорити про три основні теоретичні підходи до визначення поняття «електоральна група».

У політологічній традиції електоральні групи близькі політичним партіям за функціями і засобами впливу. Вони формуються на основі усвідомлення людьми необхідності спільної діяльності для реалізації своїх інтересів. Визначаються електоральні групи як добровільні об'єднання, що формуються з метою висловлення і відстоювання політично значимих інтересів людей, що до них входять у взаєминах з державою та іншими політичними інститутами.

Підставою для формування цих груп політологи вважають економічні, соціальні, культурні, етнічні, релігійні, ідеологічні потреби. Прикладом таких груп виступають профспілкові об'єднання, об'єднання підприємців, спілки споживачів, екологічні рухи, жіночі, молодіжні та інші асоціації, недержавні культурно-просвітницькі організації, благодійні товариства, тощо.

Основне призначення таких груп полягає в агрегації та артикуляції інтересів. Отже, електоральні групи виступають механізмом реалізації прав людини і втіленням суті громадянського суспільства в політичній системі.

На нашу думку, електоральні групи не обов'язково мають бути об'єднаними однією метою чи включені в спільну діяльність, рух. Люди з однієї електоральної групи можуть бути незнайомими і не мати жодної спільної формальної приналежності.

У соціології електоральні групи існують здебільшого для фіксації результатів електоральних досліджень. Вони виділяються на основі соціально-демографічних критеріїв – віку, статі, рівня освіти, регіону проживання та типу поселення, політичної приналежності, електоральних симпатій, тощо. Тобто найбільшу питому вагу мають саме об'єктивні показники.

Такий підхід, на нашу думку, не враховує індивідуальних особливостей членів електоральної групи. Таким чином в групу, наприклад, жінок 25–45 років з вищою освітою, середнім достатком з одного регіону можуть потрапити люди абсолютно полярні за своїми політичними вподобаннями та ціннісними орієнтаціями.

Психологія намагається досягнути суб'єктивні характеристики членів електоральних груп, тому підставами для типологізації виступають психічні якості виборців, риси їх характеру, когнітивні та емоційні прояви електорального вибору, тощо.

Одну з перших спроб типологізації виборців за часів Радянського Союзу зробив В. Комаровський [1]. У дослідженні виборців після виборів народних депутатів СРСР, результати якого були опубліковані в 1990 році, автор розглядає три групи виборців:

1. Група людей, що не брали участі в виборах.
2. Група тих, хто голосував проти всіх внесених до списку кандидатів.
3. Група тих, хто голосував за одного (або кількох) кандидатів.

З обраними за об'єктивними характеристиками групами автор намагається пов'язати суб'єктивні характеристики виборців, що складають данні групи. Він типологізує виборців за їх мірою знайомства з програмами кандидатів і агітаційною продукцією, за критерієм зміни наміру голосувати у ході передвиборчої кампанії.

Автор зазначає, що класифікація (типологізація) виборців повинна мати щонайменше однією з підстав політичні симпатії і орієнтації виборців. Тому, на основі соціологічного опитування виділяє ще три категорії виборців: групу тих, хто на майбутніх виборах орієнтуються на представників місцевих партійних і радянських органів; тих, хто готовий віддати перевагу інтелігенції, незалежним претендентам і лідерам неформальних організацій; тих, хто орієнтується на робочих і селян.

Однак за результатом дослідження виявлені категорії виборців лише частково збігаються з описаними вище групами. «Групи не проглядаються як доступне для огляду компактне ціле. Вони добре виділяються по одним параметрам, по іншим проглядається їх внутрішня неоднорідність. Потрібен час, щоб знайти більш чіткі орієнтири, що піддаються надійній емпіричній інтерпретації» [1].

Обґрунтовуючи результати досліджень, В. Комаровський називає обрані критерії не універсальними, наголошує на необхідності в більш диференційованому вигляді уявити підгрупу активної більшості та важливості не просто зафіксувати особливості поведінки тієї чи іншої групи виборців, а й з'ясувати, які чинники її зумовили.

«Це ставить перед дослідниками складне завдання пошуку критеріїв класифікації і типологізації виборців, для визначення їх політичних симпатій і прогнозу їх поведінки на виборах» [1].

Велика кількість сучасних досліджень електорального поля все ж вдається до подальшої типологізації виборців за критерієм виду їх електоральної поведінки. Групування електорату за цим критерієм (на виборців, що приймають участь у виборах; виборців, що прийшли до виборчих дільниць, але зіпсували бюлетень; виборців, що проголосували проти всіх кандидатів та виборців, які не брали участь у голосуванні) й досі можна зустріти у сучасних дослідженнях.

Російський дослідник В. Зарубін доповнив наведений підхід типологією елективних груп за ступенем включеності у виборчий процес [2, с.29.]. Автор розділив електорат так:

1. **Виборці-активісти:** послідовні та непослідовні. Обидві підгрупи приймають участь у виборах на всіх рівнях, але перші відрізняються цікавістю до передвиборчої кампанії та позитивною оцінкою значимості голосування. Непослідовні виборці-активісти не проявляють інтересу до виборчих перегонів та не вважають результати важливими для себе.

2. **Виборці з хиткими уподобаннями** – беруть участь не у всіх виборах.

3. **Виборці-абсентеїсти.** У цій групі у послідовних виборців-абсентеїстів відсутній інтерес до кампанії і позитивна оцінка значення результатів виборів. Непослідовні виборці-абсентеїсти, навпаки, проявляють інтерес до передвиборчої кампанії і вважають результати важливими для себе.

П. Лазерфельд під час типологізації виборців керується ступенем стійкості їх електоральних орієнтацій [3]. Врешті, дослідник розділяє виборців на три великих групи:

1. Стабільні виборці.
2. Непостійні виборці.
3. Виборці, що змінюють партії.

М. Фіорина говорить про «ретроспективного виборця», який на думку дослідника, оцінює минулі дії влади та, переглядаючи минулий досвід, оновлює власні оцінки партій і політиків [4]. С. Попкін виділяє «колективних вкладників», які голосують в ім'я загального блага та «приватних інвесторів», які орієнтуються переважно на власні вигоди від результатів голосування [5].

За спостереженнями дослідника О. Петрова, типологізувати електорат можна за чутливістю до базових стратегій виборчих кампаній. Автор виділяє наступні стратегії комунікації: «програмна» стратегія, «апаратна» стратегія, «проблемна» стратегія, «соціально-економічна» стратегія, «рекламна» стратегія, «лідерська» стратегія, «адресна» чи «диференційована» стратегія [6].

Варто зазначити, що нині в Україні та пострадянських країнах Європи домінуючим підходом є типологізація виборців на підставі географічних і соціально-демографічних критеріїв. Таке бачення електорального поля можна зустріти чи не в кожному сучасному дослідженні з електоральної проблематики. Критерієм типологізації тут виступають вік, стать, рівень освіти, матеріальний стан, тип поселення та регіон проживання виборців. За умов використання даного підходу, електоральні групи формуються на основі наведених критеріїв.

Показовим прикладом практичної роботи з такою типологізацією є дослідження Є. Галицької та А. Чернякова [7]. Для кожного з претендентів на перемогу у виборах було спеціальним чином побудовано розбиття населення на соціально-демографічні групи з метою пошуку груп, у яких певний політик мав найбільший рейтинг.

Під час виділення груп враховувалися такі п'ять соціально-демографічних показників: стать, вік, освіта, регіон і тип місця проживання респондента. Дослідники намагалися серед закладених критеріїв знайти показники, які певним чином впливають на рейтинг політиків та розділити виборців на найбільш контрастні групи.

Індикатором ступеня електоральної підтримки стали частка голосуючих за даного політика (% від населення) і рейтинг політика в групі (% голосуючих за нього в групі). За цим індикатором було виділено три типи груп - з високою, помірною і слабкою електоральною підтримкою. Крім того, по кожній електоральній групі наводилася її питома вага (%) в загальній чисельності дорослого населення країни. Таким чином дослідники отримали більш деталізовану та розгорнуту картину електоральних рейтингів політиків [7].

Ще одним прикладом використання саме соціально-демографічної типологізації електорату у практичній діяльності є комплексна методика реконфігурації електорального поля [8]. У найбільш загальному вигляді цей підхід можна описати як істотне збільшення числа контрольованих параметрів виборчої кампанії та перерозподілення електоральних рейтингів.

Підготовчий етап характеризується тим, що окрім отриманих соціологічних даних, більш детально аналізується імідж кандидата та його електоральна ніша. За допомогою аналізу параметрів конфігурації електорального поля, дослідник отримує інформацію про симпатиків усіх представлених кандидатів, що дозволяє визначати, за допомогою яких факторів відбувається прийняття рішення про електоральний вибір.

Природно, що найважливішим завданням, яке розв'язує ця методика, є досягнення адресності впливу через здійснення його лише всередині необхідної електоральної ніші або групи. Для

розв'язання цього завдання використовуються ізольовані канали комунікації, які охоплюють лише конкретну електоральну групу та форми комунікації, прийнятні лише для неї [8].

Головним недоліком соціологічного підходу при вивченні електоральної поведінки і, зокрема, типологізації електорату, вважається пояснення здійснення електорального вибору, засноване виключно на основі аналізу соціологічних чинників, а саме почуття близькості до певної політичної сили та наміру раціонально використати свій голос. Поза увагою залишається аналіз дій електоральних акторів, недооцінюється вплив засобів масової комунікації на формування електорального рішення, не аналізуються мотиви участі в голосуванні різних категорій виборців та динаміка абсентеїзму. Поза полем зору дослідників залишається особистість виборця.

На думку послідовників Мічиганської школи (Т. Адорно, І. Айзенка, Г. Олпорта, Е. Фромма, С. Томкінса та ін.) [9], електоральна поведінка людини визначається взаємодією трьох складових: партійна ідентифікація, ставлення до поточних подій, ставлення до кандидата. Прихильники цього підходу вважають, що саме партійна ідентифікація як найстабільніша із зазначених характеристик, впливає на інші змінні й на кінцевий вибір під час голосування. В основі інтересу до політичної партії, на думку дослідників, лежить не класова позиція, не освіта, не національність чи релігія, а процеси політичної соціалізації, що діють безпосередньо через родину, визначаючи партійну ідентифікацію [10].

Ця парадигма показує свою високу дієвість у США. Дослідження електорату країн з дво-партійною системою та високою ідеологічною сформованістю партій дійсно виявляють високі показники ідентифікації електорату з цінностями партій та навіть спадкоємність політичних поглядів. Однак, практично не пояснено як працює механізм партійної ідентифікації в країнах з мультипартійною системою.

Як зазначають дослідники [11], у більшості політичних партій в Україні немає чіткої ідеологічної спрямованості, а програмні положення всіх політичних партій у галузі внутрішньої політики дуже схожі. На перший погляд вплив партійної ідентифікації на електоральний вибір українських громадян незначний, оскільки лише 35 % із них вважає, що в сучасному політикумі є рухи, коаліції, партії, близькі їм за програмними цілями та ідеологічними поглядами [11]. Динаміка ідеологічної ідентифікації громадян, представлена за період незалежності України, також підтверджує дану тенденцію [11].

Окрім того, українські дослідники стверджують, що в нашій країні виборці віддають свої

голоси не за політичні сили, а за конкретні особистості, що їх представляють. Тому типологізувати електорат за критерієм політичної ідентичності, як це заведено в соціально-психологічному підході, на нашу думку, не є ефективним у сучасних умовах. Результати досліджень електорату Росії К. Холодковського показують схожі тенденції. Автор упевнений, що ідейно-політичні відмінності в установках як партій, так і електорату, поступово розмиваються [12].

Свого часу дослідження Л. Гудкова та Б. Дубіна, присвячені аналізу виборів 1999 року, продемонстрували, що відмінності електорального вибору громадян були майже несуттєвими: «несуттєво більший акцент на необхідності соціальної підтримки населення, більше протекціонізму і захисту вітчизняного виробника – у прихильників комуністів, трохи більше вимог свободи ринку від державного контролю і захисту власності у прибічників «правих». От практично і усі розбіжності, вони в нюансах, в величині та ступені настійності відповідних очікувань» [13].

Дослідження К. Холодковського спирається на наступну позицію. У кожній партії зазвичай є «типовий» виборець, який наділений особливими соціальними та демографічними характеристиками. Соціальна однорідність навіть ядра партійного електорату відносна, але, разом з тим, стійка соціально-демографічна специфіка є одним з суттєвих показників «невипадковості» електорату партії, її масової бази. Подібно до того, як кожна партія має власний «типовий» електорат, основні соціально-демографічні групи характеризуються власними партійно-політичними уподобаннями [12].

Отже, автор виходить на опис за соціально-демографічними критеріями «типових» електоратів партій та на розподілення симпатій певних електоральних груп між політичними силами. Однак найбільш психологізованою характеристикою, якою керується дослідник під час опису виборців, є динаміка соціального оптимізму та відмінності ціннісних орієнтацій. Автор підкреслює, що такі дослідження можуть описати лише «ядро» електоратів кожної партії, а загальна картина є більш складною. Однак навіть такий обмежений результат здатний дати інформацію для розуміння конфігурації виборчого корпусу [12]. А втім, дослідження К.Г. Холодковського, як і його російських колег, демонструють, що розмежування електоратів пострадянських країн є далеким від розвиненої та усвідомленої ідейно-політичної диференціації [12].

У дослідженнях Г. Дилигенського переконливо показана фрагментарність індивідуальної та групової свідомості, розмитість кордонів між соціально-психологічними групами і, як наслідок, нестійкість, мінливість багатьох уявлень і цінностей виборців [14].

Більш сучасні електоральні дослідження російських політичних психологів спрямовані зокрема на аналіз основних моделей електоральної активності і пошук соціально-психологічних факторів електоральної поведінки. Наприклад, дослідження К. Іваненко за інтегральний фактор, який містить все різноманіття оціночних і ціннісних установок, що впливають на електоральну поведінку, приймає громадську думку [15]. Автор вважає, що громадська думка є не лише індикатором стану суспільства, але й регулятором тих процесів, які в ньому відбуваються. Під дією ціннісних орієнтацій і оціночних суджень, громадська думка впливає на електоральну поведінку. Тож для вивчення обох векторів впливу, К. Іваненко вивчав вплив на електоральну поведінку оціночних суджень суспільної думки стосовно якості державних інститутів, політичних сил, тощо та взаємозв'язок ціннісних орієнтацій та електоральної активності [15]. За результатами його дослідження, на електоральну активність громадян істотно впливає оцінка громадською думкою ефективності уряду, якості державного регулювання, політичної стабільності, ступеня відкритості і підзвітності держави. Велике значення мають установки громадської думки, пов'язані з довірою до парламенту, політиків і політичних партій, а також до самого інституту виборів. Важливим соціально-психологічним фактором активності виборців є значимість для громадської думки таких цінностей, як рівність можливостей, толерантність по відношенню до інших, самостійність у прийнятті рішень, верховенство закону. Проведене К. Іваненко дослідження показало, що взаємозв'язок оціночних і ціннісних установок громадської думки і електоральної активності носить нелінійний характер, передбачає існування оптимуму. Громадяни схильні брати участь в тих виборах які несуть реальний відчутний результат. В основі взаємозв'язку явища волевиявлення і реальної політики лежить пряма відповідальність держави перед суспільством [15].

Український політичний психолог і аналітик В. Рибаченко [16] на основі узагальнення досвіду виборів в Україні розробив власну соціально-психологічну типологію електорату, у якій підставою для типологізації виступає мотивація до голосування. Він виділяє 4 типи виборців – переконані, мислячі, байдужі та продажні, які в свою чергу поділяються на 8 підтипів. Переконані виборці – на фанатів і зазомбованих, мислячі виборці – на аналітиків та пошуковців, байдужі виборці – на розчарованих та «пофігістів» та продажні виборці – на бідних і циніків. Відповідно до виділених груп виборців, автор типологізує і політиків.

Схожий підхід описаний українськими дослідниками К. Бура та О. Левцун. Вони класифікували психотипи політиків, які вступають у передвиборчу боротьбу, а не електорат, як такий. Автори впевнені, що в Україні голосують насамперед за особистість, а не за програму. А фахівців (психологів, політологів, іміджмейкерів, піарників, тощо) у свою чергу цікавить, які типи особистостей серед політиків найбільш сприятливо приймаються виборцями [17].

В основу дослідження К. Бура та О. Левцун було покладено типологію Майерс-Бріггс (МВТІ), що ґрунтується на теорії К.-Г. Юнга [17]. Вони аналізували факти з біографії політика, його особистого життя та політичної діяльності, матеріали особистих інтерв'ю для ЗМІ та характеристики і оціночні висловлювання на адресу політика, надані знайомими з ним людьми. Результати аналізу ключових українських політиків були перекладені на результати опитування електоральних очікувань, щодо нового лідера [17].

Цікавим у межах нашого дослідницького інтересу є підхід до типологізації електорату російського дослідника С. Хорошаєва. Він виділяє рефлексивну систему виборчої кампанії – тобто, систему учасників виборчої кампанії, наділених особливими позиціями, які багатократно відображають як фізичні процеси, так і їх відображення в свідомості учасників. Важкий потік відображень свідомостей учасників виборчої кампанії одна в одній автор називає рефлексивним процесом виборчої кампанії [18].

Відповідно до цього С. Хорошаєв будує свою класифікацію електоральних груп відносно операторів свідомості. Зокрема, він виділяє такі електоральні групи:

1. Виборців лише зі своєю думкою. Трапляється досить рідко. Являють собою скоріше ідеальний, аніж реальний тип електорату.

2. Найпростіший виборець. Найпростіший із погляду рефлексивної структури виборець має власну думку про процеси, що відбуваються навколо нього, і ці уявлення недоторкані думкою навколишніх людей.

3. Виборець-соліпсоїд. Якщо найпростіший виборець бачить перед собою процеси, що насправді відбуваються навколо, то перед виборцем-соліпсоїдом знаходиться не дійсність, а власна система уявлень, відображена ним самим. Реальність з боку виборця завжди виступає лише як елемент його внутрішнього світу.

4. Виборець, який усвідомлює двічі. Має комбінований тип свідомості, що об'єднує моделі найпростішого виборця і виборця-соліпсоїда. Факт відображення сам одночасно відображується.

5. Виборець під абсолютним впливом. Патологічна ситуація, коли виборець не має власної

думки. Світ, що лежить перед виборцем, – це феномен, що протікає всередині політтехнолога або іншої особи, що має над ним абсолютний вплив.

6. **Виборець-раціоналіст** (максимінний виборець). Виборець, який приймає найкраще для себе рішення, виходячи переможцем у грі. Людина, яка голосує за принципом обміну і веде виборчій торг.

7. **Виборець з симетричною рефлексивною структурою**. Виборець, який усвідомлює, що над ним проводяться маніпуляції і намагається прорахувати наступні дії політтехнолога.

Така картина, на думку автора, склалася в електоральному полі через «розпіарювання» виборчих технологій. Саме це сприяло максимінному замиканню рефлексії виборців і, як наслідок, формуванню абсентеїстської позиції електорату [18].

Висновки. Отже, базуючись на класичних теоріях електоральної поведінки, в сучасній науці було сформовано кілька підходів до типологізації електорату, де критеріями для типологізації виступають політичні симпатії та орієнтації, міра знайомства з програмами кандидатів і агітаційною продукцією, зміна наміру голосувати у ході передвиборчої кампанії (В. Комаровський), ступінь включеності у виборчий процес (В. Зарубін), стійкість електоральних орієнтацій (П. Лазерфельд), міра власної вигоди від результатів виборів (М. Фіорина), чутливість до базових стратегій виборчих кампаній (О. Петров) тощо.

Соціально-психологічні критерії типологізації виборців закладали послідовники Мічиганської школи і А. Кемпбелл. Вони виділяли партійну ідентифікацію, ставлення до поточних подій та почуття до кандидата як ключові підстави для типологізації.

Спроби типологізувати електорат за психологічними характеристиками у роботах багатьох

вчених носять фрагментарний характер, найчастіше враховуючи лише одну з цих характеристик. Так, В. Рибаченко типологізує виборців за ступенем переконаності у правильності власного політичного вибору, рівнем критичності сприйняття та ступенем політичної байдужості. С. Хорошаєв розробляє типологію на підставі операторів свідомості та усвідомлення виборцями політичних процесів. Однак найбільш поширеною в країнах пострадянського простору й досі залишається типологізація виборців на підставі соціально-демографічних характеристик. Групи виділяються на основі віку, статі, рівня освіти, регіону проживання та типу поселення, політичної приналежності, електоральних симпатій, тощо. Серед досліджень, виконаних в даному підході найвагомішими є дослідження Є.Г. Галицької, А.А. Чернякова, М. Григор'єва, К.Г. Холодковського та ін.

Додаткової уваги потребує розроблення інтегративного підходу до дослідження електорату та його типологізації, який не буде залежати від поточного політичного ландшафту і враховуватиме індивідуальні особливості виборців. У подальших дослідженнях доцільно було б розширити коло критеріїв для типологізації виборців з об'єктивних (вік, стать, регіон проживання та тип поселення, достаток, освіта, форма політичної участі) на суб'єктивні (особистісні, ціннісні, мотиваційні, когнітивні та інші сталі особливості). Великий науковий та практичний інтерес представляє пошук предикторів електорального вибору та тих особливостей виборців, які матимуть прогностичний потенціал. Наявність системних уявлень про типи виборців та їхні особистісні профілі допоможе змістовно підійти до розуміння електорату та стане підставою для налагодження конструктивної взаємодії у системі держава-суспільство-особистість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комаровский В.С. Типология избирателей // Социологические исследования. № 1., М., 1990. С. 42-47.
2. Зарубин В.Г. Элективное действие и формирование корпуса российских избирателей (опыт социологического анализа): Автореф. дис. д. соц. наук. / В.Г. Зарубин, СПб., 1998.
3. Lasarsfeld, P. The People's Choice [Text] / P. Lasarsfeld. N.Y., 1969.
4. Фіорина М. Ретроспективне голосування в американських національних виборах, Нью Хевен: видавництво Єльського університету, 1981. 389 с.
5. Шемелин А.В. Типология электорального поведения на выборах в органы государственной власти в России и за рубежом / А.В. Шемелин, С.В. Бородин: Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России, № 4. 2006. С. 166-170.
6. Петров О. Стратегії політичних сил на парламентських виборах 2006 року / О. Петров // Політичний менеджмент, 2006. № 1. С. 18-26
7. Галицкая Е.Г. Электоральные группы ведущих политиков России / Е.Г. Галицкая, А.А. Черняков: Фонд "Общественное мнение". 1999. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://bd.fom.ru/report/cat/el_rat/o905720
8. Григорьев М. Комплексная методика «Реконфигурация электорального поля» // По материалам 2-й всероссийской научно-практической конференции «Новые избирательные технологии: особенности региональных выборов» // Психология и бизнес. 2009.

9. Олпорт Г. Личность в психологии / Г. Олпорт, М.: КСП, СПб: "Ювента", 1998. 345 с.
10. Полторак В.А. Избирательные кампании: научный подход к организации / В. А. Полторак, О. В. Петров, К.: Знання України, 2004. 315 с.
11. Вишняк О.І. Динаміка ідеологічних орієнтацій і електоральна поведінка населення України (1994–2000 рр.) // Українське суспільство моніторинг — 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали, К.: ІС НАНУ, 2000. С.129-135.
12. Холодковский К.Г. Социально-психологическая дифференциация российского населения и процесс формирования партий // Полис, 2001. №5.
13. Гудков Л. Российские выборы: время «серых» // Б. Дубин, Л.Гудков / Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. 2000. № 2. С. 17-29.
14. Дилигенский Г.Г. Дифференциация или фрагментация? (О политическом сознании в России), М.: МЭиМО, 1999. № 9, 10.
15. Иваненко К.А. Социально-психологические детерминанты электорального поведения избирателя / Современные социально-психологические исследования: Вестник РУДН, серия «Психология и педагогика», 2013. № 3.
16. Рибаченко В.Ф. Типи виборців та типи кандидатів: за кого голосувати? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/tipi-vibortsiv-ta-tipi-kandidativ-za-kogo-golosuvati>
17. Бура К., Левцун О. Командир, Підприємець, Артист та інші: психотипи політиків, які вступають у передвиборну боротьбу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://newukraineinstitute.org/media/news/875/file/Психотипи.pdf>
18. Хорошаев С.В. Классификация электоральных групп // Социология власти, 2007. №6.

REFERENCES

1. Komarovskiy V.S. (1990) *Typologiya izbirateley* [Typology of Voters]. Moscow: Sociological Research. No. 1 [in Russian].
2. Zarubin V.G. (1998) *Elektivnoye deystviye i formirovaniye korpusa rossiyskikh izbirateley (opyt sotsiologicheskogo analiza)* [Elective action and the formation of the corps of Russian voters (the experience of sociological analysis)]. St. Petersburg: dissertation abstract of Doctor of Sociological Sciences [in Russian].
3. Lasarsfeld, P. (1969) *The People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*, N.Y: Columbia University Press. [in English]
4. Fiorina M. (1981) *Retrospective voting in American national elections*, New Haven: Yale University Press [in English].
5. Shemelin A.V. (2006) *Tipologiya elektoral'nogo povedeniya na vyborakh v organy gosudarstvennoy vlasti v Rossii i za rubezhom* [Typology of Electoral Behavior at Elections to Government Bodies in Russia and Abroad]. St. Petersburg: publishing office of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia [in Russian].
6. Petrov O. (2006) *Stratehiyi politychnykh syl na parlaments'kykh vyborakh 2006 roku* [Strategy of political forces at parliamentary elections in 2006]. Kyiv: Political management No. 1 [in Ukrainian].
7. Galitskaya E.G. (1999) *Elektoral'nyye gruppy vedushchikh politikov Rossii* [Electoral groups of leading Russian politicians]. Moscow: Public Opinion Foundation [in Russian].
8. Grigoriev M. (2009) *Kompleksnaya metodika «Rekonfiguratsiya elektoral'nogo polya»* [Complex methodology "Reconfiguration of the electoral field"]. Moscow: Psychology and business [in Russian].
9. Allport G. (1998) *Lichnost' v psikhologii* [Personality in psychology]. Moscow: KSP, St. Petersburg: "Juventa" [in Russian].
10. Poltorak V.A. (2004) *Izбирatel'nyye kampanii: nauchnyy podkhod k organizatsii* [Election campaigns: a scientific approach to organization]. Kyiv: Knowledge of Ukraine [in Russian].
11. Vishnyak O.I. (2000) *Dynamika ideolohichnykh oriyentatsiy i elektoral'na povedinka naselennya Ukrayiny (1994—2000)* [Dynamics of ideological organizations and electoral behavior of the population of Ukraine (1994-2000)]. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
12. Kholodkovskiy K.G. (2001) *Sotsial'no-psikhologicheskaya differentsiatsiya rossiyskogo naseleniya i protsess formirovaniya partiy* [Socio-psychological differentiation of the Russian population and the process of party formation]. Moscow: Polis [in Russian].
13. Gudkov L. (2000) *Rossiyskiye vybory: vremya «serykh»* [Russian elections: the time of the "gray"]. Moscow: Monitoring of public opinion: Economic and social changes [in Russian].
14. Diligenskiy G.G. (1999) *Differentsiatsiya ili fragmentatsiya? (O politicheskom soznanii v Rossii)* [Differentiation or fragmentation? (On political consciousness in Russia)]. Moscow: World economy and international relations [in Russian].

15. Ivanenko K.A. (2013) *Sotsial'no-psikhologicheskiye determinanty elektoral'nogo povedeniya izbiratelya* [Socio-psychological determinants of the electoral behavior of the voter]. Moscow: Publishing house of the RUDN University [in Russian].
16. Ribachenko V.F. (2012) *Typy vybortsiv ta typy kandydativ: za koho holosuvaty?* [Typy vybortsiv ta typy kandydativ: za koho holosuvaty?]. Kyiv: Democratic Initiatives Foundation Ilka Kucheriva [in Ukrainian].
17. Bura K., Levtsun O. (2018) *Pidpryyemets', Artyst ta inshi: psyhotypy politykiv, yaki vstupayut' u peredvybornu borot'bu* [Pidpryyemets', Artyst ta inshi: psyhotypy politykiv, yaki vstupayut' u peredvybornu borot'bu]. Kyiv: New Ukraine Institute [in Ukrainian].
18. Khoroshaev S.V. (2007) *Klassifikatsiya elektoral'nykh grupp* [Classification of electoral groups]. Moscow: Sociology of power [in Russian].

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД АДАПТАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В КАРАНТИННИХ УМОВАХ

Бугерко Я. М.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Західноукраїнський національний університет
вул. Львівська, 11, Тернопіль, Україна
orcid.org/0000-0002-9138-5350
Ja.buherko@gmail.com*

Ключові слова: *соціально-психологічна адаптація, адаптованість особистості, психологічний супровід освітнього процесу, психологічна самоізоляція, пандемія COVID-19, адаптаційний ресурс освітнього середовища, здобувачі ЗВО.*

У статті розглянуто адаптацію як процес і результат активно-дієвого ставлення людини до світу, проаналізовано особистісну адаптованість як відносно сталу тенденцію-результат життєактивності людини і водночас психоформу внутрішнього світу особистості, специфічно людську внутрішню систему відліку, яка самоорганізує інші психічні утворення і виявляється як універсальна здатність особи гармонізувати свої взаємини зі світом і самою собою. Показано, що адаптація студентів до навчання в закладі вищої освіти в умовах карантину є складним багатофакторним процесом, який містить п'ять взаємопов'язаних етапів: первинну реакцію, орієнтування, внутрішню переробку і осмислення, вибір адаптаційної стратегії, продуктивну взаємодію. Визначено змістовну характеристику, домінантні компоненти-індикатори та показники успішного проходження кожного етапу. Зазначено, що порушення процесу адаптації на окремих етапах стосуються тих компонентів, на які лягає найбільше навантаження, і які є показниками (індикаторами) самого етапу. Вирізняють такі основні типи порушень: 1) невдала реалізація (неадекватне виконання) основного завдання конкретного етапу; 2) пропуск етапу; 3) фіксація на певному етапі; 4) регресія (повернення) до попереднього етапу. Виявлення відхилень від оптимальної моделі адаптаційного процесу дає змогу визначити ключові проблеми й точково-конструктивні напрями їх подолання. Це особливо важливо в умовах карантину, коли використання традиційних методів дослідження процесу адаптації обмежене. Виокремлення складників адаптивного ресурсу (як особистості, так і освітнього закладу) на кожному етапі адаптаційного процесу дає змогу побудувати ефективну програму психосоціальної підтримки учасників освітнього процесу, спрямовану на розвиток їхніх адаптивних можливостей. На прикладі функціонування освітнього процесу ЗУНУ показано, що конструктивно побудований психологічний супровід освітнього процесу дає можливість якісно підвищити показники особистісного адаптаційного потенціалу здобувачів вищої освіти та оптимізувати процес їх адаптації до навчання в карантинних умовах.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE HIGHER EDUCATION APPLICANTS' ADAPTATION PROCESS IN QUARANTINE CONDITIONS

Buherko Ya. M.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Psychology and Social Work
West Ukrainian National University
Lvivska str., 11, Ternopil, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9138-5350
Ja.buherko@gmail.com*

Key words: *socio-psychological adaptation, personality adaptability, psychological support of the educational process, psychological self-isolation, COVID-19 pandemic, an adaptive resource of the educational environment, higher education applicants.*

In the article, an adaptation is considered as the process and result of an active human attitude to the world, personal adaptability is analyzed as the relatively constant trend-result of human activity and at the same time the psychoform of the inner world of the individual that is the specifically human internal frame of reference which self-organizes other mental formations and manifests itself as the universal ability of a person to harmonize their relationships with the world and itself. It is shown that the adaptation of students to study in a higher education institution in quarantine is a complex multifactorial process that contains five interrelated stages: initial response, orientation, internal processing and understanding, the choice of adaptation strategy, productive interaction. Meaningful characteristics, dominant components-indicators, and indicators of successful completion of each stage are defined. It is noted that the violations of the adaptation process at certain stages relate to those components that bear the greatest load, and which are indicators (indicators) of the stage itself. The following main types of violations are distinguished: 1) unsuccessful implementation (inadequate performance) of the particular stage main task; 2) skipping the stage; 3) fixation at a certain stage; 4) regression (return) to the previous stage. Detection of deviations from the optimal model of the adaptation process allows identifying key problems and point-constructive directions of overcoming them. This is especially important in quarantine when the use of traditional methods of studying the process of adaptation is limited. Isolation of the components of the adaptive resource (both individual and educational institution) at each stage of the adaptation process allows you to build an effective program of psychosocial support for participants in the educational process, aimed at developing their adaptive capabilities. The example of the educational process at WUNU shows that the constructive psychological support of the educational process allows qualitatively increasing the personal adaptive potential of higher education applicants and optimizing the process of their adaptation to learning in quarantine conditions.

Постановка проблеми. Складні умови сьогодення висувають перед людиною вимогу відповісти соціальним нормативам і, водночас, зберігати внутрішню стабільність та рівновагу. Серйозним випробуванням для усіх верств населення стала пандемія COVID-19. Під час карантину істотно змінився ритм і спосіб життя в зовсім нових умовах, суттєво змінилось інформаційно-комунікативне поле, відбувся перерозподіл часу звичних робочих, навчальних і побутових практик. Хронічне перебування в ситуації високої невизначеності стало викликом для багатьох людей, зокрема для студентської молоді. А тому

надзвичайно важливим є питання пристосування до нових соціальних умов та налагодження продуктивної освітньої взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню адаптації, вивчення її форм, видів, механізмів перебігу, приділяється значна увага. Так психологічні особливості адаптації аналізуються в працях Г.О. Балла, О.І. Гринчук, С.П. Іваненкова, В.А. Петровського, О.О. Шльонської, М.С. Яницького та ін.; особистісну адаптованість як універсальну здатність особи гармонізувати свої взаємини із світом і самою собою досліджували О.В. Кузнецова, І.С. Ревасевич, О.П. Сан-

нікова, А.В. Фурман; особливості адаптації до професійної діяльності через поняття самореалізації особистісних можливостей, особистісного потенціалу розкриваються у працях Ж.П. Вірної, Є.В. Карпенка, П.С. Кузнецова, А.О. Реана та ін.

Водночас аналіз літератури засвідчує недостатню вивченість проблеми взаємодії особистості і соціального освітнього середовища, практично відсутні публікації, котрі б висвітлювали специфіку протікання адаптивного процесу в карантинних умовах і стосувалися б вивчення адаптивних властивостей особистості, її ресурсів та адаптаційного потенціалу. Багатоплановий, комплексний, характер проблеми соціально-психологічної адаптації до умов карантину потребує ґрунтовного дослідження.

Мета статті – обґрунтування структурно-функціональної організації процесу соціально-психологічної адаптації здобувачів ЗВО в умовах карантину та розробка програми соціально-психологічного супроводу, спрямованої на розвиток адаптаційного потенціалу студентів, підвищення рівня їх адаптивності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Широкий інтерес до проблеми адаптації людини засвідчує багатогранність та універсальність адаптивних явищ, тому цей феномен слід розглядати із міждисциплінарних позицій як багаторівневе явище складноорганізованої біологічної, фізіологічної, психологічної та соціальної природи. Однак для сучасних досліджень характерним є термінологічна неузгодженість, а іноді і певна підміна понять словами-синонімами («звикання», «пристосування», «входження», «становлення», «прийняття» та ін.). Аналіз наукової літератури з даної проблематики дозволяє зробити висновок, що адаптацію можна розглядати як процес, стан, властивість або результат діяльності, який виникає при певних умовах, триває протягом певного періоду, поки не буде встановлено динамічної рівноваги між системами, які адаптуються [2; 4; 6; 7; 9].

Низка дослідників, аналізуючи феномен адаптації, визначає різницю між адаптацією як процесом і адаптованістю як її результатом. На думку Ж. Піаже, Л. Хьелл, добре адаптована людина – це людина, у якій не порушені психічна рівновага, продуктивність і здатність насолоджуватися життям [за 5, с. 35]. Зазначимо і значні напрацювання вітчизняних психологів. Так, проф. А.В. Фурман уточнює, що адаптація як процес характеризує рівень суб'єкта, а як результат – це рівень особистості. На думку науковця, «коли мова йде про перебіг адаптаційних процесів, структуру і динаміку адаптаційної активності, то слід говорити про «адаптивність, не- чи дезадаптивність» людини як суб'єкта своєї життєдіяльності, а коли має місце

оформленість психічних процесів у вигляді станів і комплексів (страх, депресія, невротизм тощо), то правильним є уживання термінів «адаптованість, не- чи дезадаптованість» особистості» [9, с. 15-16].

О.П. Саннікова виділяє таку властивість особистості як *адаптивність*, котра забезпечує врівноваженість взаємозв'язків особистості з мікро- та макросоціальним середовищем завдяки здатності як до внутрішньо-психологічних так і зовнішньо-поведінкових перетворень. Дослідниця виділяє формально-динамічний (базисний), змістовно-особистісний та соціально-імперативний рівні адаптивності [7].

Аналіз поняття «адаптивність» показав, що існують неоднозначні його тлумачення. З одного боку, під адаптивністю розуміється певна характеристика поведінки людини, що відбиває узгодженість її цілей і результатів активності (функціональний аспект), з іншого – адаптивність розглядається як окрема системна властивість індивідуальності, що постає як здатність до адаптації (особистісний аспект). А тому доцільно говорити про *особистісну адаптованість* як про специфічно людську внутрішню систему відліку, яка «не просто самоорганізує інші психічні утворення – ставлення, оцінки і самооцінки, суб'єктне прийняття, психічний образ, психологічну ситуацію, Я-концепцію, а й виявляється як універсальна здатність особи гармонізувати свої взаємини із світом і самою собою, тобто постійно відновлювати і збагачувати відповідність: а) зовнішньо – між ментальним досвідом людини і оточенням, б) внутрішньо – між цілями і результатами, ставленнями і психічними образами, переживаннями і Я-концепцією» [6, с. 284].

І.С. Ревасевич, розглядаючи структуру особистісної адаптованості як відносно сталу тенденцію-результат життєактивності людини і водночас психоформу внутрішнього світу особистості, вводить поняття актуальної лінії адаптації. Це своєрідна межа між пристосуванням людини у зовнішньому світі і її внутрішньою адаптивністю. Якщо її діапазон широкий, то у людини проявляються високі адаптивні можливості. Відомо, що навіть людина із дуже високим рівнем пристосованості час від часу все ж таки потрапляє в ситуації неадаптованості. Однак вона реагуватиме на них за умов добре розвинутої актуальної лінії адаптації позитивним ставленням, повноцінним їх суб'єктивним прийняттям, відчуттям повної внутрішньої безпеки [там само].

Пандемія COVID-19, зважаючи на її масштабність, стала значним випробуванням для українського суспільства і всього людства. Вона вплинула на всі аспекти життя кожної людини, змінила звичний ритм і спосіб життя. Заборона

спілкування, ізоляція людей у своїх помешканнях, табу на всі соціальні контакти, окрім родинних, on-line навчання та дистанційна трудова діяльність – все це стало не тільки вимогою на рівні законодавчо-правових актів, які були ухвалені парламентами багатьох країн, зокрема і Україною, але й реальністю, до якої потрібно було швидко адаптуватися усім, без винятку, людям [1]. Звичний активний темп життя людей загальмувався, стиль життя – кардинально змінився, а відтак певних змін зазнали людські цінності та інтенції. Однією з найбільш уразливих верств населення у цій форс-мажорній ситуації, стало студентство, оскільки його ритм життя, порівняно з іншими віковими групами, був одним з найбільш темпоральних і швидко змінюваних у часі та просторі [12; 14].

Аналіз сучасних медико-психологічних досліджень показує, що введення режиму самоізоляції і карантину без належного психологічного супроводу може викликати віддалені ефекти порушень психічного та психологічного здоров'я людини, а також непередбачувані соціальні наслідки для всього суспільства. В умовах ізоляції на психіку людини впливає комплекс факторів, зокрема, сенсорна деривація, обмеження простору, виникає синдром психічної астенизації, за якого підвищується подразливість та емоційна лабільність. Окрім того, в цих умовах можуть знижуватися когнітивні здібності, оскільки людському мозку для нормальної роботи потрібна значна різноманітність сигналів з навколишнього середовища. У результаті знижуються і пізнавальні функції – пам'ять, увага, мислення, і функції контролю над взаємодіями [10; 11].

У період карантину можуть виникати різні психічні стани людини, які є порівняно стійкими і пов'язані з напруженістю через зміни умов життєдіяльності, обмеження активності і свободи переміщення. Важливу роль у виникненні адаптивних перебудов особистості, пов'язаних з наявністю важких життєвих ситуацій, відіграє рівень активності особистості, ступінь її мобілізації. Як показали дослідження Л.В. Кулікова, найбільш адекватним є виділення оптимального рівня активності особистості. Емпіричні дані показують, що як за недостатньої, так і за надмірної мобілізації особистості з великою ймовірністю виникають психічні стани, які порушують адаптивну рівновагу. Так, за недостатньої мобілізації у важкій життєвій ситуації досить ймовірно виникнення апатії і зниження витрачання енергії. З іншого боку, в ситуації надлишкової мобілізації виникає стан високої напруги на фоні надмірного витрачання енергії [5, с. 57].

Адаптація студентів до навчання у вищому навчальному закладі є складним та багатограним

процесом, а його успішність залежить від низки зовнішніх та внутрішніх чинників. Сучасні дослідження показують, що якщо студент успішно адаптується до нових соціальних умов, студентського колективу, його норм та цінностей, то в нього є більше можливостей накопичити досвід для подальшої професійної діяльності. Водночас, виникнення певних труднощів у процесі адаптації може суттєво впливати як на навчальну діяльність, так і на соматичний та психоемоційний стан здобувача вищої освіти [3; 8].

Весна 2020 року для студентів Західноукраїнського національного університету (тоді ще – ТНЕУ), як і для всього українського студентства, виявилася особливою – початок семестру співпав у часі з розпалом пандемії COVID-19. У рекордно короткий час закладу довелося перелаштуватися на навчання он-лайн. Процес, який за нормальних умов зайняв би кілька років, вдалося реалізувати впродовж лічених тижнів. Звичайно, далеко не все відбулося ідеально, але вдалося зробити значний крок у напрямку диджиталізації системи вищої освіти. Нові реалії стали викликом як для студентів, так і для викладачів та керівництва навчального закладу.

Конструювати нову соціальну реальність через посередництво інформаційних платформ та відео-конференцій виявилось не зовсім легкою справою, оскільки достатніх навичок у цьому процесі не вистачало ні у викладачів вищих навчальних закладів, ні у студентів. Посилені вимоги до дистанційної освіти у ЗВО, зростаюча кількість нормативних актів у цьому напрямку, безумовно, неоднозначно впливало на соціально-психологічні настрої їх учасників, змінювало погляди на характер освітнього процесу. Тому важливим завданням було створення широкої системи психоедукативних програм та психосоціальної підтримки всіх учасників освітнього процесу. Першочерговою потребою став аналіз соціально-психологічних умов та детермінант успішної адаптації до нових умов навчання. Якщо раніше формат онлайн-роботи не мав масового розповсюдження і лише іноді використовувався як допоміжний, то світова пандемія внесла корективи у розуміння та використання такого формату. Він став єдиною доступною учасникам освітнього процесу формою взаємодії [1; 3; 13]. Варто зазначити, що нові умови роботи потребували адаптації не лише з боку студентів, а й викладачів. Істотно зросло навантаження на викладачів, багато з яких до ситуації з епідемією не мали досвіду роботи у віртуальному середовищі. За статистичними даними 2019 року чверть викладачів вузів із вечнім ступенем раніше не використовували сервіси віддаленого відеозв'язку для участі в вебінарах і відео конференціях [1]. Водночас відзначимо, що

вимушена онлайн освіта дала значний простір для творчості та академічної свободи викладача при формуванні та наповненні освітнього контенту на обраній платформі.

Для вивчення адаптаційного процесу в умовах карантину було проаналізовано наявний теоретичний матеріал і вироблено методологічні підходи по створенню програми вивчення адаптованості здобувачів вищої освіти. Ми виходили з положення, що загальна ефективність адаптаційного процесу суттєво залежить від складних інтеграційних тенденцій особистості. Адаптація як складне явище має певну структуру, котра містить низку відносно незалежних процесів. Водночас кожен структурний компонент процесу адаптації є системою, яка містить: а) об'єктивне явище і його умови (зовнішні умови); б) відносини адаптанта з відповідним явищем (ставлення, стосунки, зв'язки); в) індивідуальні особливості самої людини, що відповідають чи не відповідають вимогам (внутрішні умови або власні ресурси людини). Створену модель адаптаційного процесу представлено на рис. 1.

Процес адаптації розгортається в часі, має кілька етапів і торкається практично всіх компонентів особистості. Зміни, що відбуваються в особистості можна відстежити на трьох рівнях: емоційному, когнітивному і поведінковому. *Емоційний компонент* описує загальний емоційний стан студента і його ставлення до ситуації, що змінилася. *Когнітивний компонент* визначає ступінь інформованості особистості про ситуацію та ступінь орієнтування в проблемній ситуації. На *поведінковому рівні* розглядається активність здобувача освіти, спрямована на перетворення ситуації. При цьому активність може виражатися у вигляді зовнішньої поведінки, а може виступати у формі внутрішньої активності, спрямованої на перетворення власної особистості.

У процесі соціально-психологічної адаптації, при послідовному переході з одного етапу

на інший, різні компоненти (емоційний, когнітивний і поведінковий) набувають неоднакової значимості. Навантаження ніби переносяться з одного рівня на інший, залежно від тих завдань, які доводиться вирішувати особистості в процесі побудови нової системи взаємодії з середовищем. Водночас межі між послідовними стадіями процесу можуть бути досить розмиті, проте, компонент, котрий несе найбільше навантаження на певному етапі, як правило, найбільш яскраво виражений. Відповідно, за розподілом внутрішніх ресурсів особистості між емоційним, когнітивним і поведінковим компонентами можна визначити етап процесу адаптації в конкретний момент. Було виділено п'ять взаємопов'язаних етапів в єдиному процесі соціально-психологічної адаптації: первинна реакція на зміни, орієнтування, внутрішня переробка і осмислення, вибір адаптаційної стратегії, продуктивна взаємодія та побудована програма їх вивчення (табл.).

Виокремлення зазначених етапів адаптаційного процесу виявилось особливо ефективним для аналізу адаптації саме в умовах дистанційного навчання, коли відсутня (або вкрай обмежена) можливість використовувати класичні методи дослідження (різнопланові діагностичні методики, корекційно-тренінгові заняття тощо). Оскільки реальна соціально-психологічна адаптація протікає не завжди успішно, тому виявлення відхилень від зазначеної оптимальної моделі адаптаційного процесу дозволяє виявити ключові проблеми і точково-конструктивні напрями їх подолання. Зазначимо, що порушення процесу адаптації на окремих етапах стосуються саме тих компонентів, на які лягає найбільше навантаження, і які є показниками (індикаторами) самого етапу. Virізнено такі основні типи порушень: 1) невдала реалізація (неадекватне виконання) основного завдання конкретного етапу; 2) пропуск етапу; 3) фіксація на певному етапі, 4) регресія (повернення) до попереднього етапу. Причини

Рис. 1. Модель соціально-психологічної адаптації здобувачів ЗВО

Таблиця 1

Аналіз структурних складників процесу соціально-психологічної адаптації здобувачів ЗВО

Стадії адаптаційного процесу	Ключова змістова характеристика етапу	Домінуючий компонент	Показник успішного проходження етапу	Використання адаптаційного ресурсу	
				особистості здобувача вищої освіти	освітнього середовища університету
1. Первинна реакція на зміни	Зростання емоційної напруги	Емоційний	Прийняття факту зміни ситуації	Індивідуально-психічні властивості: толерантність до стресу, нервово-психічна стійкість	- формування інформаційного середовища в університеті, - розширення каналів комунікації (Instagram, ін.)
2. Орієнтування	Чутливість до релевантної інформації	Когнітивний	Адекватна орієнтація в ситуації	Самооцінка особистості, адекватність сприйняття умов діяльності та своїх можливостей	- моніторинг адаптаційних проблем; - розроблення психологічних і методичних рекомендацій; - наповненість онлайн курсів системи Moodle
3. Внутрішня переробка і осмислення	Високий рівень внутрішньої активності	Когнітивний, мотиваційний	Формування внутрішньої позиції особистості, нових поведінкових стереотипів	Рефлексивність, прийняття ризику, соціально-нормативні ціннісні установки	- онлайн-формат кафедральних і загальноуніверситетських заходів - інститут кураторства та студентського наставництва
4. Вибір адаптаційної стратегії	Активні перетворювальні дії	Поведінковий	Дії, спрямовані на зміну поведінки	Поведінкова гнучкість, відчуття соціальної підтримки, почуття власної значущості	- електронна система управління і контролю освітнім процесом (електронні журнали, відомості, ін.)
5. Продуктивна взаємодія	Установка на оптимальну взаємодію і самореалізацію	Емоційний, поведінковий	Стан адаптованості особистості	Відкритість досвіду, прийняття відповідальності, прагнення особистісного зростання	- чітка взаємодія всіх ланок освітнього процесу, - постійний моніторинг і зворотний зв'язок усіх учасників освіти

порушень можуть бути різні і часто пов'язані з відсутністю або недостатнім функціонуванням певних адаптивних властивостей особистості. Виокремлення складників адаптивного ресурсу (особистості і освітнього закладу) дозволили в подальшому конструктивно вибудувати лінію психологічного супроводу освітнього процесу в умовах карантину.

Опитування, проведене в онлайн-форматі в березні 2020 року серед студентів 1–4 курсів ЗУНУ спеціальності «Психологія» та «Соціальна робота» з метою вивчення стану організації дистанційного навчання показало ключові проблеми, з якими зіткнулися студенти. Більшість опитаних позитивно оцінили організацію навчання в дистанційному форматі, а також підготовку університету і викладачів до переходу в онлайн – обидва пункти в не влаштували лише 11 % учасників. При виявленні конкретних проблем, з котрими

зіткнулися студенти в нових умовах навчання, одержані відповіді були як прогнозованими, так і дещо несподіваними. Найчастіше студенти відповідали, що їм не вистачає живого спілкування з одногрупниками і викладачами, скаржилися на технічні складності і перебої з Інтернетом. Значна кількість опитаних відмітили, що в домашній обстановці вчитися складніше, нелегко зосередитися при самостійному вивченні матеріалу, не завжди вдається уточнювати деталі у викладачів і відповідати на їхні запитання без прямого контакту. Врешті, студенти відчували себе більш самотніми при дистанційному форматі.

На запитання про проблеми, які виникли під час переходу на онлайн навчання було названо такі: не вистачає спілкування з одногрупниками – 47 %, виникають технічні проблеми з Інтернетом – 38 %, не вистачає очних дискусій з викладачами – 42 %, складно навчатись в домашній обстановці – 35 %,

важко зосередитись під час самостійного вивчення матеріалу – 37 %, відчують себе самотніми, ізольованими під час дистанційного формату – 34 %, складно відповідати на запитання викладача і уточнювати незрозуміле в онлайн-форматі – 32 %, неможливість обговорити з одногрупниками матеріал, який вивчається – 20 %, складно втримувати увагу при перегляді відео лекцій – 25 %, складно знайти зручне місце для занять в дистанційному форматі – 20 %, складно розібратись з інтерфейсом онлайн-курсів і програм дистанційного навчання – 10 %, нема відповідних пристроїв, які можна було б використати для дистанційного навчання – 9 %.

Результати показали, що найважче вчитись тим, хто ще не встиг набути достатнього досвіду навчання в університеті офлайн – першокурсникам. Їм важче самоорганізуватися, концентруватися на самостійному вивченні матеріалу, зокрема при перегляді відео-лекцій, вивченні онлайн-курсів. До того ж їм важче відповідати на запитання викладача чи задавати уточнюючі запитання на заняттях онлайн. Швидкий вимушений перехід на дистанційний формат навчання прогнозовано відобразився на досвіді студентів. Значна частина (65 %) відзначили зниження ефективності навчання. Водночас, незважаючи на всі труднощі, сформувався і значна кількість прихильників онлайн. Приблизно третині опитаних дистанційний формат подобається більше ніж очна форма навчання.

Аналіз результатів опитування дозволив ідентифікувати труднощі та переваги впровадженого дистанційного навчання, серед недоліків якого *технічні питання та психологічні проблеми*, зокрема відсутність живого спілкування, неможливість повторної здачі пропущених практичних занять, значне збільшення завдань, брак часу на виконання завдань, зобов'язання виконувати свої сімейні обов'язки щодо контролю/догляду за молодшими братами (сестрами), обмежений доступ до комп'ютера, оскільки батьки теж переведені на віддалену роботу тощо. Серед психологічних проблем можна виділити *дидактичні проблеми*, пов'язані з навчанням (обсяг завдань, відсутність діалогу з викладачем тощо), *мотиваційні* (невизначеність власної стратегії навчання, низька самомотивація), *емоційно-комунікативні* (нестача живого спілкування з друзями, одногрупниками, викладачами). Зазначені проблеми тісно пов'язані між собою і вказують на складнощі в соціально-психологічній адаптації до нових умов навчання. А відтак нагальною постала потреба психологічного супроводу освітнього процесу в умовах карантину, створення умов, котрі сприяють оптимізації процесу адаптації здобувачів вищої освіти та підвищення адаптаційного потенціалу їх особистості.

Основними характеристиками психологічного супроводу є безперервність, постійність та ціліс-

ність; можливість здійснення за умови взаємодії всіх учасників освітнього процесу. Основним агентом реалізації соціально-психологічного супроводу є психологічна служба університету, котра здійснює зазначену програму адаптації здобувачів вищої освіти до навчання в карантинних умовах на кількох рівнях: через роботу зі студентами, з викладачами, із органами студентського самоврядування та адміністрацією університету.

Ключовим завданням під час навчання в карантинних умовах на *першому етапі* адаптаційного процесу є формування інформаційного середовища в університеті, максимально повне і швидке його оновлення і поповнення. При цьому важливим є: використання сайту університету для інформування стосовно організації дистанційного освітнього процесу; навчально-методичний супровід онлайн-навчання; створення е-середовища спілкування між учасниками освітнього процесу, в тому числі, ведення блогів консультацій, збереження результатів співпраці здобувачів вищої освіти; обмін досвідом професорсько-викладацького складу університету; організація моніторингу і контролю дистанційного навчання. Не менш важливим в умовах карантинного навчання є розширення каналів комунікації (соціальні мережі, найбільш популярні серед студентської молоді, зокрема Instagram, Facebook та ін.).

Наступне завдання соціально-психологічного супроводу – постійний моніторинг поточних проблем і труднощів з якими стикаються студенти в процесі дистанційного навчання. Це дає змогу запобігати серйозним ускладненням, вчасно і швидко надавати допомогу вже на початкових стадіях зародження проблеми. Наприклад, аналіз результатів опитувань студентів спеціальності «Психологія» та «Соціальна робота» дозволив згрупувати основні типові проблеми студентів у 4 блоки і організувати різнопланову роботу для допомоги в їх подоланні. При цьому були залучені різні структури і ланки навчального закладу для вирішення чітко конкретизованих завдань відповідно до їх компетенції. Так, зокрема для допомоги у вирішенні *емоційно-мотиваційних проблем*, з якими зіткнулись здобувачі вищої освіти в умовах карантину, психологічною службою університету було розроблено низку рекомендацій для студентів, котрі стосувалися загальних принципів саморегуляції в стресовій ситуації; рекомендацій стосовно організації навчання і роботи в умовах карантину (для студентів та для викладачів); рекомендації з профілактики несприятливих психічних станів в період дії карантину в зв'язку з Covid-19; поради з тайм-менеджменту для студентів в період незвичайної ситуації.

Складною проблемою дистанційного навчання є *мотивація*, а особливо, *самомотивація* здобувачів

вищої освіти. Значну частину часу студенти проводять у самостійному освоєнні матеріалу, а для цього необхідні такі якості як постійний самоконтроль, наполегливість, висока концентрація уваги. Щоб допомогти у вирішенні зазначеної проблеми, для студентів були розроблені рекомендації «Прийоми і правила самомотивації», водночас для викладачів підготовлені рекомендації як підтримувати мотивацію і залученість студентів при поточній дистантній освіті, визначено стратегії підтримки продуктивних форм мотивації в онлайн навчанні.

Одним із суттєвих недоліків дистанційної форми навчання є комунікативні обмеження, які перешкоджають розвитку групової комунікації та групової єдності. Опитування показало, що нестача живого спілкування є одним з найважчих факторів емоційного самопочуття, котре безпосередньо впливає і на успішність навчання. Як зазначають самі студенти, «онлайн-зустрічі не замінюють спілкування з друзями в університеті, спільних святкувань чи буденних розмов». Тому дуже важливим завданням є вибудовування правильної комунікаційної траєкторії. Щоб мінімізувати негативні ризики даної проблеми, традиційні форми роботи теж змінили свій формат. У нашому університеті такі офлайн-заходи як міжфакультетські конкурси «Нова генерація», «Студентська Ліра» (для студентів нового набору), святкування Дня кафедри психології та соціальної роботи, які виконують важливу функцію згуртування студентського колективу, розвитку духовно-ціннісних та професійних орієнтацій були переведені в онлайн формат і активна участь в їх підготовці і проведенні студентів-першокурсників дозволила відчути атмосферу дієвого студентського життя і більш повно ознайомитися з особливостями майбутньої професії.

Зазначені та низка аналогічних заходів, зокрема, постійно діючий на факультеті «Суботній неформат «Без краваток»» відіграють особливо важливу роль на *третьій стадії* адаптаційного процесу, активно задіюючи мотиваційні та когнітивні компоненти, формуючи соціально-нормативні ціннісні установки здобувача вищої освіти та водночас сприяючи процесу професіоналізації майбутнього фахівця. Водночас відмітимо, що успішне проходження зазначеного етапу адаптації сприяє формуванню внутрішньої позиції особистості та вибору ефективної стратегії адаптивної поведінки.

Адаптаційні стратегії реалізуються засобами підвищення активності студентів у пристосуванні до умов навчально-професійної діяльності, дієвого ставлення до навколишньої дійсності, усвідомлення мотивів власної поведінки та вироблення ефективних стратегій їх реалізації; самостійного врахування точності, швидкості, повноти, емоційності, вміння відбирати, аналізувати, використовувати інформацію у процесі освітньої

діяльності, осмислення інформації, формування наукових понять та розвитку особистісної і професійної рефлексії.

Для успішного протікання зазначеного етапу адаптаційного процесу важливу роль відіграє інститут кураторства та студентського наставництва (старшокурсників над новачками). Перевагою останнього є можливість здійснення різноманітними шляхами і засобами відповідно до конкретної ситуації, зорієнтованість на особистість та її внутрішню систему цінностей.

Найважливішим етапом, який засвідчує ефективність протікання адаптаційного процесу, є *етап продуктивної освітньої взаємодії*, котрий характеризується установкою на особистісне зростання і самореалізацію. Для його успішної реалізації оптимально задіюються як особистісні ресурси здобувачів, так і можливості освітнього потенціалу закладу вищої освіти.

Результативність впровадженої системи психологічного супроводу підтверджують результати багаторівневого особистісного опитувальника «Адаптивність» А.Г. Маклакова, С.В. Чермяніна, проведеного серед здобувачів вищої освіти, котрі звернулись із запитом у психологічну службу університету (рис. 2).

Зростання рівня поведінкової регуляції та комунікативного потенціалу особистості студентів (виражене зменшенням абсолютних значень даних показників) показують істотне підвищення здатності студентів ефективно регулювати свою взаємодію із освітнім середовищем, вибудовувати взаємовідносини з іншими людьми, досягати контакту і взаєморозуміння. Це забезпечує ефективність процесу соціально-психологічної адаптації завдяки зростанню особистісного адаптаційного потенціалу студентів. Водночас, така складова адаптаційного потенціалу особистості як моральна нормативність, котра відображає сприйняття морально-етичних норм поведінки і ставлення до вимог безпосереднього соціального оточення, залишилась практично без змін. Стосовно цього висловимо кілька зауважень. Щонайперше, варто зазначити плюси, які дала система вимушеного дистанційного навчання, зокрема виникнення нових форм роботи і проєктів, розвиток нових компетенцій, зміцнення особистих зв'язків всередині об'єднання за рахунок збільшення кількості індивідуальної роботи і рефлексії, розширення географії учасників (завдяки використанню в процесі навчання вебінарів, воркшопів). Усе це сприяє зростанню зацікавленості студента в набутті нових знань, усвідомленню їх необхідності для подальшого професійного зростання і побудови кар'єри, а отже активно включає такі важливі фактори особистісної адаптованості як ціннісно-смысловий та рефлексивний.

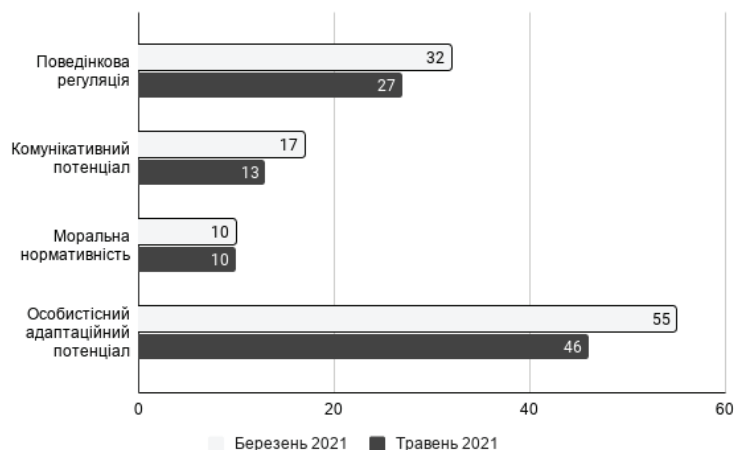

Рис. 2. Динаміка змін компонентів адаптаційного потенціалу особистості (методика «Адаптивність» А.Г. Маклакова, С.В. Чермяніна, вибірка 28 осіб)

Однак варто зазначити, що університетська освіта – це не лише лекції та семінари, а й спільна проектна робота студентів і викладачів, спілкування, обмін ідеями, з яких кожен в кінцевому підсумку отримує нові можливості і треки розвитку. А тому тотальний вимушений перехід на онлайн-навчання закладів вищої освіти, з одного боку, надав позитивний поштовх пошуку нових форм і методів освітнього процесу, однак, з іншого – створив загрозу зниження якості надання освітніх послуг, тому існує потреба знайти розумний компроміс між повним переходом навчання у віртуальний простір і традиційною очною освітою.

Висновки. Адаптація студентів до навчання у ЗВО в умовах карантину є складним багатфакторним процесом, який містить п'ять взаємопов'язаних етапів: первинну реакцію, орієнтування, внутрішню переробку і осмислення, вибір

адаптаційної стратегії, продуктивну взаємодію. Аналіз особливостей їх протікання дозволяє побудувати ефективну програму психосоціальної підтримки учасників освітнього процесу, спрямовану на розвиток адаптивних можливостей та підвищення резистентності психіки особистості до впливу несприятливих чинників.

Розроблена програма соціально-психологічного супроводу освітнього процесу в умовах карантину оптимізує перебіг процесів навчання, виховання та розвитку особистості, при цьому залишає за самим студентом право на вибір подальших дій і не знімає з нього відповідальності за свої рішення та дії. Подальшого уточнення потребує взаємозв'язок рівнів адаптованості особистості студентів та вплив адаптаційного потенціалу освітнього середовища на здатність вибудувати успішний життєвий та професійний шлях майбутнього фахівця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Досвід переживання пандемії Covid-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка: матеріали онлайн-семінарів / [за наук. ред. М.М. Слюсаревського, Л.А. Найдьонові, О.Л. Вознесенської]. Київ : ІСПП НАПН України, 2020. 121 с.
2. Ващенко І.В., Іваненко Б.Б. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 40. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. С. 33-49.
3. Зюзь В., Балухтіна В. Тайм-менеджмент як фактор адаптації студентів до дистанційного навчання у ЗВО в період надзвичайної ситуації. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 28, т. 2, 2020. С. 93-98.
4. Новікова Ж.М. Психологічна адаптація та преадаптація студентів-першокурсників в умовах нестабільного світу. *Молодий вчений*. 2018. № 2 (54). С. 80-83.
5. Реан А.А., Кудашев А.Р., Баранов А.А. Психологія адаптації людини. Аналіз. Теорія. Практика. Санкт-Петербург, 2006. 479 с.
6. Ревасевич І. Особистісна адаптованість як складна психоформа життєактивності людини. *Вітакультурна методологія: антологія: колективна монографія*. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. С. 283-285.
7. Саннікова О.П., Кузнецова О.В. Системний аналіз адаптивності людини : монографія. Одеса: Издательство ВМВ, 2017. 392 с.

8. Соколовская И.Э. Социально-психологические факторы удовлетворенности студентов в условиях цифровизации обучения в период пандемии COVID-19 и самоизоляции. *Цифровая социология*. 2020. Т.3, № 2. С. 46-54.
9. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль : Економічна думка, 2000. 197 с.
10. Brammer S., Clark T. COVID-19 and Management Education: Reflections on Challenges, Opportunities, and Potential Futures. *British Journal of Management*. 2020. Vol. 31. P. 453-456.
11. Fernández R.S., Crivelli, L., Guimet N.M., Allegri R.F., Pedreira M.E. Psychological distress associated with COVID-19 quarantine: Latent profile analysis, outcome prediction and mediation analysis. *Journal of affective disorders*. 2020. 277. P. 75-84.
12. Moreno-Fernandez J., Ochoa J.J., Lopez-Aliaga I., Alferez M.J.M., Gomez-Guzman M., Lopez-Ortega S., Diaz-Castro J. Lockdown, Emotional Intelligence, Academic Engagement and Burnout in Pharmacy Students during the Quarantine. *Pharmacy*. 2020. 8(4). P. 184-194.
13. Owen P. Hall. Editorial: COVID-19 and the Future of Management Education. 2020. Vol. 23. P. 1-6.
14. Sun S., Goldberg S.B., Lin D., Qiao S., Operario D. Psychiatric symptoms, risk, and protective factors among university students in quarantine during the COVID-19 pandemic in China. *Globalization and Health*. 2021. 17 (1). P. 1-14.

REFERENCES

1. Sliusarevskiy, M. (Eds.). (2020). Dosvid perezhivannia pandemii Sovid-19: dystantsiini psykholohichni doslidzhennia, dystantsiina psykholohichna pidtrymka [Experience of the Covid-19 pandemic: remote psychological research, remote psychological support] : *materialy onlain-seminariv*. Kyiv, 121 [in Ukrainian].
2. Vashchenko I.V., Ivanenko B.B. (2018). Psykholohichni resursy osobystosti v podolanni skladnykh zhyttievnykh sytuatsii [Psychological resources of the personality in overcoming difficult life situations] *Problemy suchasnoi psykholohii*. Vyp. 40. Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 33-49 [in Ukrainian].
3. Ziuz, V., Balukhtina V. (2020). Taim-menedzhment yak faktor adaptatsii studentiv do dystantsiinoho navchannia u ZVO v period nadzvychainoi sytuatsii [Time management as a factor of adaptation of students to distance learning in higher education institutions during an emergency]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Vol. 2, 28, 93-98 [in Ukrainian].
4. Novikova Zh.M. (2018). Psykholohichna adaptatsiia ta preadaptatsiia studentiv-pershokursnykiv v umovakh nestabilnogo svitu [Psychological adaptation and preadaptation of first-year students in an unstable world]. *Molodyi vchenyi*. 2 (54), 80-83 [in Ukrainian].
5. Rean, A.A., Kudashev, A.R., Baranov, A.A. (2006). Psykholohiia adaptatsyy lichnosti. Analiz. Teoriia. Praktyka [Psychology of personality adaptation. Analysis. Theory. Practice]. Sankt-Peterburh, 479 [In Russian].
6. Revasevych, I. (2019). Osobystisna adaptovanist yak skladna psykhoforma zhyttieaktyvnosti liudyny [Personal adaptability as a complex psychoform of human life] *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia*. Ternopil, 283-285 [in Ukrainian].
7. Sannykova, O.P., Kuznetsova, O.V. (2017). Systemnyj analiz adaptivnosti lichnosti [System analysis of personality adaptability]. Odessa, 392 [In Russian].
8. Sokolovskaia Y.E. (2020). Sotsyalno-psykholohicheskye faktoru udovletvorennosti studentov v usloviakh tsyfrovizatsyy obuchenya v peryod pandemyy COVID-19 y samozoliatsyy [Socio-psychological factors of students' satisfaction in the context of digitalization of education during the COVID-19 pandemic and self-isolation]. *Tsyfrovaia sotsyolohiia*. T.3, 2,46-54 [In Russian].
9. Furman A.V. (2000). Psykhdiahnostyka osobystisnoi adaptovanosti. . [Psychodiagnostics of personal adaptability] Ternopil, 197 [in Ukrainian].
10. Brammer S., Clark T. (2020). COVID-19 and Management Education: Reflections on Challenges, Opportunities, and Potential Futures. *British Journal of Management*. Vol. 31, 453-456.
11. Fernández, R.S., Crivelli, L., Guimet, N.M., Allegri, R.F., & Pedreira, M.E. (2020). Psychological distress associated with COVID-19 quarantine: Latent profile analysis, outcome prediction and mediation analysis. *Journal of affective disorders*, 277, 75-84
12. Moreno-Fernandez, J., Ochoa, J.J., Lopez-Aliaga, I., Alferez, M.J.M., Gomez-Guzman, M., Lopez-Ortega, S., & Diaz-Castro, J. (2020). Lockdown, Emotional Intelligence, Academic Engagement and Burnout in Pharmacy Students during the Quarantine. *Pharmacy*, 8(4), 184-194.
13. Owen P. Hall. (2020). Editorial: COVID-19 and the Future of Management Education. Vol. 23, 1-6.
14. Sun, S., Goldberg, S.B., Lin, D., Qiao, S., & Operario, D. (2021). Psychiatric symptoms, risk, and protective factors among university students in quarantine during the COVID-19 pandemic in China. *Globalization and Health*, 17(1), 1-14.

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПСИХОТЕРАПІЇ, ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ І ПСИХОЛІНГВІСТИКИ: ПРОБЛЕМИ ТА ДИСКУСІЇ

Калмиков Г. В.

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології*

*Університет Григорія Сковороди в Переяславі
вул. Сухомлинського, 30, Переяслав, Київська область, Україна*

orcid.org/0000-0002-1378-5236

kalmykov_gv@ukr.net

Ключові слова: *психологічна
допомога, психотерапевт,
консультант, розрізнення,
відмінності, схожість,
дискурсивні психотехніки.*

У статті розглянуто дискусійну проблему розмежування психотерапії і психологічного консультування, висвітлено роль психолінгвістики у встановленні меж між цими двома формами надання психологічної допомоги. У науковій студії також представлено погляди науковців і практиків, які працюють у галузі психотерапії та психоконсультування, на співвідношенні цих галузей психології; описано ознаки, за якими встановлюється спільне і відмінне в психотерапії та психологічному консультуванні. Серед ознак, за якими ототожнюють ці сфери психологічної науки і практики, виокремлюють такі як: а) використання схожих або одних і тих же психотехнік; б) схожість цілей і завдань допомоги, застосування спільних для двох форм психологічної допомоги компетентностей фахівців; в) схожість вимог, що ставляться до особистості психолога і клієнта, і процедур, які використовуються в консультуванні та психотерапії; г) допомога ґрунтується на вербальній взаємодії та ін. У статті зазначається, що до цього часу не встановлені визнані більшістю фахівців істотні ознаки, потрібні для виокремлення спільного і відмінного у двох видах психологічної допомоги. Кожний із авторів, хто бере участь в обговоренні полемічних питань встановлення схожого і відмінного в терапії і консультуванні, висловлює власну суб'єктивну думку, більшою мірою спираючись на спостереження, досвід роботи й емпіричні узагальнення, а не на системне наукове дослідження. Велика кількість формальних ознак, покладена різними фахівцями в основу розмежування психотерапії і психоконсультування, лише вказує на брак наукового консенсусу в розв'язанні важливого для психологічної науки і практики питання, актуалізує його й пришвидшує пошуки шляхів його вирішення. Уважаємо, що одним із раціональних і результативних підходів до розв'язання цього дискусійного питання є опертя на психолінгвістичні постулати, зокрема на психолінгвістику психотерапевтичної комунікації та її специфічні – дискурсивні – засоби, які дають змогу по-різному впливати на підсвідомі та свідомі пласти психіки пацієнтів і клієнтів відповідно до випадків.

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOTHERAPY, PSYCHOLOGICAL COUNSELING AND PSYCHOLINGUISTICS: PROBLEMS AND DISCUSSIONS

Kalmykov H. V.

*Ph.D. of Psychological, Associate Professor,
Professor at the Department of Psychology
Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav
Sukhomlynskyi str., 30, Pereiaslav, Kyiv Region, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1378-5236
kalmykov_gv@ukr.net*

Key words: *psychological help, psychotherapist, consultant, distinction, differences, similarity, discursive psychotechniques.*

The article deals with the debatable problem of distinguishing between psychotherapy and psychological counseling. It highlights the role of psycholinguistics in establishing the boundaries between these two forms of psychological care and presents the views of scholars and practitioners working in the field of psychotherapy and psycho counseling on the relationship between these areas of psychology; the signs by which were established common and different in psychotherapy and psychological counseling are described. Among the features that identify these areas of psychological science and practice, the scholars distinguish such as: a) the use of similar or the same psychotechniques; b) similarity of the purposes and tasks of the help, application of the common for 2 forms of psychological help competences of experts; c) the similarity of the requirements relating to the personality of the psychologist and the client, and the procedures used in counseling and psychotherapy; d) the help is based on verbal interaction, etc. It is noted in the article that so far the essential features recognized by the majority of specialists, necessary for the separation of common and different in the two types of psychological care, have not been established. Each of the authors, who participates in the discussion of the polemical issues touched with establishing similarities and differences in therapy and counseling, expresses his own subjective opinion, relying more on observations, experience and empirical generalizations, rather than on systematic scientific research. The large number of formal features, which make the basis for differentiation between psychotherapy and counseling, only emphasizes the lack of scientific consensus in solving an important issue for psychological science and practice, actualizes it and intensifies the search for solutions. We believe that one of the rational and effective approaches to solving this controversial issue is to rely on psycholinguistic postulates, in particular on the psycholinguistics of psychotherapeutic communication and its specific – discursive – means that allow affecting differently on the subconscious and conscious layers of the psyche of patients and clients as appropriate to occasions.

Актуальність дослідження. Дотепер у психології не існує єдиного погляду на співвідношення психотерапії і психологічного консультування. Традиційно співіснують дві протилежні точки зору. Полеміка розгортається як з позицій виділення схожості між психотерапією і психоконсультуванням, так і з позицій встановлення відмінностей між ними. Науковий інтерес до встановлення співвідношення між психотерапією, психоконсультуванням і психолінгвістикою виявили такі дослідники, як: Ю.Є. Альошина, К. Віттенберг, Н.І. Козлов, А.Є. Коновалов, Г.І. Малейчук, К.В. Ягнюк, D.H. Blosher, C.J. Gelso, B.R. Fretz

та інші. Проте до цього часу як в психологічній науці, так і в уявленнях психологів, які практикують в галузі психотерапії і психологічного консультування, не існує більш-менш прийнятної для всіх категорій фахівців погляду на цю дискусійну проблему.

Мета статті – описати результати аналізу наукових джерел щодо співвідношення психотерапії і психологічного консультування; виокремити й інтегрувати конструктивні пропозиції, згідно з якими стане можливим коректне розмежування двох видів психологічної допомоги за їх істотними ознаками, а не їх ототожнення; презентувати

роль психолінгвістичних положень у виявленні схожостей і відмінностей між психотерапією і психоконсультаванням.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб виявити основні відмінності психотерапії (психотерапевтичного консультавання) від психологічного консультавання, потрібно, як зазначає Н.І. Козлов, пригадати, на що спрямована психотерапія і що являє собою психоконсультавання [10].

Психотерапія як система психічних коригувальних впливів, на думку А.Є. Коновалова, спрямована на лікування клієнтів, у яких діагностуються певні психічні порушення. Такі порушення мають гострий клінічний характер (різні психози), і тому вимагають госпіталізації і допомоги лікарів-психіатрів, або мають доклінічний характер і, відповідно, потребують психотерапії, яка здійснюється поза клінікою. До доклінічних видів порушень належать: депресії легкого ступеня, різні неврози, фобії, генералізована тривога, розлади характеру (психопатії), психосоматичні захворювання та ін. Однак, в будь-якому випадку тільки фахівець може визначити ступінь гостроти розладів і запропонувати необхідну психотерапевтичну допомогу або направити до лікаря-психіатра. Не варто займатися, вважає цей дослідник, діагностикою подібних розладів самостійно, без консультацій із лікарями. Цілі і завдання психотерапії передбачають такі результати: усунення хворобливих відхилень у поведінці, зміна ставлення людини до самої себе, свого стану і навколишнього світу [11].

Водночас автор такого розуміння психотерапії не зазначає, які засоби будуть корисними у вирішенні означених проблем, зокрема, яка роль відведена вербальним засобам?

Психологічне консультавання, за А.Є. Коноваловим, – це професійна допомога клієнту в пошуках найбільш оптимального вирішення його проблемної ситуації. Цей автор пропонує визначити психоконсультавання ще і як специфічні відносини між двома людьми, при яких стає можливим одному з них (клієнту) за допомогою іншого (психолога) вивчати свої почуття, думки, бажання й поведінку з тим, щоб прийти до більш чіткого розуміння самого себе, а потім відкрити і застосувати в життєвих ситуаціях свої сильні сторони особистості, спираючись на внутрішні ресурси. Консультавання допомагає клієнтові згодом більш ефективно розпоряджатися своїм життям за допомогою прийняття більш зважених рішень і здійснення цілеспрямованих дій. Клієнтами є або психічно здорові, або хворі люди (сприймаються консультантом дієздатними і відповідальними за вирішення своєї проблеми), які звертаються з проблемами екзистенціального (пов'язані з сен-

сом життя) характеру або вікової кризи, міжособистісних конфліктів, сімейних негараздів, професійного вибору та з іншими проблемами [11].

Відмінності психологічного консультавання та психотерапії не завжди помітні непрофесійним особам, але вони все ж таки існують. Головна відмінність, на думку А.Є. Коновалова, полягає в тому, що консультавання направлено в основному на проблеми взаємодії особистості і його оточення в соціумі, а психотерапія сфокусована на внутрішньоособистісних проблемах людини. На першій, іноді другій, сесії фахівець проводить діагностику проблеми клієнта та визначає можливість допомоги йому в межах психологічного консультавання, що передбачає невелику кількість консультацій. У деяких випадках достатньо однієї-двох сесій. Однак бувають випадки, коли запит клієнта на вирішення проблеми в стосунках з іншими людьми практично не виконується без психологічного опрацювання його внутрішньоособистісних особливостей. У цьому випадку клієнтові пропонується пройти певний курс коректувальної психотерапії. Тоді тривалість помітно більша, ніж у консультаванні. Використані при цьому техніки і методи проведення психокорекції визначаються на першій, іноді другій, діагностичній сесії, про що психотерапевт зобов'язаний проінформувати клієнта, а також роз'яснити йому всі особливості й тонкощі їх спільної роботи [там же].

Спільне в психологічному консультаванні та психотерапії полягає в тому, що до особистості консультанта і психотерапевта ставляться однакові вимоги. І ті, й інші фахівці мають володіти одними й тими ж професійними навичками. Крім того, вони часто використовують у своїй діяльності схожі процедури. І психологічне консультавання, і коригувальна психотерапія показані психічно здоровим, в тому числі людям, які мають в силу різних обставин всілякі проблеми в соціумі. Вони слугують більш ефективному досягненню клієнтами поставлених життєвих цілей [11].

Торкаючись проблем схожості й відмінності, А.Є. Коновалов не зазначає, які саме вербальні засоби психотерапії і психоконсультавання дають змогу стверджувати або про схожість, або про відмінності при здійсненні психологічного впливу на клієнтів.

Фахівці, які працюють в галузі психотерапії, зокрема [1; 2; 10–12; 15] вважають за необхідне обов'язково визначати: коли люди, котрі звернулися за допомогою, потребують психотерапії, а коли – психологічного консультавання.

Для цього рекомендується орієнтуватися на шість ознак, за якими можна визначити, що саме потрібне клієнтові: психотерапія чи психологічне консультавання. Серед розрізнявальних ознак

такі важливі параметри-симптоми, як: а) спосіб самопред'явлення клієнта; б) доречний спосіб впливу, що забезпечує ефект; в) домінуючий спосіб психічного вираження клієнтом проблеми; г) засоби номінації проблеми; д) темп взаємодії; е) сфери психіки, у яких здійснюється втручання; є) способи впливу на ту чи ту сферу психіки клієнта [12]. Серед означених параметрів-симптомів виокремлюється (хоча й без реальної конкретизації засобів реалізації) й орієнтація на комплекс ознак, які мають чітко виражену психолінгвістичну спрямованість при визначенні того, що потрібно клієнту: психотерапія чи психоконсультавання. Це насамперед спосіб впливу, який здебільшого є вербальним. Не психолінгвістичною серед зазначених ознак є лише одна ознака, пов'язана з темпом взаємодії. Усі решта ознак безпосередньо співвідносні зі специфікою продукування психотерапевтичних дискурсів і психолога, і клієнта.

Для застосування психотерапії, як вважає Н.І. Козлов, потрібне врахування таких чинників:

а) клієнт показує себе як пацієнта, дозволяє собі позицію жертви, людини в ролі дитини; очікує допомоги, яка вирішить його проблеми. У голові туман і плутанина; звучать скарги; емоції домінують над розумом; стан не продуктивний, пасивний;

б) потребується емоційна підтримка й полегшення стану людини в складній ситуації, лікування душі, допомога, щоб клієнт впорався з проблемою;

в) розмова йде про почуття, як впоратися з переживанням. Навіть тоді, коли відбувається розмова про необхідні дії, людина починає розповідати про почуття, які заважають їй так діяти;

г) у діалозі часто вживаються слова і словосполучення на зразок: «душевний біль», «торкнутися рани», «відчуття неспроможності», «засмутився», «образа», «проблема», «потрібна допомога», «обережність», «бережливість», «позбавиться», «прийняти»;

г) потребується проведення психотерапевтичної допомоги в уповільненому, обережному режимі, оскільки приходиться торкатися хворих і складних місць психіки клієнта. Робота проводиться з почуттями у спосіб навіювання, спрямований на зняття проблемних станів;

д) для прийняття рішення звертаються до несвідомого, до інтуїції та інших психічних сил, здебільшого ірраціонального плану [10].

Для застосування психологічного консультавання потрібно враховувати такі ознаки:

а) клієнт подає себе в позиції автора або без зусиль в неї переходить; людина в бадьорому, зібраному стані; готова розібратися в проблемній ситуації і працювати на її вирішення; домінує

розум, емоції під контролем; виявляє позицію дорослої людини;

б) відбувається продуктивна бесіда двох розумних людей, де одна більш досвідчена, консультує того, кому її досвід потрібний; лікування не потрібне, хворі і лікарі тут відсутні;

в) розмова про дії, як вчинити, що зробити, оскільки людина прийшла за планом власних дій. Навіть якщо розмова переходить до почуттів, вона здатна обговорювати план дій з опанування своїх почуттів;

г) робота потребує використання формулювань: «поставити мету», «вирішити завдання», «знайти кращий спосіб», «проконтролювати результат», «розвинути», «подолати», «виробити уміння, навичку», «бажання», «інтерес»;

г) темп психологічної консультації – енергійний, розмова дорослих ділових людей: розпитати, зрозуміти, запропонувати і обговорити варіанти – клієнт здатний прийняти оптимальне для нього рішення;

д) людина приймає свідоме, найбільш раціональне рішення, беручи за нього особисту відповідальність [там же].

Як засвідчує психотерапевтичний досвід Н.І. Козлова, відмінності у видах психологічної допомоги і доцільність їх використання в тих чи тих випадках пов'язуються з різними сферами мовленнєвої діяльності і комунікатора, і комунікантів, наближаючись до психолінгвістики і зосереджуючись на мовленнєво-мовних феноменах. Проте цей дослідник не пропонує конкретних мовних засобів і мовленнєвих зворотів, які б дали змогу ефективніше підійти до розмежування психотерапії й психоконсультавання при проведенні психотерапевтичних сесій та консультаційних сеансів [10].

F. Gelso, B. Fretz і D. Blosner також виділяють специфічні риси психологічного консультавання, що відрізняють його від психотерапії. На їхню думку консультавання має такі істотні ознаки: а) орієнтоване на клінічно здорову особистість; б) його потребують люди, які мають у повсякденному житті психологічні труднощі і проблеми, скарги невротичного характеру, а також люди, які почуваються добре, проте ставлять перед собою мету подальшого розвитку особистості; в) центроване на здорових сторонах особистості незалежно від ступеня порушення і засноване на вірі, що людина може змінюватися, вибирати те, що задовольняє його життя, знаходити способи використання своїх задатків; г) частіше зорієнтоване на сьогодення і майбутнє клієнтів; д) звичайно потребує короткострокової допомоги і передбачає до 15 зустрічей; е) спрямоване на проблеми, що виникають у взаємодії особистості й середовища; є) передбачає акцентоване на ціннісній уча-

сті консультанта, хоча й заперечує нав'язування цінностей клієнтам; ж) спрямоване на зміну поведінки й розвиток особистості клієнта [14; 15].

Ці автори, використовуючи комплекс ознак, що дають змогу продемонструвати відмінні особливості психоконсультації, не звертаються до психолінгвістичних параметрів встановлення несхожості видів психологічної допомоги, незважаючи на провідний характер дискурсивної ознаки як в психотерапії, так і психоконсультації.

За схожими критеріями розмежування психологічного консультування і психотерапії, але без урахування особливостей комунікативно-мовленнєвої (вербальної) взаємодії, розрізняє ці види психологічної допомоги й Ю.Є. Альошина, зазначаючи, що ці відмінності пов'язані з:

а) характером скарги клієнта. У разі психологічного консультування клієнт скаржиться на труднощі в міжособистісних відносинах або здійсненні будь-якої діяльності. У разі, орієнтованому на психотерапію, клієнт скаржиться на неможливість контролювати себе;

б) термінами роботи. Психологічне консультування найчастіше є короткостроковим та зрідка перевищує 5-6 зустрічей із клієнтом. Психотерапія часто орієнтована на десятки, а то й сотні зустрічей протягом кількох років;

в) типом клієнтів. Клієнтом в психологічному консультуванні може бути практично будь-яка людина. Проте більшість напрямків психотерапії орієнтована на невротиків з високим рівнем розвитку схильності до самостереження і самоаналізу, здатних оплачувати дорогі і тривалі курси лікування. Вони володіють для цього достатньою кількістю коштів, часу і мотивацією;

г) вимогами до рівня підготовки фахівця, який здійснює психологічний вплив [1].

На думку гештальт-терапевта Г.І. Малейчука перераховані вище критерії відмінностей двох форм психологічної допомоги уявляються досить умовними за винятком вимог до підготовки фахівця. Критерії часу, типу клієнтів, фокуса роботи і т. п. є, як уважає цей автор, здебільшого формальними і не принциповими. Найважливішими ж критеріями відмінностей психологічного консультування і психотерапії є, на його погляд, зміст процесу взаємодії між клієнтом/пацієнтом і консультантом/психотерапевтом, а також рівень опрацювання проблеми клієнта. Основною відмінністю консультування від психотерапії, як розуміє цей автор, є те, що в консультуванні проблема клієнта завжди залишається у фокусі консультативного процесу. У консультативному процесі є консультант, клієнт і його проблема, а суть консультування в тому, щоб спільно з клієнтом вирішити його проблему. Водночас проблема, здебільшого, зумовлена ситуацією, або

ситуативно зумовленою проблемою. Клієнт, зіткнувшись з проблемною ситуацією у своєму житті, виявляється дезадаптивним. Проблема часто пред'являється у вигляді конкретного симптому і робота в основному обмежується вивченням проблеми-симптому. Симптом в цьому випадку частіше є зумовленим ситуацією, а не структурою особистості клієнта. Розв'язання проблеми пов'язане перш за все з усвідомленням вкладу клієнта й ситуації в проблему та знаходженням адекватного рішення, що сприяє поверненню клієнта на попередній рівень адаптації. Для цього досить буває подивитися на ситуацію по-іншому, змінити її сприйняття або ставлення до неї [12].

У психотерапії, продовжує думку Г.І. Малейчук, ми йдемо далі за симптом. У цьому випадку симптом є наслідком не ситуації, а швидше структури особистості клієнта, його характеру. Терапія відбувається не на симптоматичному, а на характерологічному рівні (рівні структурних (хронічних) проявів проблем клієнта) з виходом на рівень взаємодії – порушень ранніх дитячо-батьківських взаємодій клієнта. Надалі спочатку проблема-симптом також присутня у фокусі терапевтичного контакту, але поступово вона йде у (фон, тло, поле), а на перший план висуваються відносини між клієнтом і терапевтом, а також особливості структури особистості клієнта. Проблема клієнта в разі психотерапії, на відміну від клієнта під час консультування, зумовлена не ситуацією, а структурою його особистості. Тобто не сама ситуація, а риси особистості клієнта стають джерелом його проблем і причиною його дезадаптації. У цьому випадку недостатньо «зрушення сприйняття» ситуації, як при консультуванні. Терапія пов'язуватиметься з усвідомленням і трансформацією структури особистості, її установками і, в цілому, зі зміною ідентичності клієнта. Отже, у фокусі взаємодії «терапевт-клієнт», продовжує свою думку Г.І. Малейчук, виявляються відносини між ними. Йдеться про такі феномени терапевтичних відносин, як опір, перенесення, контрперенос. У разі ж консультування ці феномени не включені в консультативний процес. Поява ж їх в просторі професійної взаємодії свідчить про те, що це вже більше не консультування, а терапія. Протягом першої зустрічі фахівця з клієнтом, як правило, стає зрозуміло, у якому режимі буде проходити їх взаємодія, – в консультативному або терапевтичному. Можливо клієнту для вирішення своєї проблеми зовсім не обов'язковою буде психотерапія і тоді цілком закономірно – обмежитися консультуванням. Іноді спочатку обраний консультативний режим може перейти в терапевтичний. Це стане зрозумілим для професіонала за перерахованими вище критеріями, що відрізняє терапію від консультування. Насамперед це пов'язано з розумінням психолога

того, що проблема клієнта лежить «глибше» від початку передбачуваної зумовленості ситуацією – в площині структури його особистості. У деяких же випадках фахівцю відразу стає зрозумілим, що заявлена клієнтом проблема має «глибоке коріння» і для її вирішення необхідна терапія. Тоді в психолога постає завдання: переконати в цьому клієнта, «спокусити» його на терапію [там же].

Г.І. Малейчук під час розрізнення психотерапії та психоконсультації оперує поняттями «психотерапевтичні стосунки», «взаємини», і «взаємодія», підкреслюючи в такий спосіб комунікативну спрямованість психологічної допомоги. Однак, концентруючи увагу на комунікації психолога і клієнта/пацієнта, не об'єктивізує мовленнєво-мовні явища як критерій розрізнення психотерапії і психоконсультації. Ці психолінгвістичні феномени, як головні утворювальні психотерапевтичної комунікації, не використовуються ним для встановлення відмінностей між консультативними і терапевтичними галузями психології.

Вдалим, психолінгвістично орієнтованим прикладом розрізнення психотерапії і психоконсультації, є запропоновані К.В. Ягнюком техніки психотерапевтичної вербальної комунікації з детальним описом того, які види технік потрібно використовувати при терапії, а які з них – на первинній консультації [13].

Психологічне консультавання і психотерапію деякі науковці розрізняють і за змістом підготовки майбутніх фахівців у ЗВО, і за отриманими випускниками освітніми і професійними кваліфікаціями. Такий підхід аргументується тим, що саме змістові компоненти освіти заздалегідь визначають коло повноважень, за межі яких фахівець не може вийти, а тому буде змушений працювати лише з тією категорією людей, яким потрібна або тільки терапія, або тільки консультація.

Так, психологу-консультанту необхідний психологічний диплом, який засвідчує його знання і досягнення в науковій психології, і деяка додаткова спеціальна підготовка у сфері теорії і практики психологічного консультавання, яка може бути не особливо тривалою. Практична підготовка майбутнього психолога-консультанта передбачає спостереження за роботою досвідченого психолога-консультанта і самостійний досвід роботи під наглядом досвідченого психолога-консультанта з подальшим аналізом діяльності. Вимог до підготовки фахівців із психотерапії значно більше. Вони мають, поряд з теоретичною і психологічною підготовкою, і оволодіння певними знаннями в галузі клінічної психології, а також довгострокову підготовку в межах будь-якого терапевтичного спрямування (психоаналіз, гештальт-терапія, психодрама і т.д.) та тривалий досвід власної психотерапії й роботи під керівництвом досвідченого

супервізора [12]. Проте, як засвідчує здійснене нами дослідження [4], при підготовці фахівців для виконання ними в майбутньому психотерапевтичних і психоконсультаційних функцій не викладаються дисципліни з психолінгвістики, не враховується, що робота як психотерапевта, так і консультанта пов'язана насамперед з мовленнєвою діяльністю. Для усунення виниклих прогалин у фаховій мовленнєво-мовній (дискурсивній) підготовці психологів нами розроблені і перевірені в практиці освіти майбутніх терапевтів і консультантів психотехніки дискурсивного впливу, оволодіння якими сприяє розвитку їхньої професійно-мовленнєвої діяльності і дискурсивної компетентності [3, 5, 6, 7, 8, 9].

Висновки. Результати аналізу існуючих підходів до встановлення співвідношення між психотерапією і психологічним консультаванням засвідчив дискусійність цієї проблеми і фрагментарний характер її вирішення. До цього часу не виокремлені загально визнані істотні ознаки, потрібні для виокремлення спільного і відмінного у двох видах психологічної допомоги. Кожний із авторів, хто звертається до вирішення цієї апокрифічної проблеми, хто бере участь в обговоренні полемічних питань встановлення схожого і відмінного в терапії і консультаванні, висловлює власну суб'єктивну думку, більшою мірою спираючись на спостереження, досвід роботи й емпіричні узагальнення, а не на системне наукове дослідження. Велика кількість формальних ознак, покладена різними фахівцями в основу розмежування психотерапії і психоконсультавання, лише засвідчує відсутність наукового консенсусу у вирішенні важливого для психологічної науки питання, актуалізує його й активізує пошуки шляхів його вирішення.

Уважаємо, що одним із раціональних і результативних підходів до розв'язання цього дискусійного питання є оперття на психолінгвістичні постулати, зокрема на психолінгвістику психотерапевтичної комунікації та її специфічні – дискурсивні – засоби, які дають змогу по-різному впливати на підсвідомі і свідомі пласти психіки пацієнтів та клієнтів відповідно до випадків.

Саме в несвідомому й усвідомленому, як фундаментальних характеристиках свідомості і поведінки людини, прихована, на наш погляд, істотна ознака, потрібна для коректного неформального розмежування цих галузей психології та доцільного вибору дискурсивних технік психологічного впливу (навіювання або переконання).

Перспективи подальших досліджень пов'язані з систематичним оглядом вітчизняних і зарубіжних публікацій, присвячених різним видам психотерапії та встановленню співвідношення між ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алёшина Ю.Е. *Индивидуальное и семейное психологическое консультирование*. 2-е изд. Москва: Независимая фирма «Класс», 2007.
2. Віттенберг К. «Хочу піти до психотерапевта». Чого чекати від терапії та якою вона буває. *ГО «АРК. ЮЕЙ»*. Проект «Психея», 2020. URL: <https://arcua.org/psixeya/vipuski/hochu-piti-do-psixoterapevta.-chogo-chekati-vid-terapii-ta-yakoyu-vona-buvae.html>.
3. Калмиков Г.В. *Психологія формування професійно-мовленнєвої діяльності майбутніх психологів*: монографія. Київ: Видавничий дім «Слово», 2019. 316 с.
4. Калмиков Г.В. *Психологія розвитку професійно-мовленнєвої діяльності майбутніх психологів*: дис... д-ра психол. наук. Переяслав, 2020.
5. Калмиков Г.В. Дискурсивні практики як компоненти професійно-мовленнєвої діяльності психологів. *Psycholinguistics*. 2016. 20(1). с.98–111. (Web of Science Core Collection).
6. Калмиков Г.В. Дискурс як мовленнєвий вплив. *Psycholinguistics*. 2017а. 21(1). с.112–128. (Web of Science Core Collection).
7. Калмиков Г.В. Професійно-психологічний дискурс як інструмент впливу на адресата. *Psycholinguistics*. 2017d. 22(1). с.104–124. (Web of Science Core Collection).
8. Калмиков Г.В. Дискурсивний вплив як спосіб реалізації професійно-мовленнєвої діяльності психолога. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2017 с. 14(1). с.86–100. (Index Copernicus).
9. Калмиков Г.В. Психолого-професійний дискурс як вираження інтенціональної спрямованості суб'єкта мовлення на адресата. *Psycholinguistics*. 2018. 23(1). с.73–99. (Web of Science Core Collection).
10. Козлов Н.І. *Психологічне консультивання та психотерапія: основні відмінності*. URL: http://psychologis.com.ua/psihologicheskoe_konsultirovanie_i_psihoterapiya_dvoe_zn_osnovnye_otlichiya.htm
11. Коновалов А.С. *Отличия психологического консультирования от психотерапии*. URL: <http://www.psy-helper.ru/psy3.html>
12. Малейчук Г.І. *Различие психологического консультирования и психотерапии*. Психологическая поддержка. Минск, 2012. URL: <https://www.b17.ru/article/5779/>
13. Ягнюк К.В. *Анатомия терапевтической коммуникации*. Базовые навыки и техники. Москва : «Когито-Центр», 2014. 165 с.
14. Blocher D. H. *Developmental Counseling*. New York: Ronald Press, 1966 [in English].
15. Gelso C.J., Fretz B.C. *Counseling Psychology*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1992 [in English].

REFERENCES

1. Alëshyna, Yu. E. (2007). *Yndyvdyualnoe y semeinoe psykhologhycheskoe konsulytyrovanye [Individual and family psychological counseling]*. (2-e yzd.). Moskva: Nezavysyamaia fyрма «Klass» [in Russian].
2. Vittenberh, K. (2020). «Khochu pity do psykhoterapevta». Choho chekaty vid terapii ta yakoiu vona buvaie ["I want to go to a psychotherapist." What to expect from therapy and what it is like]. *HO «ARK. IuEI»*. Proiekt «Psykhieia», Rezhym dostupu: <https://arcua.org/psixeya/vipuski/hochu-piti-do-psixoterapevta.-chogo-chekati-vid-terapii-ta-yakoyu-vona-buvae.html> [in Russian].
3. Kalmykov, H.V. (2019). *Psykhohohiia formuvannia profesiino-movlennievoi diialnosti maibutnikh psykhohohiv*. (Monohrafiia). [Psychology of formation the professional speech activity of future psychologists. (Monograph)]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Slovo», 316 s [in Ukrainian].
4. Kalmykov, H.V. (2020). *Psykhohohiia rozvytku profesiino-movlennievoi diialnosti maibutnikh psykhohohiv*. [Psychology of development the professional speech activity of future psychologists]. (Dys... d-ra psykhol. nauk). Pereiaslav [in Ukrainian].
5. Kalmykov, H.V. (2016). *Dyskursyvni praktyky yak komponenty profesiino-movlennievoi diialnosti psykhohohiv* [Discursive practices as the components of professional speech activity of psychologists]. *Psycholinguistics*, 20(1), 98–111.
6. Kalmykov, H.V. (2017a). *Dyskurs yak movlennieviy vplyv* [Discourse as a speech influence]. *Psycholinguistics*, 21(1), 112–128.
7. Kalmykov, H.V. (2017d). *Profesiino-psykhohohichniy dyskurs yak instrument vplyvu na adresata* [Professional-psychological discourse as a tool for influencing the addressee]. *Psycholinguistics*, 22(1), 104–124.
8. Kalmykov, H.V. (2017c). *Dyskursyvnyi vplyv yak sposib realizatsii profesiino-movlennievoi diialnosti psykhohoha* [Discursive influence as a way of professional-speech activity realization of a psychologist]. *East European Journal of Psycholinguistics*, 14(1), 86–100.
9. Kalmykov, H.V. (2018). *Psykhohoho-profesiinyi dyskurs yak vyrazhennia intentsionalnoi spriamovanosti*

subiekta movlennia na adresata [Psychological and professional discourse as an expression of the intentional orientation of the subject of speech to the addressee]. *Psycholinguistics*, 23(1), 73–99.

10. Kozlov, N.I. Psykholohichne konsultuvannia ta psykhoterapiia: osnovni vidminnosti [Psychological counseling and psychotherapy: the main differences]. Rezhym dostupu: <https://www.psychologos.ru/articles/view/psihologicheskoe-konsultirovanie-i-psihoterapiya-dvoe-zn--osnovnye-otlichiya> [in Russian].
11. Konovalov, A.Ie. Otylychia psykholohycheskoho konsultyrovanyia ot psykhoterapyi [Differences between psychological counseling and psychotherapy]. Rezhym dostupu: <http://www.psy-helper.ru/psy3.html> [in Russian].
12. Maleichuk, H.I.(2012). Razlychye psykholohycheskoho konsultyrovanyia y psykhoterapyi [The difference between psychological counseling and psychotherapy]. *Psykholohycheskaia podderzhka*. Mynsk. Rezhym dostupu: <https://www.b17.ru/article/5779/> [in Russian].
13. Iahniuk, K.V. (2014). Anatomya terapevtycheskoi kommunykatsyy. Bazovye navyky y tekhnky [Anatomy of therapeutic communication. Basic skills and techniques]. Moskva : «Kohyto-Tsentr», 165 s [in Russian].
14. Blocher, D. N. (1966). *Developmental Counseling*. New York: Ronald Press.
15. Gelso, C.J., & Fretz, B.R. (1992). *Counseling Psychology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ПОЗИТИВНОГО ВПЛИВУ ІНТЕРНАЛЬНОСТІ НА САМОРОЗВИТОК МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Кетлер-Митницька Т. С.

кандидат психологічних наук,

старший викладач кафедри спеціальної педагогіки та спеціальної психології

КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»

Запорізької обласної ради

вул. Наукового Містечка, 59, Запоріжжя, Україна

orcid.org/0000-0002-1665-4282

catmeatt@gmail.com

Ключові слова: *особистісно-професійний саморозвиток, інтернальність, психологічні умови, оптимістичний атрибутивний стиль, відповідальність, орієнтація на дію.*

У статті розкрито внутрішні обставини, за яких інтернальність гальмує або стимулює саморозвиток студентів-психологів. Важливість забезпечення особистісно-професійного саморозвитку майбутніх психологів пояснено вимогами до особистісних якостей цих фахівців. Як один із внутрішніх чинників стимулювання саморозвитку розглянуто інтернальність. Розкрито психологічний зміст інтернальності як одного з двох полюсів локусу контролю. Обґрунтовано позитивний, але дещо неоднозначний характер впливу інтернальності на готовність майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку. У результаті теоретичного аналізу виокремлено умови, які провокують негативний вплив інтернальності на саморозвиток, а саме: песимістичний атрибутивний стиль (пояснення невдач стабільними глобальними внутрішніми чинниками); прийняття відповідальності тільки за причини проблем; орієнтація на стан. Проаналізовано характеристики «доброго» та «поганого» інтернального контролю відповідно до наукових поглядів різних дослідників. Сформульовано припущення щодо існування певних внутрішніх умов, за яких інтернальність буде мати більш виражений і однозначний вплив на саморозвиток студентів-психологів. На основі аналізу наукових джерел запропоновано такі умови позитивного впливу інтернальності на саморозвиток: оптимістичний атрибутивний стиль (пояснення невдач варіативними та специфічними, а успіхів – стабільними та глобальними внутрішніми чинниками); прийняття відповідальності за подолання проблем без концентрації на їхніх причинах; орієнтація на дію. Проаналізовано та конкретизовано значення цих умов для особистісно-професійного саморозвитку саме студентів-психологів з урахуванням змісту та специфіки їхньої майбутньої професійної діяльності. Наведені положення підкріплено експериментальними даними сучасних дослідників. Зроблено висновок про перспективність емпіричної перевірки припущення щодо впливу зазначених умов на характер взаємозв'язку інтернальності та особистісно-професійного саморозвитку студентів-психологів.

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF POSITIVE INFLUENCE OF INTERNALITY ON FUTURE PSYCHOLOGISTS' SELF-DEVELOPMENT: THEORETICAL ANALYSIS

Ketler-Mytnytska T. S.

Candidate of Psychological Sciences,

*Senior Lecturer at the Special Pedagogy and Special Psychology Department
Municipal Institution of Higher Education "Khortytsia National Educational
and Rehabilitational Academy" of Zaporizhzhia Regional Council*

Naukove Mistechko str., 59, Zaporizhzhia, Ukraine

orcid.org/0000-0002-1665-4282

catmeatt@gmail.com

Key words: *personal and professional self-development, internality, psychological conditions, optimistic attributive style, responsibility, action orientation.*

The article reveals the internal circumstances in which internality inhibits or stimulates the self-development of student psychologists. The importance of ensuring personal and professional self-development of future psychologists is explained by the requirements for personal qualities of these specialists. Internality is considered as one of the internal factors stimulating self-development. The psychological meaning of internality as one of the two poles of the locus of control is revealed. The positive, but somewhat ambiguous nature of the influence of internality on the future psychologists' readiness for personal and professional self-development is substantiated. As a result of theoretical analysis, the conditions that provoke the negative impact of internality on self-development are identified, namely: pessimistic attributive style (explanation of failures by stable global internal factors); taking responsibility only for the causes of problems; state orientation. The characteristics of "good" and "bad" internal control are analyzed in accordance with the scientific views of various researchers. Assumption is made about the existence of certain internal conditions under which internality will have a more pronounced and unambiguous impact on the self-development of students psychologists. Based on the analysis of scientific sources, the following conditions of the positive influence of internality on self-development are proposed: optimistic attributive style (explanation of failures by variable and specific, and successes – by stable and global internal factors); taking responsibility for overcoming problems without focusing on their causes; action orientation. The significance of these conditions for personal and professional self-development of students-psychologists is analyzed and specified, taking into account the content and specifics of their future professional activity. These provisions are supported by experimental data of modern researchers. The conclusion is made about the prospects of empirical verification of the assumption about the influence of these conditions on the nature of the relationship between internality and personal and professional self-development of students-psychologists.

Постановка проблеми. Зростання кількості та інтенсивності дії психотравмуючих чинників, емоційне та інформаційне перевантаження, нестабільність соціально-економічних умов суттєво ускладнюють процес особистісного та професійного становлення сучасної молоді. У цьому контексті дедалі більшої актуальності набуває проблема активізації саморозвитку здобувачів вищої освіти. Заклади вищої освіти покликані підготувати студентів до здійснення емоційної та поведінкової саморегуляції, розвитку у себе про-

фесійно важливих якостей, виявлення та корекції недоліків. Це завдання набуває особливої значущості при підготовці майбутніх психологів у зв'язку із високими вимогами до особистісних та комунікативних якостей таких фахівців. На думку Н. Шевченко, цінність саморозвитку, прагнення до самовдосконалення є важливими показниками сформованості професійної спрямованості студентів-психологів [1, с. 99–100]. Як вважає О. Черепехіна [2, с. 574], засвоєння форм та методів саморозвитку, підвищення свідомого

прагнення студентів до оволодіння вершинами майстерності належить до базових пріоритетів у підготовці майбутніх психологів.

Оскільки готовність до саморозвитку є комплексним утворенням, сучасними науковцями обґрунтовано доцільність її підвищення шляхом стимулювання внутрішніх чинників (факторів, корелятив) цієї властивості. Зокрема, до таких чинників належить інтернальність. Це поняття запроваджено Дж. Роттером для позначення внутрішнього локусу контролю особистості за підкріпленням. Є одним з полюсів конструкту, в якому інтернальність передбачає очікування людиною бажаних наслідків власних дій на основі приписування причин успіхів та невдач самій собі, а екстернальність, – навпаки, очікування значущих підкріплень як результату позитивного чи негативного впливу сторонніх чинників [3].

Під час розгляду впливу інтернальності на саморозвиток майбутніх психологів у межах суб'єктного, особистісно-діяльнісного та гуманістичного підходів [4–6] дослідники відзначали переважно його позитивний ефект. І. Варє експериментально встановила, що інтернальність студентів-психологів є одним із чинників сформованості їх смисложиттєвих орієнтацій, які забезпечують високу мотиваційну готовність до професійної самоактуалізації, детермінують напрямки та межі самореалізації [4, с. 73–78]. Як виявила Ф. Рекешаєва, інтернальність входить до складу особистісних умов психологічної готовності психолога до професійної діяльності [5]. В. Шахов дослідив інтернальність у контексті подолання складних життєвих ситуацій як чинник вибору таких його стратегій, які спрямовані на самовдосконалення [6, с. 13]. Позитивний вплив інтернальності на саморозвиток можна пояснити тим, що внутрішня локалізація контролю сприяє більшому прийняттю відповідальності за ефективність професійної діяльності, через що підвищує мотивацію роботи над собою. Це підтверджують й результати нашого дослідження.

Водночас характер такого впливу має бути уточнено. За результатами нашого дослідження, не всі прояви інтернальності сприяють готовності майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку. Шляхом факторного аналізу показники компонентів інтернальності та готовності до саморозвитку було згруповано нами у 5 факторів, позитивну динаміку яких після експериментального впливу встановлено за допомогою t-критерія Стьюдента. Проте вагоме факторне навантаження з-поміж усіх проявів цієї властивості отримала тільки інтернальність у сфері досягнень, тоді як загальні показники інтернальності та саморозвитку не мали достатньої ваги

та не показали статистично значущих кореляцій [7, с. 209–211].

Крім того, дослідження А. Реана [8], Р. Шаміонова [9] та деяких інших вчених ставлять під сумнів однозначність впливу високої інтернальності на психологічне благополуччя в цілому та саморозвиток зокрема. Ймовірність виникнення невротичних реакцій на кшталт «комплексу провини» внаслідок внутрішньої локалізації контролю науковці пояснюють впливом різних несприятливих внутрішніх обставин.

Зважаючи на це, можна висунути припущення щодо існування певних психологічних умов, які підсилюють позитивний та блокують негативний вплив інтернальності на саморозвиток. Попри високу практичну значущість підвищення готовності до самовдосконалення шляхом стимулювання його внутрішніх чинників, виявлені нами дані щодо умов позитивного впливу інтернальності на саморозвиток майбутніх психологів є розрізненими та несистематизованими. Отже, доцільним є аналіз та розкриття таких умов.

Під час використання поняття «психологічна умова» ми спираємося на наукові погляди І. Грузинської, яка визначила цей термін як комплекс взаємообумовлених внутрішніх та зовнішніх явищ, що мають психологічний зміст та відіграють роль обставин, які роблять можливим утворення, формування чи розвиток певних психічних процесів, якостей чи властивостей людської особистості [10, с. 100].

Мета статті – виокремити та розкрити психологічні умови позитивного впливу інтернальності на саморозвиток майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на те, що в більшості випадків інтернальність має виражене позитивне значення для становлення особистості, науковці виявили обставини, за яких високий рівень внутрішньої локалізації контролю загрожує психологічному благополуччю. Зазвичай, такі випадки стосуються пояснення невдач, а саме – усвідомлення припущених помилок та визнання своєї провини. З одного боку, саме виявлення власної недосконалості (особливо у сфері професійно значущих якостей та вмінь) є першочерговим поштовхом до саморозвитку, логічною передумовою подальшої цілеспрямованої самозміни. Водночас потенціал невдоволення собою може перетворитися у деструктивний поштовх, завдяки якому творчу енергію самотворення буде витрачено на різноманітні прояви аутоагресії.

Теоретичний аналіз дозволив виявити умови негативного впливу інтернальності на саморозвиток, які було узагальнено нами таким чином.

По-перше, песимістичний атрибутивний стиль, який передбачає пояснення невдач вну-

трішніми стабільними та глобальними чинниками. Впевненість людини в тому, що невдачі спровоковані властивими їй недоліками, зумовлює сприймання неуспіху як постійного (закономірного) та поширеного на всі сфери життя, що цілком відповідає песимістичному когнітивному стилю за М. Селігманом [11, с. 112]. Як встановили Е. Фарес і В. Джеймс, песимістично налаштовані люди навіть після досягнення успіху продовжують очікувати у майбутньому невдач, оскільки спираються на генералізовані очікування негативних подій, причиною яких вважають себе [12, с. 579–581]. Поняття «поганого» внутрішнього контролю запропонував А. Реан, який робив висновок про ступінь корисності інтернальності на основі того, якими внутрішніми причинами людина пояснює свою невдачу: стабільними (здібності, інтелект) або варіативними (наполегливість). «Погана» інтернальність, яка будується на приписуванні собі стабільних причин поганих подій (наприклад, пояснення їх своєю недостатньою розумністю або обдарованістю), призводить до зниження самооцінки та мотивації досягнення успіху, формування комплексу провини, загострення психоемоційної дезадаптації, невротичним проявам [8, с. 68–69]. У такому стані людина не відчуває себе готовою до саморозвитку через брак віри у його результативність, впевненість у безперспективності зусиль щодо самовдосконалення.

По-друге, прийняття відповідальності за причини проблем замість відповідальності за їх подолання. А. Реан розрізняв патерни «хороший інтернальний контроль» та «поганий інтернальний контроль» також за локалізацією прийняття відповідальності. Він виділяв відповідальність за причини невдач та відповідальність за подолання невдач [8, с. 68–69]. «Поганий» інтернальний контроль зумовлює концентрацію не на шляхах подолання проблемної ситуації, а на своїх неправильних діях, словах, емоційних реакціях, які цю ситуацію викликали. Близьку думку висловив Р. Шаміонов, який пов'язував надмірність інтернальності в галузі невдач з гострою невдоволеністю собою [9, с. 48]. Не зважаючи на загальну рефлексивність такої самокритичної позиції, вона не сприяє готовності до саморозвитку через надмірну «зацикленість» особистості на своїх помилках без активних спроб пом'якшити або усунути їх наслідки.

По-третє, орієнтація на стан. Згідно з «моделлю Рубікону», розробленою Х. Хекхаузенем та Ю. Кулем, процес контролю за дією складається з чотирьох фаз: мотивація; прийняття рішення; реалізація рішення або власне дія; оцінка результатів дії (аналіз причин своїх успіхів та невдач). Символ перетину Рубікону було використано

авторами для відображення переходу від мотивації до активних, рішучих дій [13, с. 320–321]. Ю. Куль запропонував дві диспозиції, пов'язаних з цим переходом, які назвав «орієнтацією на стан» та «орієнтацією на дію». Перша з них викликає фіксацію на емоційному стані, безперервній рефлексії щодо можливих негативних наслідків запланованих дій. Якщо зріла особистість усвідомлює об'єктивні причини неуспіху, які неможливо контролювати (наприклад, недостатній зріст або рівень матеріальних ресурсів), то зазвичай відмовляється від цього наміру без самозвинувачень та почуття провини. Якщо ж особистість не здатна відмовитися від власного задуму, хоч не бачить наявних можливостей для його втілення, це зумовлює перетворення наміру на неповноцінний («дефектний»). Такий намір ніколи не буде реалізованим, але стане постійним джерелом невдоволення людини собою та своїми досягненнями. Для прикладу неповноцінних намірів Ю. Куль навів опис стану депресивних досліджуваних, які були настільки сконцентровані на думках про перспективу неуспіху, що не розпочинали цілеспрямовану діяльність для досягнення важливої для них мети [14]. Таким чином, інтернальність у поєднанні з пасивністю, нерішучістю, побоюванням можливої невдачі гальмує процес саморозвитку, оскільки зумовлює виникнення неповноцінних намірів (на кшталт «почати нове життя з понеділка»), які ніколи не втілюються в життя.

На основі вищенаведеного ми сформулювали три основних умови позитивного впливу інтернальності на саморозвиток майбутніх психологів.

1. Оптимістичний атрибутивний стиль, який передбачає пояснення невдач внутрішніми, але тимчасовими й специфічними (що виникають у виняткових ситуаціях) причинами. Навпаки, успіхи сприймаються як стабільні, глобальні і залежні від зусиль індивіда. Важливим проявом оптимістичного атрибутивного стилю є впевненість у загальній спроможності розвивати та виправляти свої розумові та особистісні властивості. На думку Т. Гордєєвої, активній позиції щодо саморозвитку сприяє оцінка людиною своїх якостей, здібностей та інтелекту як таких, що можуть вдосконалюватися [15, с. 25–129]. Як встановили В. Хендерсон та К. Двек, найбільших навчальних успіхів досягають ті учні, які вірять у можливість підвищення власного інтелектуального потенціалу, хоча спочатку вважають його недостатнім [14, с. 308–329]. Отже, інтернальна атрибуція поганих оцінок сприяє саморозвитку школярів за рахунок оптимістичного ставлення до своєї наукованості. Інтернали відрізняються від екстерналів значною мірою саме ставленням до причин невдач. Визнання власного «авторства» помилки

або провалу є більш інтернальним вчинком, ніж приписування собі причин успішного виконання справи. Воно може значно активізувати мотивацію самовдосконалення за умов оптимістичної оцінки власних перспектив, переконаності в тому, що збільшення старанності, наполегливості, саморегуляції сприятиме досягненню успіху.

Інтернали впевнені у своїй здатності бути успішними у майбутньому на основі спогадів про те, що у багатьох ситуаціях їм вдалося досягати поставлених цілей завдяки власним зусиллям та здібностям. Позитивне значення зазначеної умови засвідчує й дослідження Л. Малімон та Т. Дучімінської, які виявили вплив оптимістичного атрибутивного стилю та інтернальності на рівні зацікавленості студентів навчальними знаннями та орієнтацію на опанування професією. Саме така мотивація є важливою передумовою особистісно-професійного саморозвитку [16, с. 136].

2. Приймання відповідальності за подолання проблем без концентрації на їх причинах. За «хорошого інтернального контролю» (за А. Реаном) особистість приділяє більше уваги не причинам проблем, а шляхам їх самостійного подолання, підбирає засоби зміни ситуації на краще. На думку автора, саме інтернальна атрибуція відповідальності за подолання труднощів дозволяє людині зберегти позитивну самооцінку та почуття контролю за подіями власного життя [8, с. 68–69]. Ми цілком погоджуємося з цією думкою, але вважаємо дещо дискусійною іншу властивість «хорошого інтернального контролю», запропоновану А. Реаном, а саме – екстернальність атрибуції причин проблем, що виникли. Адже заперечення людиною власної причетності до складної ситуації, яку вона насправді спровокувала, є викривленням об'єктивних причинно-наслідкових зв'язків, яке, хоч і виконує захисну функцію, проте заважає адекватному поводженню. На нашу думку, ігнорування власних помилок або приписування їх іншим людям може значно знижувати здатність особисті ефективно діяти навіть за умов її готовності взяти на себе відповідальність за подолання цієї проблеми.

Нам імпонує позиція Д. Карася, який базовим принципом інтернальної взаємодії зі світом вважає спрямованість людини на практичну зміну різноманітних явищ, подій на основі усвідомлення їх причинно-наслідкових зв'язків зі своєю поведінкою. На думку науковця, інтернальність передбачає спроможність особистості зробити власний вибір та свідомо взяти на себе відповідальність за його наслідки, особливо в умовах невизначеності. Вміння інтерналів самостійно розв'язувати життєві проблеми, використовувати ефективні стратегії поведінки дозволяє говорити про властиву їм «особистісну компетенцію» [17, с. 33–37].

3. Орієнтація на дію. На думку Ю. Куля, цей модус передбачає здатність особистості переходити до рішучих дій, а не зупинятися на стадії обдумування. Це передбачає високий рівень розвитку саморегуляції поведінки, яка, в свою чергу, зумовлює повноцінність наміру, тобто готовність втілювати намічене у життя. За умов повноцінності наміру перешкоди, що виникають в процесі діяльності, тягнуть за собою мимовільне підвищення зусиль суб'єкта для досягнення мети [18]. На думку В. Олефір, ситуація досягнення передбачає перехід від мотиваційного до вольового стану свідомості, який потребує від суб'єкта дії значних зусиль. Успішність реалізації мети залежить від особливостей контролю суб'єкта над дією не лише при її реалізації, а й, особливо, у випадку невдач [19, с. 85]. Це відповідає загальній тенденції інтернальної поведінки – мобілізації для подолання проблем без зовнішнього поштовху та контролю. Через усвідомлення вагомості власного впливу інтернал готовий переходити до рішучих дій, тоді як екстернал схильний «застрягати» на мотиваційній фазі. Особливо це стосується ситуацій неуспіху, коли інтернал вирішує почати змінювати свою поведінку задля очікуваного покращення результатів, а екстернал починає звинувачувати інших та жаліти себе.

Виокремлені нами умови позитивного впливу інтернальності на саморозвиток майбутніх психологів будуть перевірені у подальшому емпіричному дослідженні.

Конкретизуємо зміст психологічних умов позитивного впливу інтернальності на готовність до саморозвитку студентів-психологів з урахуванням специфіки майбутніх професійних вимог.

Оптимістичний атрибутивний стиль майбутніх психологів у поєднанні з інтернальністю сприяє їх самоефективності, впевненості у власних здібностях. Як показав В. Шахов, особистісний оптимізм є ключовим детермінантом професійної самосвідомості студентів-психологів, пов'язаним з мотивацією навчальної та професійної діяльності. Віра у свою здатність стати кваліфікованим психологом допомагає долати труднощі навчально-професійного зростання, реалізувати свої задатки та нахили, зменшує страх перед важливими професійними рішеннями та викликами у майбутньому [20, с. 130–131]. За результатами емпіричного дослідження А. Шиліної та А. Низовець, оптимізм притаманний групі майбутніх психологів з високим рівнем готовності до змін. Оптимістичні студенти-психологи схильні сподіватися на успішне виконання намічених справ, оскільки не налаштовані на найгірший сценарій майбутніх подій. Серед цієї групи осіб переважають здобувачі вищої освіти, готові до подальшої інноваційної діяльності; їм властиві інтерналь-

ність, висока мотивація саморозвитку, здатність до самоаналізу, генерації нових ідей та пошуку шляхів подолання існуючих проблем [21, с. 176].

Усвідомлення студентами-психологами власної відповідальності за результати майбутньої фахової діяльності є однією з основних умов успішності їх самовдосконалення. Як свідчить дослідження Н. Фалько з колегами, високий рівень відповідальності є значущим показником професійно-особистісної зрілості майбутніх психологів, яка характеризується потребою у піклуванні про клієнтів, інтернальністю, прагненням до ефективного використання своїх знань та вмінь, компетентністю щодо конструктивного розв'язання життєвих проблем, вмотивованістю до якомога більш повної самореалізації [22, с. 319]. Водночас, як зазначає Б. Бригадир, готовність психолога до професійної діяльності передбачає не тільки високу самостійність та опору на себе при прийнятті рішень, але й здатність розділяти відповідальність з клієнтом, визнання його креативності та неповторності [23, с. 30–31]. Ми вважаємо, що реалістичність цілей професійної взаємодії, підтримка ресурсів самого клієнта щодо подолання життєвих труднощів та концентрація на використанні оптимальних методів впливу можуть попередити вигорання психолога, зумовлене прийняттям повної відповідальності за всі невдачі у професійній діяльності.

Під час інтернального контролю орієнтація на дію, готовність до активності забезпечують дієвість саморозвитку студентів-психологів. О. Тимошенко експериментально довів тісний зв'язок інтернальності майбутніх практичних психологів з суб'єктністю та готовністю до самоактуалізації. За результатами його дослідження, студентам із суб'єктивним типом орієнтованості властиві високий рівень інтернальності у сфері досягнень, здатність виступати перетворювачем життєвої ситуації, виражене творче ставлення до життя, готовність до активних дій стосовно власного Я [24, с. 7]. Таку думку поділяє й В. Петришин, який розглядав інтернальність та суб'єктність майбутніх психологів у тісному зв'язку з такими їх якостями, як здатність робити вибір, проявляти наполегливість та послідовність у його втіленні,

готовність до самостійного досягнення результату [25, с. 154–155].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Не зважаючи на високу соціальну бажаність, інтернальність може мати негативний вплив на саморозвиток майбутніх психологів за умов: песимістичного атрибутивного стилю, тобто переконаності у наявності у себе стійких внутрішніх причин невдач, які неможливо змінити (недостатній рівень інтелекту або здібностей, негативні якості, що не підлягають корекції тощо); сконцентрованості на відповідальності за невдачу без спроб її подолання, «комплекс провини»; орієнтації на стан – «застрявання» на стадії рефлексії, неповноцінність намірів самозміни. У таких випадках інтернальний локус контролю може призвести до депресії, неврозу.

Подальшим розгортанням дослідження передбачено, що інтернальність буде мати більш виражений та однозначний позитивний вплив на готовність майбутніх психологів до саморозвитку при забезпеченні певних психологічних умов. До таких умов ми відносимо: 1) оптимістичний атрибутивний стиль, тобто пояснення навчально-професійних труднощів нестачею старанності або іншими контрольованими чинниками; забезпечує високу мотивацію навчально-професійної діяльності студентів-психологів, впевненість у власних можливостях та готовність до засвоєння нових видів діяльності; 2) приймання відповідальності за самостійне подолання труднощів без надмірної концентрації на власній провині; забезпечує прагнення майбутніх психологів до надання клієнтам висококваліфікованої допомоги та готовність поділяти з ними відповідальність за успішність розв'язання проблеми; 3) орієнтації на дію, готовність до рішучої діяльності щодо самовдосконалення; забезпечує суб'єктність студентів-психологів, їх наполегливість та активність під час здійснення особистісно-професійного саморозвитку.

Перспективою подальших наукових розвідок вважаємо експериментальну перевірку характеру впливу інтернальності на саморозвиток майбутніх психологів з урахуванням запропонованих психологічних умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко Н.Ф. Дослідження професійної спрямованості майбутніх психологів. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2013. № 1(5). С. 95–101.
2. Черепехіна О.А. Розвиток ціннісного ставлення до професійного саморозвитку у студентів-психологів засобами навчально-психологічного тренінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2015. Вип. 1(2). С. 51–55.
3. Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychol. Monogr.* 1966. V. 80. № 1. P. 11–28.
4. Варе И.С. Субъективный контроль будущих психологов с высокой и низкой степенью сформированности смысложизненных ориентаций. *Науковий огляд*. 2016. № 6 (27). С. 71–79.

5. Рекешева Ф.М. Условия развития психологической готовности к профессиональной деятельности студентов-психологов : дис... канд. психол. наук: 19.00.13 / Астрахан. гос. ун-т. Астрахань, 2007. 156 с.
6. Шахов В.І. Психологічні особливості подолання складних життєвих ситуацій студентами-психологами. Розвиток особистості майбутнього психолога в умовах трансформації суспільства: монографія / В.І. Шахов, О.М. Паламарчук [та ін.]. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 7–19.
7. Кетлер-Митницька Т.С. Зміст і результати впровадження програми формування інтернальності як чинника готовності майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Вип. 46. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. С. 199–219.
8. Реан А.А. Психология личности. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 288 с.
9. Шамионов Р.М. Психология социального поведения личности : учеб. пособие. Саратов : Наука, 2009. 186 с.
10. Грузинська І.М. Психологічні умови розвитку творчої уяви дітей дошкільного віку: теоретичний аналіз проблеми. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*. 2017. Вип. 5. С. 95–102.
11. Фернхен А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 368 с.
12. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: теории, упражнения, эксперименты. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. 608 с.
13. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер; Москва : Смысл, 2003. 860 с.
14. Henderson V., Dweck C.S. Adolescence and achievement. *At the threshold: Adolescent development* / S. Feldman, G. Elliott (Eds.). Cambridge (MA) : Harvard University Press, 1990. P. 308–329.
15. Гордеева Т.О. Психология мотивации достижения. Москва : Смысл; Издательский центр «Академия», 2006. 336 с.
16. Малімон Л., Дучимінська Т. Психологічний аналіз взаємозв'язку атрибутивного стилю та рівня інтернальності студентів із мотивацією їх навчальної діяльності. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. Львів, 2012. № 6. С. 127–137.
17. Карась Д.В. Теоретико-методологические подходы к пониманию интернальности как психологического феномена. *Сибирский психологический журнал*. 2017. № 64. С. 24–48.
18. Kuhl J. Motivational and functional helplessness: The moderating effect of state versus action-orientation. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1981. V. 40. P. 155–170.
19. Олефір В.О. Інтелектуально-особистісний потенціал як ресурс саморегуляції суб'єкта. *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика* : монографія / За ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. С. 81–105.
20. Шахов В.В. Особистісний оптимізм як детермінанта професійної самосвідомості майбутніх практичних психологів. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія*. 2014. № 42(2). С. 128–133.
21. Шиліна А.А., Низовець А.О. Готовність до змін як чинник інноваційності студентів-психологів. *Право і Безпека*. 2016. № 4. С. 173–177.
22. Фалько Н.М., Гузь Н.В., Варіна Г.Б. Психологічні особливості актуалізації професійно-особистісної зрілості майбутнього психолога засобами гештальт-терапії. *Інноваційні технології розвитку психологічних ресурсів особистості* : монографія. Херсон : Вид-во ФОП Вищемирський В.С., 2019. С. 317–328.
23. Бригадир Б.М. Проблема особистісної готовності психологів до професійної діяльності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2016. Вип. 5(1). С. 29–33.
24. Тимошенко О.А. Формування суб'єктної орієнтованості особистості майбутнього практичного психолога : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с.
25. Петришин В.В. Формування професійно значущих якостей студентів-психологів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2014. Вип. 1. С. 149–160.

REFERENCES

1. Shevchenko, N.F. (2013). Doslidzhennia profesiinoi spriamovanosti maibutnikh psykholohiv [Study of the future psychologists' professional orientation]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriiia «Pedahohika i psykholohiia»,* 1(5) [in Ukrainian].
2. Cherepiekhina, O.A. (2015). Rozvytok tsinnisnogo stavlennia do profesiinoho samorozvytku u studentiv-psykholohiv zasobamy navchalno-psykholohichnoho treninhu [Development of students-psychologists' value attitude to professional self-development by means of educational and psychological training]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriiia : Psykholohichni nauky.* Vyp. 1(2). 51–55 [in Ukrainian].
3. Rotter, J.B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychol. Monogr.* V. 80. № 1, 11–28 [in English].
4. Vare, I.S. (2016). Subektivnyj kontrol' budushhiih psihologov s vysokoj i nizkoj stepen'ju sformirovannosti smyslozhiznennykh orientacij [Subjective control of future psychologists with a high and low degree of of life-meaning orientations' formation]. *Naukovij ogljad.* № 6(27) [in Russian].
5. Rekesheva, F.M. (2007). Uslovija razvitija psihologicheskoi gotovnosti k professional'noj dejatel'nosti studentov-psihologov [Conditions for the development of psychological readiness for student psychologists' professional activity]: candidate's thesis [in Russian].
6. Shakhov, V.I. (2016) Psykholohichni osoblyvosti podolannia skladnykh zhyttievnykh sytuatsii studentamy-psykholohamy [Psychological features of overcoming difficult life situations by psychology students]. *Rozvytok osobystosti maibutnoho psykholoha v umovakh transformatsii suspilstva: monohrafiia : a monograph / V.I. Shakhov, O.M. Palamarchuk [ta in.].* Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD» [in Ukrainian].
7. Ketler-Mytnytska, T.S. (2019). Zmist i rezultaty vprovadzhennia prohramy formuvannia internalnosti yak chynnyka hotovnosti maibutnikh psykholohiv do osobystisno-profesiinoho samorozvytku [The content and results of the program of internality formation as a factor of future psychologists' readiness for personal and professional self-development]. *Problemy suchasnoi psykholohii : zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy / ed. by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva.* Vyp. 46. Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 199–219 [in Ukrainian].
8. Rean, A.A. (2016). Psihologija lichnosti [Psychology of personality]. Sankt-Peterburh : Piter [in Russian].
9. Shamionov, R.M. (2009). Psihologija social'nogo povedenija lichnosti : ucheb. posobie [Psychology of social behavior of the person: textbook]. Saratov : Nauka [in Russian].
10. Hruzynska, I. (2017). Psykholohichni umovy rozvytku tvorchoi uiavy ditei doshkilnoho viku: teoretychnyj analiz problemy [Psychological conditions for the development of creative imagination of preschool children: a theoretical analysis of problem]. *Naukovyi chasopys natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova.* Seriiia 12 : Psykholohichni nauky, 5, 95–102 [in Ukrainian].
11. Fernhen, A., & Hejven, P. (2001). Lichnost' i social'noe povedenie [Personality and social behavior]. Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].
12. Frejdzher, R., & Fejdimen, Dzh. (2004). Lichnost': teorii, uprazhnenija, jeksperimenty [Personality: theories, exercises, experiments]. Sankt-Peterburg : Prajm-EVROZNAK [in Russian].
13. Hekhauzen, H. (2003). Motivacija i dejatel'nost' [Motivation and activity]. 2-e izd. Sankt-Peterburg : Piter; Moskva : Smysl [in Russian].
14. Henderson, V., & Dweck, C.S. (1990). Adolescence and achievement. At the threshold: Adolescent development / S. Feldman, G. Elliott (Eds.). Cambridge (MA) : Harvard University Press [in English].
15. Gordeeva, T.O. (2006). Psihologija motivacii dostizhenija [Psychology of achievement motivation]. Moskva : Smysl; Izdatel'skij centr «Akademija» [in Russian].
16. Malimon, L., & Duchiminska, T. (2012). Psihologichnij analiz vzaiemozvjazku atributivnogo stilju ta rivnja internalnosti studentiv iz motivacieju yih navchalnoi dijalnosti [Psychological analysis of the relationship between students' attributive style and the internality level with the motivation of their educational activities]. *Pedagogika i psihologija profesijnoi osviti.* Lviv, 2012. № 6 [in Ukrainian].
17. Karas', D.V. (2017). Teoretiko-metodologicheskie podhody k ponimaniju internal'nosti kak psihologicheskogo fenomena [Theoretical and methodological approaches to understanding of internality as a psychological phenomenon]. *Sibirskij psihologicheskij zhurnal.* № 64 [in Russian].
18. Kuhl, J. (1981). Motivational and functional helplessness: The moderating effect of state versus action-orientation. *Journal of Personality and Social Psychology.* V. 40 [in English].
19. Olefir, V.O. (2017). Intelektualno-osobystisnyi potentsial yak resurs samorehuliacii subiekta [Intellectual and personal potential as a resource of self-regulation of the subject]. *Osobystist yak subiekt podolannia kryzovykh sytuatsii: psykholohichna teoriia i praktyka : monohrafiia / Za red.*

- S.D. Maksymenka, S. B. Kuzikovoi, V.L. Zlyvkova. Sumy : Vyd-vo SumDPU imeni A. S. Makarenka [in Ukrainian].
20. Shakhov, V.V. (2014). Osobystisnyi optymizm yak determinanta profesiinoi samosvidomosti maibutnikh praktychnykh psykholohiv [Personal optimism as a determinant of professional self-awareness of future practical psychologist]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Serii : Pedahohika i psykholohiia. № 42(2) [in Ukrainian].
 21. Shylina, A.A., & Nyzovets, A.O. (2016). Hotovnist do zmin yak chynnyk innovatsiinosti studentiv-psykholohiv [Readiness for change as a factor of innovation of students-psychologists]. *Pravo i Bezpeka*. № 4 [in Ukrainian].
 22. Falko, N.M., Huz, N.V., & Varina, H.B. (2019). Psykholohichni osoblyvosti aktualizatsii profesiino-osobystisnoi zrilosti maibutnoho psykholoha zasobamy heshtalt-terapii [Psychological features of actualization of professional and personal of the future psychologist' maturity by means of Gestalt therapy]. *Innovatsiini tekhnologii rozvytku psykholohichnykh resursiv osobystosti : monohrafiia*. Kherson : Vyd-vo FOP Vyshchemyrskiy V.S. [in Ukrainian].
 23. Bryhadyr, B.M. (2016). Problema osobystisnoi hotovnosti psykholohiv do profesiinoi diialnosti [The problem of personal readiness of psychologists for professional activity]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. Serii : Psykholohichni nauky. 2016. Vyp. 5(1) [in Ukrainian].
 24. Tymoshenko, O.A. (2010). Formuvannia subiektnoi oriientovanosti osobystosti maibutnoho praktychnoho psykholoha [Formation of subject orientation of the future practical psychologist' personality] : Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
 25. Petryshyn, V.V. (2014). Formuvannia profesiino znachushchykh yakosti studentiv-psykholohiv [Formation of professionally significant qualities of students-psychologists]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. Serii psykholohichna. Vyp. 1. [in Ukrainian].

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-1-5>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ РОЗВИТКУ ІННОВАЦІЙНИХ СТИЛІВ УПРАВЛІННЯ В МЕНЕДЖЕРІВ ОСВІТНІХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Клочко А. О.

*кандидат педагогічних наук, доцент,
науковий кореспондент лабораторії організаційної та соціальної психології
Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України
вул. Паньківська, 2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-6631-2638
klochko_alla@ukr.net*

Ключові слова: *освітні організації, менеджери освітніх організацій, інноваційні стилі управління, організаційно-психологічні характеристики.*

Ефективність функціонування освітніх організацій залежить від обраного менеджерами освіти стилю управління. У статті представлено модель організаційно-психологічних характеристик розвитку інноваційних стилів управління в менеджерів освітніх організацій. Виділено три групи організаційно-психологічних характеристик, що впливають на розвиток інноваційних стилів управління в менеджерів освіти. До кожної з груп ввійшли характеристики, які стосуються психологічних характеристик менеджерів та освітніх організацій, і характеристики, які пов'язані з організаційно-функціональними, характеристиками організації та організаційно-професійними й соціально-демографічними характеристиками менеджерів освіти. Першу групу становлять організаційно-психологічні характеристики, які зумовлені особливостями розвитку освітніх організацій: психологічні (рівень організаційного розвитку; особливості педагогічного колективу; креативний потенціал) та організаційно-професійні характеристики освітніх організацій. Другу групу утворили організаційно-психологічні характеристики, які зумовлені особливостями діяльності та поведінки менеджерів освітніх організацій (психологічні, організаційно-функціональні та соціально-демографічні). До психологічних характеристик групи віднесено: особистісні характеристики менеджерів освіти (екстраверсія; прив'язаність; самоконтроль; емоційна стійкість; експресивність); здатність менеджерів до саморозвитку; в) креативний потенціал менеджерів освіти («моя особистість»; «мій підхід до розв'язання проблем»). Третя група організаційно-психологічних характеристик розвитку інноваційних стилів управління зумовлена особливостями взаємодії менеджерів з освітніми організаціями (задоволеність роботою, показники суб'єктивного благополуччя, відданість організації). Вивчення психологічних характеристик розвитку інноваційних стилів управління може бути покладено в основу як емпіричних досліджень, спрямованих на вивчення психологічних чинників розвитку й особливостей діяльності освітніх організацій, так і в основу тренінгових програм для психологічної підготовки менеджерів освітніх організацій.

ORGANIZATIONAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT OF INNOVATIVE MANAGEMENT STYLES IN MANAGERS OF EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Klochko A. O.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Scientific Correspondent at the Laboratory of Organizational and Social Psychology
G. S. Kostiyk Institute of Psychology of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Pankivska str., 2, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6631-2638
klochko_alla@ukr.net*

Key words: *educational organizations, managers of educational organizations, innovative management styles, organizational and psychological characteristics.*

The effectiveness of the functioning of educational organizations depends on the chosen management style managers. The article presents a model of organizational and psychological characteristics of the development of innovative management styles in managers of educational organizations. Three groups of organizational and psychological characteristics are highlighted, which affect the development of innovative management styles in education managers. Each group included characteristics related to the psychological characteristics of managers and educational organizations and characteristics related to organizational and functional, organizational characteristics and organizational-professional and socio-demographic characteristics of educational managers. The first group consists of organizational and psychological characteristics, which are due to the peculiarities of the development of educational organizations: psychological (level of organizational development; features of the teaching staff; creative potential) and organizational and professional characteristics of educational organizations. The second group was formed by organizational and psychological characteristics, which are due to the peculiarities of the activities and behavior of managers of educational organizations (psychological, organizational, functional and socio-demographic). The psychological characteristics of the group include: personal characteristics of education managers (extraversion; attachment; self-control; emotional stability; expressiveness); the ability of managers to self-development; c) creative potential of education managers (“my personality”; “my approach to solving problems”). The third group of organizational and psychological characteristics of the development of innovative management styles, due to the peculiarities of the interaction of managers with educational organizations (job satisfaction, indicators of subjective well-being, commitment to the organization). The study of psychological characteristics of the development of innovative management styles can be the basis of both empirical research aimed at studying the psychological factors of development and features of educational organizations, and the basis of training programs for psychological training of managers of educational organizations.

Постановка проблеми. Економічні та соціальні реформи в Україні формують нові підходи до процесу управління. Ефективність функціонування освітніх організацій залежить від вправної управлінської діяльності, тому значення керівництва в освітніх організаціях є актуальним питанням сьогодення. Вміння керівника створити сприятливий соціально-психологічний клімат в колективі, зацікавити роботою працівників, застосувати певні мотиваційні та управлінські методи, виявити свої

лідерські здібності, вміння спілкуватися та вирішувати конфліктні ситуації – все це залежить від обраного інноваційного стилю управління і впливає на результативність діяльності освітньої організації. Тому виникає необхідність дослідження організаційно-психологічних характеристик, що впливають на розвиток інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій.

Психологічні особливості стилів управління керівників, зокрема, в освітніх організаціях,

розглянуто у працях М. Альберт, М. Мескон, Ф. Хедоурі [13], Б. Андрушків [1], К. Боумен [3], А. Журавльов [4], Л. Коломинського [11], Л. Орбан-Лембрик [14].

Психологічний аспект, зокрема, фактори, які впливають на стиль, що обирає керівник для реалізації управлінської діяльності, описували у своїх працях Л. Карамушка [8], В. Лозниця [12], Р. Шакуров [17], Г. Шредер [18].

У попередніх наших публікаціях [9; 10] було визначено інноваційні стилі управління за емоційним інтелектом, за ставленням до змін та за формуванням взаємостосунків із педагогічним колективом менеджерів освітніх організацій.

Водночас теоретичний аналіз наукової літератури показує, що, незважаючи на численні акценти щодо важливості психологічної складової розвитку стилів управління, фактично відсутні цілісні концептуальні психологічні дослідження з цього напрямку.

Ще менш дослідженим аспектом є проблема розвитку інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій. Як свідчить аналіз наукової літератури, безпосередньо проблема психології розвитку інноваційних стилів управління менеджерів освіти не розроблялась належним чином.

Відповідно, **мета дослідження** полягає в розкритті організаційно-психологічних характеристик розвитку інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз проблеми дозволив розро-

бити модель організаційно-психологічних характеристик розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій (рис. 1).

Ми виділили три групи організаційно-психологічних характеристик, які впливають на розвиток інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій, а саме: 1) організаційно-психологічні характеристики організації (зумовлені особливостями розвитку освітніх організацій); 2) організаційно-психологічні характеристики особистості (зумовлені особливостями діяльності та поведінки менеджерів освітніх організацій); 3) психологічні характеристики взаємодії особистості та організації (зумовлені особливостями взаємодії менеджерів з освітніми організаціями).

Далі у процесі поглибленого аналізу характеристик та з урахуванням розробок Л. Карамушки [7], було здійснено розподіл організаційно-характеристик кожної з груп. Проаналізуємо зміст організаційно-психологічних характеристик кожної групи характеристик.

До *першої групи* організаційно-психологічних характеристик, які зумовлені особливостями розвитку освітніх організацій, нами віднесено характеристики, які стосуються психологічних та організаційно-професійних характеристик освітніх організацій.

Серед *психологічних характеристик* освітніх організацій виділено ті, які зумовлені особливостями їх розвитку: рівень організаційного розвитку (організаційна зрілість; проблемність організаційного розвитку); особливості педагогічного колективу (підготовленість до діяльності;

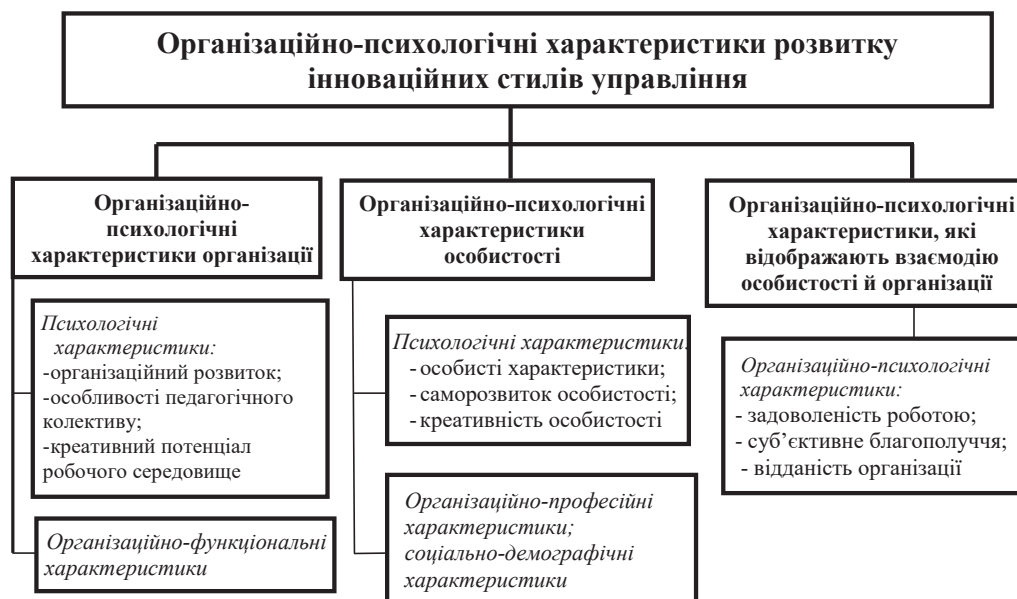

Рис. 1. Модель організаційно-психологічних характеристик розвитку інноваційних стилів управління у менеджерів освітніх організацій

направленість; організованість; активність; згуртованість; інтегративність; референтність); креативний потенціал освітніх організацій (робоче середовище).

До *організаційно-функціональних характеристик* освітніх організацій віднесено: тип освітньої організації; місце розташування; термін існування; кількість працівників в освітній організації; кількість учнів; статус освітньої організації в освітній системі; статус інноваційності освітньої організації в освітній системі тип освітньої організації за специфікою функціонування; місце розташування освітньої організації; термін існування освітньої організації; кількість працівників в освітній організації; кількість учнів в освітній організації; статус освітньої організації в освітній системі; статус інноваційності освітньої організації в освітній системі.

Важливість організаційного розвитку освітніх організацій, який передбачає, насамперед, постановку перед ними нових, інноваційних завдань, що відповідають соціально-економічним змінам, які відбуваються в суспільстві, прогнозування інноваційних змін та створення відповідних організаційно-психологічних умов для їх упровадження, підкреслює у своїх роботах Л. Карамушка [7].

Далі проаналізуємо психологічну характеристику організації, як розвиток педагогічного колективу освітньої організації, котрий реалізується в проявах підготовленості до діяльності (міра готовності колективу до рішення поставленої задачі), організованості (чіткий розподіл ролей і статусів у колективі, наявність формальної і неформальної структури), активності (здатність колективу здійснювати суспільно значиму діяльність і виражає міру реалізації фізичного та інтелектуального потенціалу її членів), згуртованості (стійкість і єдність міжособистісних взаємовідносин і взаємодій, забезпечення стабільності і спадкоємності діяльності колективу), інтегративності (узгодженість внутрішньо групових процесів), референтності (членство в колективі є для людей найбільш цінним і значимим) педагогічного колективу.

У попередніх наших дослідженнях [10] окреслено дієвість розвитку компонентів управлінської діяльності у контексті формування взаємостосунків менеджерів і педагогічного колективу, а саме таких складових як: авторитет менеджерів освіти та вміння підтримувати у вчителів потяг до розвитку учнів; вміння планувати свою діяльність, вміння приймати рішення; здатність контролювати оцінювання діяльності учнів; розвиток інноваційного потенціалу; комунікативний потенціал; вміння використовувати владу.

На думку І. Чубової [16], ефективне управління освітньою організацією передбачає ство-

рення здорової творчої атмосфери в колективі з високою результативністю праці і знаходиться в прямій залежності від того, який стиль управління вибрав менеджер освіти.

Отже, слід підкреслити, що більшість дослідників стилів управління, зокрема освітніх організацій, акцентують увагу на тому, що психологічні характеристики освітньої організації мають важливе значення для розвитку інноваційних стилів управління.

Другу групу утворили організаційно-психологічні характеристики, які зумовлені особливостями діяльності та поведінки менеджерів освітніх організацій, та пов'язані з психологічними, організаційно-функціональними й соціально-демографічними характеристиками менеджерів освіти.

Проаналізуємо *психологічні характеристики* менеджерів освітніх організацій, а саме: а) особистісні характеристики менеджерів (екстраверсія – соціальна адаптивність, соціальна активність, самовпевненість та міжособистісна залученість; прив'язаність – дружелюбність та конформність; самоконтроль – прагнення досягати успіхів, зокрема в педагогічній діяльності, а також надійність, праця, примус чи напруженість, скованість та самоконтроль; емоційна стійкість – регулювання, узгодження чи пристосування та афект; експресивність – інтелект, культура та самостійність, незалежність, неупередженість); б) здатність менеджерів до саморозвитку; в) креативність менеджерів (креативний потенціал; креативний підхід до розв'язання проблеми).

До *організаційно-професійних* характеристик менеджерів освіти віднесено: посада в освітній організації; рівень освіти; тип освіти; стаж діяльності; кваліфікаційна категорія; педагогічне звання; відзнаки.

Соціально-демографічні характеристики менеджерів освіти зумовлені статтю менеджерів освітніх організацій; віком менеджерів освітніх організацій; сімейним станом менеджерів освітніх організацій; наявністю дітей.

Особистісні характеристики менеджерів освітніх організацій впливають на розвиток інноваційних стилів управління так, як розкривають психологічну індивідуальну характеристику менеджерів освіти, адже відкритість новому досвіду є інформативним показником для прогнозування креативних досягнень.

Можна вважати, що залежно від того, з якою силою менеджер освіти виражає свої почуття, переживання, емоції, з такою ж силою буде породжуватися широке розмаїття нових ідей, і тим вищим буде рівень розвитку інноваційних стилів управління у таких менеджерів освітніх організацій.

На думку О. Бондарчук [2], розвиток освітньої організації можливий за умови орієнтації мене-

джерів освіти на особистісний розвиток. Сприйнятливий до нового менеджер освіти постійно стежить за передовим досвідом у своїй сфері діяльності, намагається впровадити його з урахуванням освітніх потреб населення, суспільства. Він системно і наполегливо займається самоосвітою, розвиває власні ідеї у процесі управлінської діяльності. Вбачаючи перспективи творчого розвитку, такий менеджер освіти прогнозує й аналізує свою діяльність, ефективно взаємодіє з батьками вихованців, колегами, науковими установами тощо.

Створення в освітніх організаціях організаційно-психологічних умов, може сприяти підвищенню рівня саморозвитку менеджерів освітніх організацій. Мова йде про актуалізацію у менеджерів інтересу до роботи (зокрема, на основі використання позитивних прикладів колег щодо нововведень в освітніх закладах та їх позитивних результатів), організація різних сучасних форм підвищення кваліфікації, у тому числі і дистанційних, впровадження креативного підходу у вирішенні управлінських завдань, партнерських норм взаємодії з колегами (створення команд для вирішення різних освітніх завдань, надання підтримки один одному та ін.).

На значущість управлінського компонента звертала у своєму дослідженні В. Сич [15], зазначаючи, що, коли менеджер сприяє розвитку креативного потенціалу працівників, створюючи певне інноваційне середовище, то формується компонент педагогічної взаємодії, який реалізується через обмін досвідом і командну роботу.

Для досягнення якісних результатів управління освітньою організацією повинно базуватися на творчому підході, узагальненні кращого досвіду, упровадженні інновацій.

Потужним фактором розвитку особистості, що визначає її готовність змінюватися, відмовлятися від стереотипних способів поведінки та мислення є креативний потенціал. Креативний потенціал менеджера в освітній організації забезпечує здатність до конструктивного, нестандартного мислення та поведінки, а також усвідомлення і розвиток свого професійного досвіду, який допоможе управлінцю більш ефективно знаходити оптимальні рішення організаційних, виробничих, управлінських проблем.

Отже, на основі аналізу літератури, можна говорити про те, що організаційно-психологічні характеристики менеджерів освітніх організацій (особистісні характеристики, здатність до саморозвитку, креативний потенціал) «спонукають» їх до розвитку інноваційних стилів управління, і, в той же час, організаційно-психологічні харак-

теристики менеджерів освіти можуть виступати одними із суттєвих характеристик розвитку інноваційних стилів управління. Тому вивчення організаційно-психологічних характеристик менеджерів освіти у контексті розвитку інноваційних стилів управління є одним з актуальних і практично спрямованих напрямів досліджень у сфері організаційної та економічної психології.

Далі проаналізуємо *третю групу* організаційно-психологічних характеристик, які зумовлені особливостями взаємодії менеджерів з освітніми організаціями (задоволеність роботою, показники суб'єктивного благополуччя, відданість організації).

А. Бейкер [19] підкреслював зв'язок задоволеності роботою з продуктивністю і ефективністю діяльності, а також з організаційною лояльністю. Захоплені роботою менеджери освіти мають високу особисту ефективність, вірять, що здатні впоратися з будь-якими робочими проблемами, оптимістичні щодо своєї роботи і життя, вважають себе здатними задовольнити свої потреби в рамках виконуваних ними організаційних ролей.

На думку Л. Карамушки [6], впровадження вектору розвитку здорової освітньої організації зможе «задати вектор» діяльності освітньої організації в цілому. Оскільки, вміння створювати позитивне соціальне оточення та постійно ефективно взаємодіяти з ним, є важливим психологічним ресурсом організації життєдіяльності менеджера освіти.

Прагнення менеджерів освіти брати участь у житті організації, готовність нести відповідальність за її інтереси та цілі, запроваджуючи інноваційні підходи до розвитку організації і є результатом упровадження інноваційних стилів управління.

Висновки. Отже, з урахуванням теоретичних підходів до аналізу інноваційних стилів управління менеджерів освітніх організацій, зокрема вивчення організаційно-психологічних характеристик розвитку інноваційних стилів управління, сприятимуть розвитку інноваційних стилів управління менеджерів освіти та їхній ефективній діяльності.

Урахування викладених вище підходів до аналізу інноваційних стилів управління менеджерів освіти можуть бути покладені в основу як емпіричних досліджень, спрямованих на вивчення організаційно-психологічних характеристик розвитку й особливостей діяльності освітніх організацій, так і в основу тренінгових програм для психологічної підготовки менеджерів освітніх організацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрушків Б.М., Кузьмін О.Є. Основи менеджменту. Львів : Світ, 1995. 296 с.
2. Бондарчук О.І. Проблема впливу організаційного розвитку на особистісний розвиток персоналу організацій // Актуальні проблеми психології. Том 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. Київ : А.С.К., 2010. Част. 28. – С. 172–177.
3. Боумен К. Основи стратегического менеджменту. Москва : ЮНИТИ, 1997. 175 с.
4. Журавлев А.Л. Стиль и эффективность руководства в производственном коллективе : дисс. ... канд. псих. наук. Москва : Изд-во ИПАН СССР, 1976. 326 с.
5. Карамушка Л.М. Технологічний підхід в діяльності організаційних психологів: сутність та основні форми реалізації // Педагогічна і психологічна наука в Україні : зб. наук. праць; у 5 т. Т. 2 : Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. Київ : Пед. думка, 2012. С. 182–194.
6. Карамушка Л.М., Дзюба Т.М. Феномен «здоров'я» як актуальний напрям досліджень в організаційній психології // Організаційна психологія. Економічна психологія. 2019. № 1(16). С. 22–33.
7. Карамушка Л.М. Психологія діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін (на матеріалі освітніх організацій) : монографія. Київ : Пед. думка, 2008. 192 с.
8. Карамушка Л.М. Психологія управління : навч. посібник для вузів. Київ : Міленум, 2003. 421 с.
9. Клочко А.О. Типи менеджерів освітніх організацій за їхнім ставленням до змін: зв'язок із характеристиками організації // Організаційна психологія. Економічна психологія : науковий журнал. 2020. № 4 (21). С. 73–81.
10. Клочко А.О. Традиційні та інноваційні стилі управління менеджерів освітніх організацій (у контексті формування взаємостосунків менеджерів і педагогічного колективу) // Організаційна психологія. Економічна психологія : науковий журнал. 2018. № 4 (15). С. 59–70.
11. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект) : монографія. Київ : МАУП, 2000. 286 с.
12. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка : навч. посіб. для самостійного вивчення дисципліни. Київ : ЕксОб, 2000. 304 с.
13. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основи менеджмента. Москва : Дело, 2004. 800 с.
14. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління : навч. посібник. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 695 с.
15. Сич В.М. Сутність креативного потенціалу та його роль у психологічному забезпеченні управління закладами освіти // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : 2012. Вип. 15. С. 586–596.
16. Чубова І.І. Особистісна диференціація індивідуальних стилів управлінської діяльності керівників загальноосвітніх навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи». Сєверодонецьк, 2017. 256 с.
17. Шакуров Р.Х. Социально-психологические основы управления : руководитель и педагогический коллектив. Москва : Просвещение, 1990. 208 с.
18. Шредер Г.А. Руководителю сообразно ситуации. Москва : АО «Интерэксперт», 1994. 160 с.
19. Bakker A., Leiter M. Where to go from here: Integration and future research on work engagement. In A. Bakker, M. Leiter (eds.), *Work engagement: A handbook of essential theory and research*. Psychology Press. 2010. P. 181–196.

REFERENCES

1. Andrushkiv, B.M., & Kuzmin, O.Ie. (1995) *Osnovy menedzhmentu* [Fundamentals of management]. Lviv : Svit [in Ukrainian].
2. Bondarchuk, O.I. (2010) Problema vplyvu orhanizatsiinoho rozvytku na osobystisnyi rozvytok personalu orhanizatsii [The problem of the influence of organizational development on the personal development of personnel of organizations] // *Aktualni problemy psykhologii. Tom 1 : Orhanizatsiina psykhologhiia. Ekonomichna psykhologhiia. Sotsialna psykhologhiia : zb. naukovykh prats Instytutu psykhologii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka, L. M. Karamushky*. Kyiv : A.S.K., Chast. 28 [in Ukrainian].
3. Boumen, K. (1997) *Osnovy stratehycheskoho menedzhmentu* [Fundamentals of strategic management]. Moskva : YuNYTY [in Russian].
4. Zhuravlev, A.L. (1976) *Styly efektyvnost rukovodstva v proyzvodstvennom kollektive* [Style and efficiency of management in the production team]. Moskva : Yzd-vo YPAN SSSR [in Russian].
5. Karamushka, L.M. (2012) *Tekhnolohichniy pidkhid v diialnosti orhanizatsiinykh psykhologiv: sutnist ta osnovni formy realizatsii* [Technological approach in the activities of organizational psychologists: the

- essence and basic forms of implementation] // *Pedahohichna i psykholohichna nauka v Ukraini : zb. nauk. prats; u 5 t. T. 2 : Psykholohiia, vikova fiziolohiia ta defektolohiia*. Kyiv : Ped. dumka [in Ukrainian].
6. Karamushka, L.M., & Dziuba, T.M. (2019) Fenomen «zdorovia» yak aktualnyi napriam doslidzhen v orhanizatsiinii psykholohii [The phenomenon of "health" as a relevant area of research in organizational psychology] // *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia*. 1(16) [in Ukrainian].
 7. Karamushka, L.M. (2008) *Psykholohiia diialnosti orhanizatsii v umovakh sotsialno-ekonomichnykh zmin (na materialii osvityvnykh orhanizatsii)* [Psychology of activity of the organization in the conditions of social and economic changes (an example of educational organizations)]. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].
 8. Karamushka, L.M. (2003) *Psykholohiia upravlinnia* [Management psychology]. Kyiv: Milenum [in Ukrainian].
 9. Klochko, A.O. (2020) Typy menedzheriv osvityvnykh orhanizatsii za yikhnim stavlennia do zmin: zviazok iz kharakterystykamy orhanizatsii [Types of managers of educational organizations according to their attitude to change: connection with the characteristics of the organization] // *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia : naukovi zhurnal*. 4 (21) [in Ukrainian].
 10. Klochko, A.O. (2018) Tradytsiini ta innovatsiini styli upravlinnia menedzheriv osvityvnykh orhanizatsii (u konteksti formuvannia vzaiemostosunkiv menedzheriv i pedahohichnoho kolektyvu) [Traditional and innovative management styles of managers of educational organizations (in the context of forming the relationship between managers and teaching staff)] // *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia : naukovi zhurnal*. 4 (15) [in Ukrainian].
 11. Kolomynskiy, N.L. (2000) *Psykholohiia menedzhmentu v osviti (sotsialno–psykholohichniy aspekt)* [Psychology of management in education (socio-psychological aspect)]. Kyiv : MAUP [in Ukrainian].
 12. Loznytsia, V.S. (2000) *Psykholohiia i pedahohika* [Psychology and pedagogy]. Kyiv : EksOb [in Ukrainian].
 13. Meskon, M., Albert, M., & Khedoury, F. (2004) *Osnovy menedzhmenta* [Fundamentals of Management]. Moskva : Delo [in Russian].
 14. Orban-Lembryk, L.E. (2003) *Psykholohiia upravlinnia* [Management psychology]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
 15. Sych, V.M. (2012) Cutnist kreatyvnoho potentsialu ta yoho rol u psykholohichnomu zabezpechenni upravlinnia zakladamy osvity [The essence of creative potential and its role in the psychological management of educational institutions] // *Problemy suchasnoi psykholohii : zb. nauk. prats KPNU imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. Kyiv. Vyp. 15 [in Ukrainian].
 16. Chubova, I.I. (2017) *Osobystisna dyferentsiatsiia indyvidualnykh styliv upravlinskoj diialnosti kerivnykiv zahalnoosvityvnykh navchalnykh zakladiv* [Personal differentiation of individual management styles of heads of secondary schools]. Sievierodonetsk [in Ukrainian].
 17. Shakurov, R.Kh. (1990) *Sotsyalno-psykholohicheskye osnovy upravleniia : rukovodytel y pedahohicheskyi kolektyv* [Socio-psychological bases of management: the head and pedagogical collective]. Moskva : Prosveshchenye [in Russian].
 18. Shreder, H.A. (1994) *Rukovodyt soobrazno sytuatsyy* [Lead according to the situation]. Moskva : AO «Yntereksper» [in Russian].
 19. Bakker, A., & Leiter, M. (2010) Where to go from here: Integration and future research on work engagement. Work engagement: A handbook of essential theory and research. Psychology Press. 2010. P. 181–196.

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДИХ І ДОСВІДЧЕНИХ ФАХІВЦІВ СУЧАСНИХ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

Коллі-Шамне А. В.

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
вул. Сухомлинського, 30, Переяслав, Київська область, Україна
orcid.org/0000-0003-1541-6079
shamne@ukr.net*

Руденко Д. В.

*аспірант кафедри психології
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
вул. Сухомлинського, 30, Переяслав, Київська область, Україна
orcid.org/0000-0001-5581-2776
rudymon96@gmail.com*

Ключові слова: професійний розвиток, молоді (досвідчені) фахівці, емоційний інтелект, копінг-стратегії, особистість професіонала, задоволеність працею.

У статті розглядається динаміка особистісних якостей та поведінкових стратегій представників сучасних соціономічних професій (маркетологи, аккаунт-менеджери, спеціалісти з контент-маркетингу) на різних етапах їхнього професійного розвитку. Розглянуто проблематику професійного розвитку як складної взаємодії особистісного, професійного та фахового розвитку людини. Проаналізовано поняття емоційного інтелекту та його значення для успішної професійної діяльності фахівців. Проаналізовано також деякі якості особистості, які пов'язані з ефективністю професійної діяльності (емоційний інтелект, копінг-стратегії, задоволеність професійною діяльністю, об'єктивне та суб'єктивне благополуччя тощо).

В емпіричному дослідженні використовувалися «Опитувальник компонентів задоволення працею» (Іванова Т.Ю., Рассказова Є.І., Осин Є.М.), опитувальник емоційного інтелекту «ЕМІН» (Д.В. Люсін), методика «Копінг – поведінка в стресових ситуаціях» (Норман С. Ендлер та з Джеймс А. Паркер, адаптований варіант Т.Л. Крюкової). Вибірка складалася з 48 працівників відділу контенту та маркетингу і акаунт-відділу компанії КТ Україна (Dnipro-M, м. Київ) від 22 до 35 років, які є представниками сучасних соціономічних професій. Розглянуто відмінності показників емоційного інтелекту та копінг-стратегій у структурі професійного розвитку молодих (стаж роботи від 1 до 3 років) та досвідчених (стаж роботи – від 5 до 10 років) працівників цих відділів. Відмінності між ними розглянуто як із погляду рівня розвитку цих показників, так і з погляду структурних зв'язків між їхніми компонентами. Емоційний інтелект та копінг-стратегії проаналізовано як сукупність здатностей, які виступають психологічним ресурсом і одночасно результируючим ефектом професійного розвитку. Визначено, що розвиток особистості професіонала є системним процесом, який пов'язаний із набуттям професійного досвіду та задоволенням працею. Означено перспективи вивчення задоволення працею та суб'єктивного благополуччя як предикторів успішного професійного розвитку фахівців соціономічних професій.

FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND COPING-STRATEGIES IN THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF YOUNG AND EXPERIENCED SPECIALISTS OF MODERN SOCIONOMIC PROFESSIONS

Kolly-Shamne A. V.

*Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Professor at the Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education
Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav
Sukhomlynskyi str., 30, Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1541-6079
shamne@ukr.net*

Rudenko D. V.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav
Sukhomlynskyi str., 30, Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5581-2776
rudymon96@gmail.com*

Key words: *professional development, young (experienced) specialists, emotional intelligence, coping strategies, professional personality, job satisfaction.*

The article describes the dynamics of personal qualities and behavioral strategies of modern socio-economic professions (marketers, account managers, content marketers) at different stages of their professional development. Also our research considers professional development as a complex interaction of personal, professional and speciality development. The concept of emotional intelligence and its significance for successful professional activity of specialists is analyzed. Some personality traits that are related to the effectiveness of professional activities (emotional intelligence, coping strategies, job satisfaction, objective and subjective well-being, etc.) are reviewed as well.

The empirical study used the “Questionnaire of components of job satisfaction” (Ivanova T.Yu., Rasskazova E.I., Osin E.M.), the questionnaire of emotional intelligence “EmIn” (D.V. Lusin), the method of “Coping-behavior in stressful situations” (Norman S. Endler and James A. Parker, adapted version of T.L. Kryukova). The sample consisted of 48 employees of the content and marketing department and the account department of CT Ukraine (Dnipro-M, Kyiv) from 22 to 35 years old, who are representatives of modern socio-economic professions. The differences between the indicators of emotional intelligence and coping-strategies in the structure of professional development of young (work experience from 1 to 3 years) and experienced (work experience – from 5 to 10 years) employees of these departments are considered. The differences between them are examined in terms of both – the level of development of these indicators, and in terms of structural relationships between their components as well. Emotional intelligence and coping-strategies are analyzed as a set of abilities that act as a psychological resource and at the same time the resulting effect of professional development. It is determined that the development of a professional’s personality is a systemic process that is associated with gaining professional experience and job satisfaction. Prospects of studying job satisfaction and subjective well-being were identified as predictors for successful professional development of socio-economic professions.

Постановка проблеми. Сучасні соціально-економічні та суспільні трансформації викликають об'єктивні процеси зростання ролі професіоналізму у всіх сферах діяльності людини, появу нових вимог до особистості та умов професійного розвитку сучасного фахівця. Сучасний ринок праці потребує спеціалістів, які володіють не тільки відповідною кваліфікацією, але певними мотиваційними, когнітивними, емоційно-вольовими характеристиками (стресостійкість, емоційний інтелект, самоконтроль, здатність до адаптації, ефективні копінг-стратегії тощо), які дозволяють домагатися не тільки об'єктивного чи суб'єктивного кар'єрного успіху, але й життєвого успіху в цілому. Ці якості виявляються особливо значущими, якщо мова йде про фахівців сучасних соціономічних професій, які передбачають безпосереднє спілкування як з людьми, так і з великими обсягами інформації.

Якщо на перших етапах професійного розвитку формування цих якостей постає одним з завдань вищого навчального закладу, то на подальших етапах кар'єри вони є результатом набутого життєвого та професійного досвіду і саморозвитку сучасних фахівців. Тому постає проблема розвитку тих особистісних якостей фахівців, які забезпечують, з одного боку, об'єктивну та суб'єктивну успішність професійної діяльності, з іншого, задоволення нею, достатній рівень суб'єктивного благополуччя фахівців. Це особливо актуально для представників відносно нових соціономічних професій (маркетологи, акаунт-менеджери, менеджери по роботі з клієнтами, спеціалісти з контент-маркетингу).

Специфіка цих професій зумовлена стресогенним характером їхньої професійної діяльності, невід'ємними складовими якої є високий ступінь відповідальності, вміння працювати у швидко змінюваних умовах, багатозадачність професійної діяльності, інтенсивність соціальних контактів, високий рівень організаторських здібностей та здатність працювати у команді, постійний запит на креативність, здатність генерувати ідеї та знаходити нестандартні рішення, вміння працювати з запереченнями та вести переговори, часто ненормований робочий графік і пов'язане з ним можливе професійне вигорання від великого обсягу інформації та постійного спілкування з великою кількістю дуже різних людей. Тому уваги потребують ті їх особистісні зміни, які відбуваються в процесі опанування і здійснення цієї професійної діяльності, і відповідно зумовлюються характером цієї діяльності. Тому предметом дослідження виступили особистісні характеристики фахівців сучасних соціономічних професій як результуючий ефект та психологічний ресурс їх успішного професійного розвитку.

Мета дослідження полягала у вивченні особистісних характеристик (на прикладі емоційного інтелекту) та поведінкових стратегій (на прикладі копінг-стратегій) представників сучасних соціономічних професій (маркетологи, акаунт-менеджери, спеціалісти з контент-маркетингу) на різних етапах професійного розвитку. *Завдання дослідження* полягали у наступному: проаналізувати проблематику особистісних чинників професіогенезу, визначити особливості задоволеності працею, емоційного інтелекту та копінг-стратегій фахівців в контексті набуття ними професійного досвіду, здійснити порівняльний аналіз емоційного інтелекту та копінг-стратегій молодих та досвідчених фахівців соціономічних професій в сучасній організації.

Вклад основного матеріалу дослідження. Професійний розвиток людини є складним, суперечливим і багатограним процесом, який складається з особистісного, професійного та фахового розвитку [15; 29 та ін.]. Міждисциплінарність та складність цього феномену зумовлює появу великої кількості дефініцій та багатьох спроб категоріального аналізу цього поняття [3; 6; 12; 25 та ін.]. Навіть для позначення професійного розвитку у вітчизняних і зарубіжних наукових працях використовуються різні терміни, наприклад, професіогенез, професійний розвиток (professional development), розвиток кар'єри (career development), розвиток персоналу (staff development), розвиток людських ресурсів (human resource development) і, відповідно, різні підходи.

Оскільки це поняття становить центр наших наукових пошуків, визначимо, що професійний розвиток ми розуміємо як процес соціалізації, спрямований на привласнення людиною різноманітних аспектів світу праці – професійних ролей, професійної мотивації, професійних знань, умінь та навичок. Професійний розвиток особистості пов'язаний з розвитком особистості взагалі, із засвоєнням нового досвіду, знань, умінь та із трансформацією мотивації й інтересів конкретної людини [28]. Іншими словами, професійний розвиток означає становлення та подальшу інтеграцію у професійній праці особистісних якостей і здібностей, професійних знань та умінь. Саме тому в сучасній науковій літературі дедалі частіше йдеться про поняття професіогенезу фахівця, зміст якого є предметом багатьох теоретико-методологічних пошуків та спроб систематизації змісту цієї категорії [3; 5; 6; 10; 15; 25 та ін.]. У сучасній психології професіогенез розглядається як цілісний, безперервний процес становлення фахівця і професіонала, який триває з моменту вибору професії і завершується, коли людина припиняє професійну діяльність [15, с.8].

Як і більшість психологів, категорію професіогенезу та перелік описаних ним явищ ми розглядаємо у межах персоналістичного рівня. Під професіогенезом ми розуміємо розвиток людини, під час якого відбуваються зміни і перетворення структури її особистісних якостей, зумовлені засвоєнням і здійсненням професійної діяльності [6, с. 60]. Йдеться про формування не окремих якостей, а особистості в цілому. Є.Ф. Зеєр використовує термін «професійне становлення особистості» (на відміну від професійного становлення суб'єкта діяльності), який є процесом прогресивної зміни особистості під дією професійної діяльності і власної активності, спрямованої на самовдосконалення і самоздійснення [12].

Поняття професіогенезу відображає закономірності соціального і психологічного розвитку суб'єкта діяльності на етапах професійного шляху та передбачає можливість активного управління процесом професіоналізації [3]. Для нас є суттєвим є те, що підхід, заснований на цьому понятті, має орієнтуватися на вивчення особливостей розвитку особистості професіонала, на аналіз психологічних механізмів регуляції професійної діяльності, взаємоузгодження ресурсних можливостей людини і професійних вимог. Таким чином, поняття професіогенез стає дотичним до поняття особистісний професіогенез. На думку багатьох дослідників, він відбувається за двома напрямками, які співвідносяться з формуванням внутрішньої і зовнішньої професійної ідентичності [10, 3 та ін.]. Предмет наших пошуків центрується на першому з них – на розвитку професійно зумовлених підструктур особистості.

У контексті цих теоретичних позицій для нас інтерес становили ті внутрішні ресурси і здатності, які, з одного боку, забезпечують реалізацію особистісних ресурсів та можливостей у професійній діяльності, з іншого, зворотний вплив професіогенезу на їх становлення. До особистісних структур, які є внутрішніми індивідуальними ресурсами фахівців досліджуваних професій, ми відносимо емоційний інтелект (ЕІ), копінг-стратегії, об'єктивне та суб'єктивне благополуччя, задоволеність працею, професійну мотивацію, саморегуляцію поведінки. У даній роботі увага зосереджена на перших двох з цих особистісних структур (емоційний інтелект та копінг-стратегії), серед яких основну увагу ми приділяли динаміці емоційного інтелекту, який є важливою умовою професійного розвитку [4; 20 та ін.].

Термін «емоційний інтелект» (ЕІ) був популяризований Д. Гоулменом [7], який значною мірою ототожнював емоційний інтелект з «правильною» соціальною поведінкою. Введення цього поняття в психологічний тезаурус активувало декілька споріднених напрямів його дослідження:

операціоналізація ЕІ як емоційно-інтелектуального конструкту, вивчення зв'язку між складовими ЕІ та лідерськими, управлінськими якостями, розвиток ЕІ та його складових, дослідження адаптаційного потенціалу емоційного інтелекту в особистому та професійному розвитку тощо [1; 19; 23; 24 та ін.].

Теоретичною основою нашого дослідження були теорії емоційного інтелекту Д. Гоулман (теорія емоційної компетентності, ЕІ як мішана модель, що об'єднує когнітивні здібності і особистісні якості), Р. Бар-Он (некогнітивна теорія емоційного інтелекту, ЕІ як мішана модель, що об'єднує некогнітивні здібності і є особистісною характеристикою), Х. Вайсбах і У. Дакс (емоційний інтелект як уміння «інтелектуально» керувати своїм емоційним життям), Дж. Майєр, П. Селовей, Д. Карузо (теорія емоційно-інтелектуальних здібностей, ЕІ як модель когнітивних здібностей), Д. Люсін (двокомпонентна теорія ЕІ).

Нині все різноманіття теорій і концепцій емоційного інтелекту зводиться до двох основних: до змішаних моделей і моделі здібностей (модель Дж. Маєра, П. Селовея і Д. Карузо). Дана досить умовна класифікація має під собою широкий пласт наукових дискусій [36; 37]. Змішані моделі були представлені, наприклад, такими дослідниками як Р. Бар-Он, який трактує емоційний інтелект як «безліч некогнітивних здібностей і навичок, які впливають на здатність успішно справлятися з вимогами і тиском оточення» [32, с. 378].

Д. Маєр і П. Селовей зробили акцент на когнітивній складовій емоційного інтелекту, пов'язаній з переробкою інформації про емоції. Поняття емоційного інтелекту отримало нове визначення – як здатність переробляти інформацію, що міститься в емоціях: визначати значення емоцій, їх зв'язки один з одним, використовувати емоційну інформацію в якості основи для мислення і прийняття рішень [37]. К. Петрідес і Е. Фьорнхем визначили емоційний інтелект в межах теорії рис як сукупність поведінкових схильностей і здатності розпізнавати, обробляти і використовувати емоційну інформацію. Цей конструкт включає в себе емпатію, імпульсивність і наполегливість, а також елементи соціального інтелекту [38].

Д.В. Люсін визначає емоційний інтелект як психологічний конструкт, який формується в ході життя людини під впливом ряду факторів (когнітивні здібності, емоції, індивідуальні прояви емоційності). Емоційний інтелект, на думку Д.В. Люсіна, можна уявити як конструкт, який має подвійну природу і пов'язаний, з одного боку, з когнітивними здібностями, а з іншого боку – з особистісними характеристиками [18]. Розроблена Д.В. Люсіним методика визначення рівня емоційного інтелекту «Емінем», яку ми викори-

стали в емпіричному дослідженні, має досить високу надійність і валідність [18].

Отже, серед особистісних властивостей, які пов'язані з професійним розвитком представників соціономічних професій, феномен емоційного інтелекту нас цікавив в першу чергу, тому що він є інтеграцією емоційних і когнітивних аспектів соціального пізнання, чинником психосоціальної адаптації, особистісного та професійного розвитку людини. Тому другий аспект теоретичного аналізу полягав у вивченні ролі емоційного інтелекту як психологічного ресурсу професійного розвитку особистості, його взаємозв'язку з ефективністю професійної діяльності та впливу на успішність виконання певної професійної діяльності. Особливу увагу ми звернули на роботи, в яких виявлено зв'язки між показниками емоційного інтелекту та особливостями професійної діяльності, значна кількість з яких присвячена зв'язку показників емоційного інтелекту з лідерськими та управлінськими якостями, а також з'ясуванню ролі емоційного інтелекту у професійній підготовці та у професійній діяльності [2; 4; 8; 14; 16; 20; 21; 22; 24 та ін.]. Взаємозв'язок рівня розвитку емоційного інтелекту керівників і ефективності їх діяльності доведено у багатьох з цих досліджень.

Високий рівень ЕІ корелює із здатністю до ефективної управлінської діяльності [2; 21; 22; 39 та ін.]. Менеджери з високим ЕІ здатні культивувати продуктивні робочі взаємини із співробітниками та клієнтами, мають більш високу особисту продуктивність. Високий рівень розвитку ЕІ керівників також сприяє вибору стратегії і поведінки, яке сприяє досягненню цілей організації. Петровська А. довела, що керівники із середнім і високим рівнем емоційного інтелекту менш схильні вибирати маніпулятивні, асоціальні і агресивні дії в якості моделей розв'язання робочих ситуацій, менш схильні використовувати деструктивні, асоціальні стратегії [22]. За результатами західних досліджень керівники з високим рівнем емоційного інтелекту використовують більш ефективний трансформаційний стиль керівництва, а з низьким – транзакційний стиль. Власне емоційний інтелект пов'язаний з усіма видами трансформаційного лідерства [41]. Саме ЕІ забезпечує лідера гнучким стилем поведінки, високою здатністю впливати на інших, бути уважним до себе і інших, стимулювати тощо. Було визначено взаємозв'язок між емоційним інтелектом і лідерською поведінкою як передумову до успішної діяльності групи, виявлена залежність між емоційним інтелектом і гнучким стилем лідерства та зворотна залежність між емоційним інтелектом і пасивно – уникаючим стилем керівництва [31; 33; 35; 39; 40; 41].

У межах проблеми залученості і суб'єктивної задоволеності людини в професійній сфері вста-

новлено кореляційні взаємозв'язки між рівнем емоційного інтелекту лідера (менеджера) і рівнем залученості членів робочих груп у роботу компанії, виявлена кореляція між продуктивністю фахівців і здатністю сприймати і використовувати емоції [39].

У численних дослідженнях доведено, що фахівці з високим рівнем розвитку ЕІ мають тенденцію бути більш соціально-відповідальними, мають більш якісні міжособистісні стосунки та взаємовідносини, більш сприйнятливі до емоцій інших людей. Високий рівень емоційного інтелекту є предиктором високих професійних та соціальних результатів, натомість низький рівень емоційного інтелекту у людини з більшою ймовірністю прогнозує міжособистісні конфлікти і ситуації дезадаптації [2; 14; 22; 30; 33].

Тісно пов'язані емоційний інтелект, стиль лідерства і механізми вирішення проблем працівниками. Результати досліджень доводять, що лідери і підлегли з розвиненим емоційним інтелектом краще аналізують і вирішують проблемні ситуації. Знижений рівень ЕІ підвищує ймовірність неефективного подолання труднощів та використання неефективних стратегій вирішення проблем, що веде до підвищення рівня стресу [42].

Доведено взаємозв'язок між емоційним інтелектом, копінг-стратегіями і суб'єктивним благополуччям в ситуації стресу на робочому місці. Індивідуальні відмінності в розумінні емоційних процесів відіграють помітну роль у виборі способу подолання особистісного і професійного стресу для досягнення суб'єктивного благополуччя; емоційний інтелект підсилює адаптивне подолання труднощів, пов'язаних з міжособистісними конфліктами і професійним стресом [9; 24; 19; 20; 27 та ін.]. Виявлено зв'язки між емоційним інтелектом і психологічними властивостями, що забезпечують долаючи (копінг) поведінку і соціальну адаптацію особистості [11].

Виходячи з теоретичного аналізу, у розвитку емоційного інтелекту фахівців сучасної організації нас передусім цікавила професійно зумовлена динаміка їх здатності до розуміння й управління емоціями, яку ми розглядали як внутрішній ресурс успішної копінг-поведінки особистості та в більш широкому сенсі – як фактор успішності людини в особистісній та професійній сфері. Одним з прикладів зазначеної «ресурсності» є процес подолання складних, проблемних ситуацій професійного розвитку. Тому, з точки зору емпіричних завдань дослідження, проблематику ЕІ у професійному розвитку ми розглядали в контексті регуляції поведінки фахівцями у стресових ситуаціях, які вимагають напруження людських ресурсів і включення особливих механізмів для їх подолання – копінг-поведінки.

Методи та вибірка дослідження. В емпіричному дослідженні взяли участь працівники відділу контенту та маркетингу і акаунт-відділу центрального офісу компанії КТ Україна (Dnipro-M, м. Київ) у кількості 48 осіб віком від 22 до 35 років (маркетологи, акаунт-менеджери, спеціалісти з контент-маркетингу).

З метою визначення ролі зазначених показників у професійному розвитку вибірка була поділена на 2 вікові групи: 1) група молодих працівників зі стажем роботи від 1 до 3 років (22-28 років); 2) група досвідчених працівників зі стажем роботи від 5 до 10 років (33-37 років).

Маркетологи, акаунт-менеджери, спеціалісти з контент-маркетингу є представниками сучасних соціономічних (тип «людина-людина») професій. У сучасній психологічній науці підкреслюється емоціогенний характер цих професій, пов'язаний з високим ступенем відповідальності, інтенсивними міжособистісними відносинами, високими вимогами до ефективної емоційно-вольової регуляції. Представники професій цього типу чутливі до емоційного вигорання та впливу стресових факторів, пов'язаних з високим рівнем невизначеності. Тому на першому етапі емпіричного дослідження ми намагалися «еліминувати» чинник низького задоволення працею та закономірно пов'язаної з ним (див., напр., [26]) мотивації та емоційного вигорання персоналу. Для цього ми визначили рівень задоволення працею та професійної мотивації учасників дослідження («Опитувальник компонентів задоволення працею» [13], який включає діагностику трьох груп компонентів задоволеності працею (соціальних, внутрішньо організаційних і особистісних компонентів) та містить 5 шкал: «Задоволеність заробітною платою», «Задоволеність умовами і організацією праці», «Задоволеність керівництвом», «Задоволеність колективом», «Задоволеність процесом і змістом праці»). За результатами цього тесту з загальної вибірки були виключено 8 учасників (16,7 %) низьким рівнем задоволення працею (за більшістю шкал опитувальника). Таким чином, остаточно вибірка складалася з 42 осіб.

Для емпіричної оцінки рівня EI використовувався опитувальник емоційного інтелекту «EmIn» (Д. Люсін), який вимірює EI як здатність до розуміння власних емоцій та управління ними [18]. Для емпіричної оцінки копінг-стратегій використовувалася методика «Копінг – поведінка в стресових ситуаціях» (Норман С. Ендлер та з Джеймс А. Паркер, адаптований варіант Т.Л. Крюкової).

Аналіз отриманих результатів. Порівняльний аналіз результатів діагностики молодих та досвідчених фахівців показав, що у досвідчених фахівців окремі показники емоційного інтелекту достовірно вищі. Значний відсоток молодих пра-

цівників мають низький та дуже низький рівні EI за шкалами «Розуміння емоцій власних та інших людей» (45%), «Розуміння власних емоцій» (20%), «Внутрішньо особистісний емоційний інтелект» (20%), «Контроль експресії» (20%) та «Управління власними емоціями» (32%). Водночас, тільки 3-7% з них показали високий рівень EI за окремими шкалами EI. Інакше кажучи, значна частина молодих фахівців має проблеми з розумінням та розрізненням емоцій як власних, так і оточуючих людей, недостатньо усвідомлює причини їх виникнення, має низький рівень здатності управління власними емоціями та контролю зовнішніх проявів власних емоцій. Натомість серед досвідчених фахівців переважають середні (у 60-72% за різними шкалами EI) та високі (12-27%) показники EI. Найбільші відмінності між досліджуваними групами спостерігаються за шкалою «Розуміння власних емоцій». Серед молодих фахівців низький та дуже низький рівні цього показника виявлено у 45%, серед досвідчених працівників тільки 8%. Порівняння середніх за критерієм Стьюдента для незалежних вибірок показало, що середні бали за цим показником (відповідно 3,82 і 14,57) значуще відрізняються на рівні $p \leq 0,01$ (Табл. 1).

За шкалами «Управління власними емоціями», «Внутрішньо особистісний емоційний інтелект», «Міжособистісний емоційний інтелект» та «Розуміння емоцій власних та інших людей» у досвідчених фахівців показники також вище в середньому на 15-25%. Відмінності середніх балів цих показників достовірні на рівні $p \leq 0,05$. Відсутні значущі відмінності за шкалами «Управління власними та чужими емоціями», «Управління емоціями інших», «Контроль експресії» та за загальним показником «Загальний емоційний інтелект».

Отже, досвідчені фахівці виявляють більш високу здатність бачити, вирізняти та приймати власні позитивні і негативні емоції, емоційні слабкості та недоліки, розуміти їх та контролювати, створюючи таким чином умови для задоволення особистих потреб і досягнення професійних цілей. Професійний розвиток конкретизується у розвитку уміння розпізнавати, ідентифікувати власні емоції.

Отже, досвідчені фахівці виявляють більш високу здатність бачити, вирізняти та приймати власні позитивні і негативні емоції, емоційні слабкості та недоліки, розуміти їх та контролювати, створюючи таким чином умови для задоволення особистих потреб і досягнення професійних цілей. Професійний розвиток конкретизується у розвитку уміння розпізнавати, ідентифікувати власні емоції.

Емпіричне дослідження специфіки копінг-поведінки молодих та досвідчених працівників

**Середні значення компонентів емоційного інтелекту фахівців компанії за методикою
«Опитувальник емоційного інтелекту «ЕмІн» (Д.В. Люсін) N = 42**

Шкала	Середні значення	
	Молоді фахівці (N=21)	Досвідчені фахівці (N=21)
Розуміння емоцій інших	9,05	13,57
Управління емоціями інших	5,64	7,73
Розуміння власних емоцій	3,82**	13,68**
Управління власними емоціями	4,15*	11,45*
Контроль експресії	3,97	7,17
Міжособистісний емоційний інтелект	7,28*	14,83*
Внутрішньо особистісний емоційний інтелект	4,27*	11,34*
Розуміння емоцій власних та інших людей	4,22*	10,68*
Управління власними та чужими емоціями	7,05	10,87

Примітка: * – відмінності достовірні на рівні $p \leq 0,05$; ** – відмінності достовірні на рівні $p \leq 0,01$

показало, що в обох групах домінуючим є проблемно-орієнтовний копінг (45 % у молодих фахівців і 52 % у досвідчених). У разі виникнення стресової ситуації в процесі реалізації професійних обов'язків, незалежно від рівня професійного досвіду, фахівці застосовують копінг-стратегію, спрямовану на раціональний аналіз проблеми, пов'язаний із створенням і виконанням плану у складній ситуації. Копінг-поведінка в цьому разі виявлятиметься в таких формах, як самостійний аналіз ситуації, звернення по допомогу до інших, пошук додаткової інформації, що сприяє швидкому та продуктивному вирішенню проблеми.

Дещо нижчі показники досліджувані демонструють за шкалою «Емоційно-орієнтований копінг». Цей тип поведінки описує такі емоційні реакції фахівців як самозвинувачення, надмірна емоційність, агресивність, роздратованість, зацікленість на собі і заглиблення у світ фантазій. Значно менше працівники компанії (особливо досвідчені) демонструють стратегію, яка спрямована на уникнення стресової ситуації, відволікання на інші ситуації або уникнення соціальних контактів, що призводить до тимчасового зменшення сили стресу. За субшкалами «Відволікання» та «Соціальне відволікання» досліджувані обох груп показали найнижчі результати (відповідно 26 та 14 %). Найбільш значущі, статистично підтвержені відмінності двох груп виявлено за шкалами Уникнення ($p \leq 0,05$) та Соціальне відволікання ($p \leq 0,05$) (табл. 2). Отже, молоді фахівці частіше використовують їх для виходу із стресової ситуації, для накопичення чи залучення ресурсу, для усвідомлення та адекватної оцінки ситуації, для моделювання оптимальних дій у даній ситуації.

За допомогою розрахунків коефіцієнта рангової кореляції Спірмена ми визначили зв'язки отриманих показників. Кореляційний аналіз показників ЕІ між собою показав, що у досвідчених

фахівців вони більш тісно пов'язані між собою (7 достовірно значущих зв'язків у досвідчених фахівців проти 3 зв'язків у молодих фахівців). У вибірці досвідчених фахівців отримано значущі зв'язки між показниками «Емоційно-орієнтовний копінг» та «Розуміння емоцій власних та інших людей» ($r = 0,24$ за $p < 0,05$), «Розуміння власних емоцій» ($r = 0,25$ за $p < 0,05$), «Внутрішньо особистісний емоційний інтелект» ($r = 0,30$ за $p < 0,05$). Крім того, корелюють між собою копінг-стратегія «Проблемно-орієнтовний копінг» та «Розуміння емоцій інших» ($r = 0,25$ за $p < 0,05$), «Міжособистісний емоційний інтелект» ($r = 0,25$ за $p < 0,05$). У виборці молодих фахівців виявлено тільки 2 значущих зв'язки. Шкала емоційно-фокусованих копінг-стратегій «Емоційно-орієнтовний копінг» прямо корелює з показником ЕІ «Розуміння емоцій інших» ($r=0,42$ за $p \leq 0,05$) та «Розуміння власних емоцій» ($R=0,42$ за $p \leq 0,05$). Отже, з набуттям професійного досвіду відбувається не тільки розвиток вміння розуміти і аналізувати емоції, але і вміння використовувати ці особистісні ресурси для розв'язання проблемних, стресових ситуацій.

Вищевикладене дає змогу зробити попередній висновок про вплив професійного досвіду працівників компанії на розвиток ЕІ, що дозволяє їм усвідомлювати їх реакції на стресори та постстресову поведінку, здійснювати адаптивну підготовку до швидко змінюваних професійних умов, зменшувати емоційні затрати у стресових ситуаціях, втому тощо. Вочевидь, більш інтенсивне спілкування з різними категоріями клієнтів та співробітників в межах командних проектів призводить до розвитку даних здібностей і викликає необхідність використовувати емоційну сферу в рішенні проблем з клієнтами компанії та колегами і краще розуміти їх емоції.

Висновки. Професіогенез є складною взаємодією особистісного, професійного та фахового

Таблиця 2

**Середні значення типів копінг-поведінки фахівців за методикою
«Діагностика копінг-поведінки в стресових ситуаціях»**

Вид копінгу	Середні значення	
	Молоді фахівці (N=21)	Досвідчені фахівці (N=21)
Проблемно-орієнтовний	56,02	72,64
Емоційно-орієнтовний	48,21	34,43
Уникнення	41,08*	19,12*
Відволікання	29,82	34,53
Соціальне відволікання	36,75*	18,34*

Примітка: * – відмінності достовірні на рівні $p \leq 0,05$

розвитку. У процесі професійного розвитку відбувається становлення особистісних якостей і здібностей, професійних знань та умінь. Ці особистісні зміни фахівців, які відбуваються в процесі опанування і здійснення професійної діяльності, зумовлюються характером цієї діяльності, тому представники сучасних соціономічних професій суттєво відрізняються в цьому плані. Враховуючи стресогенний характер їх діяльності, умовою їх участі у опитуванні був достатній рівень їх задоволення працею, тому що тільки відповідна особистісним прагненням і мотивам людини професійна діяльність є умовою особистісної гармонії, суб'єктивного благополуччя, загальної задоволеності життям.

Емпіричне дослідження показало наявність значущих відмінностей емоційного інтелекту та копінг-стратегій молодих і досвідчених працівників відділу контенту, маркетингу та акаунт-відділу як із погляду рівня розвитку цих показників, так і з погляду структурних зв'язків між їхніми компонентами. Розуміння власних емоцій виявилось найбільш сенситивним компонентом розвитку ЕІ. У досвідчених фахівців зі стажем роботи 5-10 років більш розвинена здатність до розуміння та розрізнення емоцій як власних, так і оточуючих людей. У стресових ситуаціях характерним для них є проблемно-орієнтовний та емоційно-орієн-

тований копінг, натомість молоді фахівці, поряд з цими стратегіями, також схильні до використання таких копінг-стратегій як уникнення та соціальне відволікання. В них є проблеми із здатністю до розрізнення емоцій оточуючих людей, з усвідомленням причин їх виникнення, з вмінням вербалізувати емоції, які вони відчувають.

Результати показали, що ЕІ та копінг-стратегії є тими внутрішніми ресурсами і здатностями, які, з одного боку, забезпечують реалізацію професійних можливостей, з іншого, зворотний вплив професіогенезу на їх становлення. Тому є сенс говорити про те, що розвиток особистісних характеристик фахівців сучасних соціономічних професій є результируючим ефектом та психологічним ресурсом успішного професійного розвитку.

Проведене емпіричне дослідження визначило, з одного боку, подальші перспективи вивчення емоційного інтелекту як чинника адаптивної поведінки фахівців різного віку у стресових ситуаціях, з іншого, перспективи вивчення задоволення фахівців працею та суб'єктивного благополуччя як предикторів та опосередковуючих чинників успішного професійного розвитку. Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо також у визначенні впливу професійного досвіду на особистісну та професійну успішність фахівців, зокрема, на їх суб'єктивне благополуччя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена. *Вопросы психологии*, 2016. № 3. С. 78-86.
2. Белоконь О.В. Взаимосвязь эмоционального и социального интеллекта с лидерством : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2008. 22 с.
3. Бодров В.А. Психология профессиональной деятельности. Теоретические и прикладные проблемы. М.: Институт психологии РАН, 2006. 623 с.
4. Бреус Ю. Эмоциональный интеллект как личностный ресурс профессионального становления представителей социономических профессий. *Society, integration, education. Proceedings of the International Scientific Conference. Rezekne*. 2014. P. 65-74.
5. Вавилов В.А. Психологическая проблематика субъекта в теории профессиогенеза. *Индивидуальный и групповой субъекты в изменяющемся мире*: материалы межд. научно-практической конференции (Москва, 1999 г.). 1999. С. 29-31.

6. Гордієнко В.І., Копець Л.В. Основні проблеми дослідження професіогенезу особистості в сучасній психології. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»: Соціол. науки*. Т. 20. 2002. С. 59-64.
7. Гоулман, Д. Эмоциональный интеллект; пер. с англ. А.П. Исаевой. М.: АСТ МОСКВА ; Владимир : ВКТ, 2009. 478 с.
8. Гулий Ю.І., Научитель О.Д., Полтавська А.І. Емоційний інтелект як чинник успішної професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів. *Вісник Харківського національного університету*. Серія «Психологія», № 1009, 2012. С. 189-192.
9. Дрыгина А.С. К вопросу о взаимосвязи эмоционального интеллекта и копинг-поведения. *Северо-Кавказский психологический вестник*, vol. 16, no. 2, 2018, pp. 5-12.
10. Ермолаева Е.П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессиогенеза. *Психологический журнал*. 1998. №4. С. 80-87.
11. Ерохина Е.В. Стратегии преодолевающего поведения и социальной адаптации при различных профилях эмоционального интеллекта: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Краснодар., 2011. 211 с.
12. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития: Учебн. пособие. 2–е изд. М.: Издательский центр «Академия», 2007. 240 с.
13. Иванова Т.Ю., Рассказова Е.И., Осин Е.Н. Структура и диагностика удовлетворенности трудом: разработка и апробация методики. *Организационная психология*, 2012, 2 (3), С. 2–15.
14. Ковалёва О.А. Связь эмоционального интеллекта со стратегиями совладающего поведения предпринимателей и топ-менеджеров. *Вестник Костромского государственного университета*. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика, vol. 21, no. 4, 2015, pp. 125-129.
15. Кохун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.
16. Кутеева В.П., Юлина Г.Н., Рабаданова Р.С. Эмоциональный интеллект как основа успешности в профессиональной деятельности *Отечественная и зарубежная педагогика*. 2012. № 3(6). С. 59–65.
17. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте. *Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования* / [под ред. Д. В. Люсина, Д.В. Ушакова]. М.: Ин-тут психологии РАН, 2004. С. 29-36.
18. Люсин Д.В. Опросник на эмоциональный интеллект ЭМИн: новые психометрические данные. Социальный и эмоциональный интеллект: от процессов к измерениям / отв. ред. Д. В. Люсин, Д. Ушаков. М.: Институт психологии РАН, 2009. С. 264-278.
19. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 95–109.
20. Панкова Т.А. Эмоциональный интеллект как фактор социально-психологической адаптации молодых специалистов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. М., 2011. 208 с.
21. Пашко Т.А. Емоційний інтелект як складова професійної компетентності керівника. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 12 : Психологічні науки. 2008. № 21 (45). С. 161-167.
22. Петровская А.С. Эмоциональный интеллект как детерминанта результативных параметров и процессуальных характеристик управленческой деятельности: дисс. канд. психолог. наук: 19.00.03. Ярославль, 2007.
23. Ракітянська Л. Становлення та розвиток поняття «емоційний інтелект»: історико-філософський аналіз. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика (Серія: Педагогічні науки)*. 2018. № 3–4 (56–57). С. 36–42.
24. Темрук О., Колісник Л. Проблема емоційного інтелекту на сучасному етапі розвитку психологічної думки. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди*. Педагогіка. Психологія. Філософія. 2014. Вип.33. С. 207-223
25. Ткаченко А.В. Категоріальний статус поняття «професійний розвиток особистості». *Витоки педагогічної майстерності*. 2011. Вип. 8 (2). С. 263–269
26. Федяева И.Ю. Взаимосвязь профессиональной мотивации и удовлетворенности трудом работников предприятия. *Вестник ВятГУ*. 2018. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-professionalnoy-motivatsii-i-udovletvorennosti-trudom-rabotnikov-predpriyatiya> (дата обращения: 08.01.2021).
27. Четверик-Бурчак А.Г. Механізми впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості. Дніпропетровськ, 2015. 187 с.
28. Хоржевська І.М. Професіоналізм та професійний розвиток особистості. *Наука і освіта*. 2016. № 11. 55-60.

29. Ягупов В.В. Професійний розвиток особистості фахівця: поняття, зміст та особливості. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2015. Т. 175. С. 22-28.
30. Alon, I., & Higgins, J.M. Global leadership success through emotional and cultural intelligences. *Business Horizons*, 2005. 48, 501-512.
31. Barling, J., Slater, F., & Kelloway, E.K. Transformational leadership and emotional intelligence: An exploratory study. *Leadership and Organization Development Journal*, 2000. 21(3), 157-161.
32. Bar-On R. Emotional Intelligence Inventory (EQ-I): Technical Manual. Toronto: Multi-Health System, 1997. 134 s.
33. Gabel, R.S., Dolan, S.L., & Cerdin, J.L. Emotional intelligence as predictor of cultural adjustment for success in global assignments. *Career Development International*, 2005. 10(5), 375-395.
34. Gardner L., & Stough, C. Examining the relationship between leadership and emotional intelligence in senior level managers. *Leadership & Organization Development Journal*, 23(2), 68-78.
35. Hoffmann B. The relationship between emotional intelligence and leadership among middle managers in Namibia. university of Namibia. Thesis for the degree master of arts (industrial psychology). 2010. 173 <http://repository.unam.edu.na/bitstream/handle/11070/539/hoffmann2010.pdf?sequence=1>
36. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D. Models of emotional intelligence. *Handbook of Human Intelligence* / R. J. Sternberg (Ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000. P. 396–420.
37. Mayer J.D., Salovey P. The Intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*. 1993. V.17. № 4. P. 433–442.
38. Petrides K., Furnham A. Trait emotional intelligence: behavioural validation in two studies of emotion recognition and reactivity to mood induction. 2002. <https://doi.org/10.1002/per.466> URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/per.466> (дата звернення 21.01.2020).
39. Kerr R., Garvin J., Heaton N. and Boyle E. Emotional intelligence and leadership effectiveness, *Leadership & Organization Development Journal*, 2006. Vol. 27 No. 4, pp. 265-279. <https://doi.org/10.1108/01437730610666028>
40. Legier, John T., Jr. Assessing leadership effectiveness: The relationship between emotional intelligence and leadership behaviors on group and organizational performance. Southern Illinois University at Carbondale, ProQuest Dissertations Publishing, 2011. 56-67.
41. Lugo M.V. Cultural and emotional intelligences in the development of global transformational leadership skills. Unpublished doctoral dissertation, Bridgewater, 2007. 149-187 <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.227.1815&rep=rep1&type=pdf>
42. Salovey P., Mayer J.D., Goldman S.L., Turvey C., & Palfai T.P. (1995). *Emotional attention, clarity, and repair: Exploring emotional intelligence using the Trait Meta-Mood Scale*. In J. W. Pennebaker (Ed.), *Emotion, disclosure, & health* (p. 125–154). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10182-006>

REFERENCES

1. Andreeva I.N. (2011) *Jemocional'nyj intellekt: issledovanie fenomena. Voprosy psichologii.* № 3. (pp 78-86). Novopolock: "PSU" [in Russian]
2. Belokon' O.V. (2008) *Vzaimosvjaz' jemocional'nogo i social'nogo intellekta s liderstvom* [dissertation abstract.] (p 22) Moscow: Institute of Psychology named after LS Vigotsky, Russian State University for the Humanities [in Russian]
3. Bodrov V.A. (2006) *Psihologija professional'noj dejatel'nosti. Teoreticheskie i prikladnye problemy.* (p 623) Moscow: Institut psichologii RAN. [in Russian]
4. Breus Ju. (2014) *Jemocional'nyj intellekt kak lichnostnyj resurs professional'nogo stanovlenija predstavitelej socionomicheskikh professij.* [Proceedings of the International Scientific Conference.] (pp 65-74) Kyiv: Borys Hrinchenko University of Kyiv [in Russian]
5. Vavilov V.A. (1999) *Psihologicheskaja problematika subekta v teorii profesiogeneza. Individual'nyj i gruppovoj subekty v izmenjajushhemsja mire* [materials of the international scientific and practical conference] (pp 29-31) Moscow: Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences [in Russian]
6. Gordiyenko V.I., Kopecz' L.V. (2002) *Osnovni problemy` doslidzhennya profesioгенезу osoby`stosti v suchasnij psy`xologiyi.* [proceedings] (pp 59-64) Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy [in Ukrainian].
7. Goulman, D. (2009) *Jemocional'nyj intellekt; per. s angl. A.P. Isaevoj.* (p 478) Moscow: ACT MOSKVA; [in Russian].
8. Guly`j Yu.I., Nauchy`tel` O.D., Poltavsk`a A.I. (2012) *Emocijnyj` intelekt yak chy`nny`k uspishnoyi profesijnoyi diyal`nosti pracivny`kiv pozhezhno-ryatuval`ny`x pidrozdiliv.* (pp 189-192) Kharkiv: Visnyk Kharkivs`kogo nacional`nogo universy`tetu . Seriya "Psy`xologiya", #1009, [in Ukrainian].

9. Drygina A.S. (2018) *K voprosu o vzaimosvjazi jemocional'nogo intellekta i koping-povedenija*. (pp. 5-12) Rostov-on-Don: North Caucasian psychological bulletin, vol. 16, no. 2, [in Russian].
10. Ermolaeva E.P. (1998) *Preobrazujushhie i identifikacionnye aspekty professiogeneza* [psychological journal] (pp 80-87) Moscow: Federal State Budgetary Institution "Russian Academy of Sciences" [in Russian].
11. Erohina, E.V. (2011) *Strategii preodolevajushhego povedenija i social'noj adaptacii pri razlichnyh profiljah jemocional'nogo intellekta* [dissertation of the candidate of psychological sciences] (p 211) Krasnodar: Kuban State University [in Russian].
12. Zeer Je.F. (2007) *Psihologija professional'nogo razvitija* [schoolbook] (p 240) Moscow: «Akademija» [in Russian].
13. Ivanova, T.Ju., Rasskazova, E.I., Osin, E.N. (2012) *Struktura i diagnostika udovletvorennosti trudom: razrabotka i aprobacija metodiki*. [organizational psychology] (pp 2–15) Moscow: Lomonosov Moscow State University [in Russian].
14. Kovaljova O.A. (2015) *Svjaz' jemocional'nogo intellekta so strategijami sovladajushhego povedenija predprinimatelej i top-menedzherov*. [Research Article] (pp. 125-129). Kostroma: Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Pedagogika. Psihologija. Sociokinetika, vol. 21, no. 4 [in Russian].
15. Kokun O.M. (2012) *Psy`xologiya profesijnogo stanovlennja suchasnogo faxivcya: Monografiya*. (p 200) Kyiv: DP "Inform.-analit. agenstvo" [in Ukrainian].
16. Kuteeva V.P., Julina G.N., Rabadanova R.S. (2012) *Emocionalnij intellekt kak osnova uspeshnosti v professional'noj deyatel'nosti* [domestic and foreign pedagogy] (pp 59–65). Yekaterinburg: Ural Federal University named after the first President of Russia B.N. Yeltsin [in Russian].
17. Ljusin D.V. (2004) *Sovremennye predstavlenija ob jemocional'nom intellekte. Social'nyj intellekt: Teorija, izmerenie, issledovanija* (pp 29-36) Moscow: In-tut psihologii RAN. [in Russian].
18. Ljusin D.V. (2009) *Oprosnik na jemocional'nyj intellekt JemIn: novye psihometricheskie dannye. Social'nyj i jemocional'nyj intellekt: ot processov k izmerenijam* (pp 264-278) Moscow: Institut psihologii RAN [in Russian].
19. Nosenko E.L. (2004) *Emocijnij`j intelekt yak social`no znachushha integral`na vlasty`vist`. Psy`xologiya i suspil`stvo*. (pp 95–109). Kyiv: PSYKHOLOHIIYA I SUSPIL`STVO [in Ukrainian].
20. Pankova T.A. (2011) *Jemocional'nyj intellekt kak faktor social'no-psihologicheskoy adaptacii molodyh specialistov* [dissertation of the candidate of psychological sciences] (p 208) Moscow. [in Russian].
21. Pashko T.A. (2008) *Emocijnij`j intelekt yak skladova profesijnoyi kompetentnosti kerivny`ka*. [scientific journal] (pp 161-167) Kyiv: Dragomanov National Pedagogical University [in Ukrainian].
22. Petrovskaja A.S. (2007) *Jemocional'nyj intellekt kak determinanta rezul'tativnyh parametrov i processual'nyh harakteristik upravlencheskoj dejatel'nosti* [dissertation of the candidate of psychological sciences] Yaroslavl': bibliography [in Russian].
23. Rakityans'ka L. (2018) *Stanovlennja ta rozvy`tok ponyattja «emocijnij`j intelekt»: istory`ko-filosofs`ky`j analiz. Neperervna profesijna osvita: teoriya i prakty`ka* (pp 36–42). Kyiv: Pedagogichni nauky [in Ukrainian].
24. Temruk O., Kolisny`k L. (2014) *Problema emocijnogo intelektu na suchasnomu etapi rozvy`tku psy`xologichnoyi dumky`*. (pp 207-223). Pereyaslav: Humanitarian Bulletin of the State Higher Educational Institution "Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after G. Skovoroda" [in Ukrainian].
25. Tkachenko A.V. (2011) *Kategorial'ny`j status ponyattja «profesijny`j rozvy`tok osoby`stosti»*. [The origins of pedagogical skills] (pp 263–269). Kyiv: Vernadsky National Library of Ukraine [in Ukrainian].
26. Fedjaeva I.Ju. (2018) *Vzaimosvjaz' professional'noj motivacii i udovletvorennosti trudom rabotnikov predpriyatija*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-professionalnoy-motivatsii-i-udovletvorennosti-trudom-rabotnikov-predpriyatiya> (08.01.2021). [in Russian].
27. Chetvery`k-Burchak A.G. (2015) *Mexanizmy` vply`vu emocijnogo intelektu na uspishnist` zhy`ttyediyal`nosti osoby`stosti*. (p 187) Dnipropetrovs`k: KD Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University [in Ukrainian].
28. Khorzhevskaja I.M. (2016) *Profesionalizm ta profesijny`j rozvytok osobystosti. Nauka i osvita*. (pp 55-60) Mykolaiv: Petro Mohyla Black Sea State University. [in Ukrainian].
29. Yagupov V.V. (2015) *Profesijny`j rozvy`tok osoby`stosti faxivcya: ponyattja, zmist ta osobly`vosti*. [proceedings] (pp 22-28) Kyiv: NaUKMA [in Ukrainian].
30. Alon I., & Higgins J.M. (2005) *Global leadership success through emotional and cultural intelligences*. (pp 48, 501-512) Business Horizons.
31. Barling J., Slater F., & Kelloway E.K. (2000) *Transformational leadership and emotional intelligence: An exploratory study*. (pp 157-161) Leadership and Organization Development Journal.

32. Bar-On R. (1997) *Emotional Intelligence Inventory (EQ-I): Technical Manual*. (p 134) Toronto: Multi-Health System.
33. Gabel R.S., Dolan S.L., & Cerdin J.L. (2005) *Emotional intelligence as predictor of cultural adjustment for success in global assignments*. *Career Development International*, 10(5).
34. Gardner L., & Stough C. (2002) *Examining the relationship between leadership and emotional intelligence in senior level managers*. *Leadership & Organization Development Journal*, 23(2), 68-78.
35. Hoffmann B. (2010) *The relationship between emotional intelligence and leadership among middle managers in Namibia*. University of Namibia. Thesis for the degree master of arts (industrial psychology). <http://repository.unam.edu.na/bitstream/handle/11070/539/hoffmann2010.pdf?sequence=1>
36. Mayer J.D., Salovey R., Caruso D. *Models of emotional intelligence*. *Handbook of Human Intelligence / R. J. Sternberg (Ed.)*. (pp 396–420) Cambridge, UK: Cambridge University Press.
37. Mayer J.D., Salovey P. (1993) *The Intelligence of emotional intelligence*. *Intelligence*. (pp 433–442). USA. [https://doi.org/10.1016/0160-2896\(93\)90010-3](https://doi.org/10.1016/0160-2896(93)90010-3)
38. Petrides K., Furnham A. (2002) *Trait emotional intelligence: behavioural validation in two studies of emotion recognition and reactivity to mood induction*. <https://doi.org/10.1002/per.466>.
39. Kerr R., Garvin J., Heaton N. and Boyle E. (2006) *Emotional intelligence and leadership effectiveness*, *Leadership & Organization Development Journal*, Vol. 27 No. 4, (pp. 265-279). <https://doi.org/10.1108/01437730610666028>
40. Legier, John T., Jr. *Assessing leadership effectiveness: The relationship between emotional intelligence and leadership behaviors on group and organizational performance*. (pp 56-67) USA: Southern Illinois University at Carbondale, ProQuest Dissertations Publishing.
41. Lugo M.V. (2007) *Cultural and emotional intelligences in the development of global transformational leadership skills*. [Unpublished doctoral dissertation], (pp 149-187) United Kingdom: Bridgewater. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.227.1815&rep=rep1>
42. Salovey P., Mayer J.D., Goldman S.L., Turvey C., & Palfai T.P. (1995). *Emotional attention, clarity, and repair: Exploring emotional intelligence using the Trait Meta-Mood Scale*. In J. W. Pennebaker (Ed.), *Emotion, disclosure, & health* (p. 125–154). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10182-006>.

НАРАТИВНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ЖИТТЄВОГО ДОСВІДУ

Колобова І. Б.

аспірант лабораторії когнітивної психології

Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

вул. Паньківська, 2, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-6472-3983

ideal-p@ukr.net

Ключові слова:

*нарративізація досвіду,
нарративне конструювання,
інтерпретаційні стратегії,
досвід розірвання шлюбу,
кризовий стан.*

У статті представлено дослідження нарративного конструювання життєвого досвіду, зокрема досвіду розірвання шлюбу розлученими жінками. У психолого-герменевтичному контексті запропоновано розуміння нарративного конструювання як основного типу дискурсивного конструювання досвіду, що забезпечує текстову об'єктивацію та впорядкування життєвих подій.

Метою статті є виявлення психологічних особливостей інтерпретаційних стратегій нарративного конструювання події розірвання шлюбу жінками.

Показано, що структура організації життєвого досвіду та видів його інтерпретації впливає на формування перспективи особистості і на майбутній розвиток. Узагальнено розвивальні функції кризового стану, відображеного в автобіографічному нарративі, а саме: перевизначення ідентичності; активізація пошуку нових смислів; перегляд мотиваційно-ціннісної сфери; зміна часо-просторової організації життя, створення нових моделей бажаного «Я». Основною умовою активізації інтерпретаційних процесів є відкритість новому досвіду, готовність до трансформацій і самозмін. Представлено основні типи інтерпретаційних стратегій, що мають індивідуальну специфіку, зумовлену соціокультурним впливом і смисловим збагаченням нарації у процесі життєздійснення, нарративною компетентністю та сформованістю метакогніцій.

Зазначено, що серед виявлених у результаті дискурсивного аналізу п'яти стратегій («драматична», «декларативна», «прагматична», «акузаційна» та «аналітична») ознаками продуктивності наділені «аналітична» та «прагматична» стратегії, що включають розуміння позиції іншої сторони, інтелектуальне моделювання та зважування, усвідомлення факту вичерпаності минулого досвіду. Загальною характерною ознакою «демонстративної», «декларативної» та «акузаційної» стратегії нарративного конструювання є переважання фактологічної інформації, а також викривлення чи навіть сплюснення реальності внаслідок перетворення оповіді на «тільки про себе» чи «тільки про іншого». У такому випадку нарративізація досвіду не використовується як інструмент продуктивного переосмислення.

NARRATIVE CONSTRUCTION OF LIFE EXPERIENCE

Kolobova I. B.

Postgraduate Student at the Laboratory of Cognitive Psychology

G. S. Kostiyk Institute of Psychology of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Pankivska str., 2, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-6472-3983

ideal-p@ukr.net

Key words: *a narrative on experience, narrative construction, interpretive strategies, experience, divorce, a crisis state.*

The article studies narrative construction of life experience, in particular, a divorce as it was experienced by divorced women. We understand narrative construction in the psychological-hermeneutic context as the main type of discursive construction of experience, which provides textual objectification and ordering of life events. The article aim is to reveal the psychological features of interpretive strategies used by women at their narratives on divorces.

The structure of life experience organization and types of life experience interpretation influences a perspective formed by an individual, and thus their future development. The developmental functions of a crisis state reflected in an autobiographical narrative are generalized, namely: redefinition of identity; intensification of searches for new meanings; revision of the motivational-value sphere; changed space-time organization of life, creating new models of desired Self. The main condition intensifying interpretive processes is openness to new experiences, readiness for transformations and self-changes. The main interpretive strategies are presented, their specifics is conditioned by socio-cultural influences and semantic richness of a narrative at a life path, narrative competence and formed meta-cognition.

Five strategies were determined “dramatic”, “declarative”, “pragmatic”, “accusatory” and “analytical”; among them, the “analytical” and “pragmatic” strategies have productive characteristics, such as understanding of other party’s positions, intellectual modelling and weighing, awareness of the fact of exhaustion of past experience. A common feature of “demonstrative”, “declarative” and “accusatory” strategies of narrative construction are a predominance of factual information and a distorted or even flattened reality due to a narrative transforming to a story “only about oneself” or “only about another”. In this case, a narrative on experience does not become a tool for productive rethinking.

Постановка проблеми. Конструктивістський підхід до об’єктивації реальності, теоретичною основою якого є напрацювання П. Бергера та Т. Лукмана, розглядає особистість як активного учасника творення соціальної та індивідуальної реальності. Соціально-конструктивістський напрям розглядає особистість, зокрема її гендерний аспект, як «соціальний конструкт, результат взаємодії особистості з соціумом, культурою, декларованими гендерними ідеологіями й прихованими, неусвідомлюваними гендерними очікуваннями, що постійно перебудовується й коригується у сфері чоловічо-жіночих взаємин, розповсюджуючись на всі контексти особистісної самореалізації [14, с. 204].

Використання наративу як засобу конструювання смислів і досвіду нині є однією з основних

методологічних практик наративної психології (Т. Сарбін). У руслі психолого-герменевтичного підходу наратив постає головним засобом дослідження процесів розуміння, інтерпретації та реінтерпретації життєвого досвіду, з огляду на те, що він є текстовим репрезентантом внутрішніх переживань і міркувань.

У момент, коли життя об’єктивується в тексті, відбувається не тільки процес реконструкції автором свого минулого, а також його інтерпретація та демонстрація оточенню системи власних життєвих смислів і цінностей. У психологічній науці дослідники використовують автобіографічний наратив для вивчення когнітивних схем конструювання смислу (Дж. Брунер, Д. Макадамс), для аналізу конструювання ідентичності (Е. Окс, А. Гіденс, Ю. Зайцева), для дослідження екзистенціальної

логіки побудови життєвих історій (О. Сапогова), рефлексії життєвого шляху (М. Клементьева). «Я–текст» вважається основним інструментом у процесі творення життєвої стратегії та самопроекування (Н. Чепелева, С. Рудницька). Вивченню досвіду буденного життя жінок у межах нарративного підходу присвячено праці О. Сосіс, де вона зазначає про вплив соціальних і культурних дискурсів на інтерпретацію жінками свого досвіду.

Аналіз особливостей розуміння особистого досвіду жінками виявив, що у процесі інтерналізації проблемного досвіду формується проблемно-насичений нарратив, який дезактивує засоби подолання стресу, ускладнює подолання психологічних наслідків, затягує перехідний етап самоперебудови. З огляду на велику кількість досліджень, поза увагою науковців залишається питання, присвячене психологічним особливостям нарративного конструювання кризових життєвих подій, зокрема досвіду розірвання шлюбу у розлучених жінок.

Мета статті – виявити психологічні особливості нарративного конструювання досвіду розірвання шлюбу розлученими жінками.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння поняття автобіографічного нарративу Т. Хабермас і С. Блак розмежовують два основні його вияви: розповіді про життя (повні продукти життєвої історії) та автобіографічні міркування (процес, за допомогою якого історія життя оформлюється й використовується надалі). Обидва вияви пов'язані з часом і соціальним контекстом [16, с. 780].

М. Бахтін також вбачав у нарративі дві події: подію, про яку йдеться, та подію її розповідання, що відбуваються в різних просторово-часових умовах, але одночасно єдині у свої подієвій повноті, яка сприймається нероздільно [2, с. 403]. Те, що лежить в основі смислової єдності цих двох подій, можна віднести до індивідуальної нарації. Тому нарративне конструювання досвіду відбувається у двох нарративних просторах: у просторі опису події (де, як, коли) і у просторі значень (навіщо, чому, як буде далі).

Наративне конструювання насамперед включає технологію наративізації досвіду для відтворення життєвої історії у вигляді нарації та власне наративу, що включає низку метакогнітивних процесів: смислову інтеграцію, впорядкування та лінеаризацію подій, переведення інтерпретації в текстову форму. Нарация у цьому випадку є не повноцінним наративом, а фактором його породження, внутрішньою концептуальною формою [13].

Основним механізмом наративного конструювання є інтерпретація, що забезпечує організацію досвіду у смислові дискурсивні структури через накладання інтерпретаційних схем. У побуто-

вому досвіді використання інтерпретаційних схем може носити невідрефлексований характер, але у випадку виникнення складних життєвих обставин, зустрічі з незнайомим досвідом вони відхиляються через смислову «розбіжність» і вичерпання можливостей використання або накладаються таким чином, що виникає інтерпретаційний конфлікт, за яким слідує необхідність перебудови всієї смислової системи [1, с. 14].

Н. Чепелева підкреслює, що необхідність переосмислення загострюється в період кризових, переламних подій, у яких людина стикається з ситуаціями, що умовно можна назвати «перервною ідентичністю» [11, с. 28]. Є. Бурмістрова зазначає, що ознакою внутрішньої кризи є дефіцит смислу, який виникає в результаті викреслювання частини життєвих цінностей і вимагає як альтернативного виходу повну модифікацію особистості [3, с. 17].

Як зазначають дослідники, у період кризових ситуацій відбувається низка одночасних процесів, а саме:

- 1) перевизначення ідентичності (В. Нуркова);
- 2) часткова чи повна відмова слідувати соціальним нормам і шаблонам (В. Нуркова);
- 3) активізація пошуку нових смислів (поява задачі на смисл) (О. Леонтьєв);
- 4) перегляд мотиваційно-ціннісної сфери (Є. Бурмістрова);
- 5) створення нових моделей бажаного «Я» (Ю. Зайцева);
- 6) зміна просторово-часової організації життя (М. Крослі).

Таким чином, окрім очевидного впорядкування життєвої історії, наратив виконує низку важливих функцій, до яких можна віднести смислоутворювальну (усвідомлення, узгодження основних смислів досвіду, породження авторського ставлення в контексті історичного, культурного та соціального буття); конституювальну (відбудова власної Я-концепції в контексті особистої та сімейної історії), розвивальну (конструювання себе, своїх життєвих програм і перспектив через засвоєння наративів культури), захисну (перенесення внутрішньої травми у зовнішню історію, що зменшує переживання) [14, с. 51].

На думку багатьох дослідників, наративізація досвіду уможливорює використовувати кризовий стан як чинник розвитку особистості за умови використання специфічних компетентностей наратива в період активного конструювання досвіду (Й. Брокмеєр, Н. Чепелева, О. Шиловська). На думку К. Гуцол, оволодіваючи наративною компетентністю, людина стає здатною конструювати власний досвід як автор свого життя, створювати свої смислові системи, на базі яких буде життєві та особистісні проекти [4, с. 38].

Розрив сімейно-шлюбних зв'язків вважається однією з найбільш психотравмуючих подій у житті. Шаблони реагування на досвід, способи його конститування, рівень стереотипності та інші мовленнєві компетентності мають певні особливості залежно від статевої належності. Вважається, що жінки легше розповідають про події життя на тлі всієї історії, краще пам'ятають своє дитинство і тих людей, з якими були пов'язані.

За результатами емпіричного дослідження О. Донець, розлучені жінки, на відміну від заміжніх, демонструють дефіцит цілеспрямованості, задоволеності самореалізацією, здатності адекватно реагувати на зміни. Розлучені жінки більш дискретно усвідомлюють свій життєвий шлях і декларують зневіру у власні сили. Зафіксовано, що, на відміну від чоловіків, розпад шлюбу призводить до зниження соціального статусу жінки та негативного самосприйняття через невідповідність соціальному штампі жіночого буття [6]. Очевидно, що ці гендерні штампи можуть набувати надмірного значення для жінки при розв'язанні задачі на «Я-потенційне», яку вона ставить перед собою у процесі об'єктивізації досвіду, коли через подію розлучення вона ніби викинута за межі наявних ціннісних орієнтирів, опиняючись у точці біфуркації, із якої виникають виключно два можливих варіанти виходу: трансформація в нову «Я» з прийняттям множинності шляхів розвитку чи відчайдушні спроби відбудувати зламані конструкції. Як зазначає О. Сапогова, особистість безповоротно покидає точку на лінії свого життя, що лежить у бажаній екзистенційній логіці, і назавжди випадає в іншу ймовірнісну площину, в інший діапазон життєвітлення [12, с. 240].

Проведений О. Павленко аналіз виявив, що структура організації життєвого досвіду та видів його інтерпретації впливає на формування перспективи особистості, а отже, на майбутній розвиток. Це підтверджує зафіксовану раніше розвивальну функцію життєвого нарративу, яка полягає у забезпеченні саморозвитку [10, с. 225]. У період кризових ситуацій продуктивна стратегія конструювання досвіду дозволяє виявити значення, що залишалися нерозпізнаними в процесі попереднього життя, і сприяє підйому життєздійснення на новий рівень. У такому випадку досвід можна впевнено назвати корисним [15].

Головною умовою появи нарації є відкритість новому досвіду, що означає усвідомлений дозвіл на проникнення зовнішнього соціального контексту у внутрішній, що так чи інакше вимагає готовності до запуску інтерпретаційних процесів та перебудови смислових структур. У разі відторгнення події відбувається згорання інтерпретаційної активності, відмова від усвідомлення, прагнення до забуття. Часткова чи повна відсутність

інтерпретації може відбуватися через нерозуміння, що робити з власним болем чи стражданням, а також через бажання уникнути подолання перешкод. У такому випадку можна зафіксувати майже повну відсутність внутрішньої нарації, тому життєвий нарратив не формується, а набуває дискретної фрагментарної форми, а нарративний потенціал використовується тільки надоволення поточних потреб. Таким чином особистість втрачає те, що робить її саме особистісною. Стосовно розлучених жінок проблема, що виникає у випадку уникнення осмислення досвіду або невіршеного інтерпретаційного конфлікту при зіткненні з подією розлучення, може виявити себе в екстерналізації негативних почуттів на інших чоловіків, зростанні відчуження та в упередженому ставленні до сфери подружніх стосунків.

Як зазначає Н. Чепелєва, саме відкритість новому досвіду – це базовий параметр особистісного розвитку, який полягає у породженні нового контексту життя та створенні власного смислового простору [11].

Обираючи стратегію конструювання досвіду розірвання шлюбу, жінка звертається до засвоєних в онтогенезі нарративних описових конструкцій, що переважали в її соціальному оточенні. Аналогічно організації лексичного стилю протягом мовленнєвого розвитку відбувається оформлення стратегії, за якою конструюється особистісний досвід.

За останніми дослідженнями нарративного конструювання було експліковано такі основні фази процесу конструювання:

1. *Формування нарації*, яка починається з дитинства без усвідомленого включення особистості та триває все життя. Вона включає такі етапи: пошук зовнішніх лексичних шаблонів, ритуал повторення й закріплення, встановлення відношень між множиною подій, формування цілісних конструктів, узагальнення конструктів [18]. Так, наприклад, розмови батьків, мовленнєві звороти матері відносно батька, інтерпретація чоловічої поведінки жінкою у присутності дівчини, соціальні очікування від чоловіків, реальні сімейні прецеденти, ідентифікаційні персони, сімейні міфи та історії формують закономірності й принципи організації власної подружньої реальності.

2. *Усвідомлення нарративізації та збагачення нарації*, яке виникає в момент осмислення подій і містить оформлення часових, причинних та інтенціональних зв'язків [18]. На цьому етапі жінка здатна створювати власну смислову систему, накладати інтепретаційну рамку на події, аналізувати свої відчуття та потреби, продукувати власні нарративи.

3. *Оволодіння нарративною компетенцією*, що набувається шляхом опанування соціальних прак-

тик та експериментуванням з новими стратегіями нарративного конструювання. На цій фазі жінка, що перебуває в ситуації розлучення, уможливило продуктивну інтерпретацію досвіду з визначення нових траєкторій життєздійснення, розширює смислові контексти, формує нові моделі реінтерпретованої реальності [7; 9; 5].

Таким чином, нарративне конструювання досвіду можна досліджувати в розрізі двох планів: через особливості протікання інтерпретаційних процесів та через рівні здатності до нарративізації досвіду. У нашому дослідженні ми зупинимося на виявленні інтерпретаційних стратегій нарративного конструювання досвіду, оскільки саме характер інтерпретації задає напрям подальших перспектив.

Дослідження жіночих автобіографічних нарративів за допомогою якісних методів і лінгвістичних засобів дозволяє вилучити з текстів специфічні унікальні способи породження нарацій, виявити психологічні чинники вибору тієї чи іншої стратегії нарративного конструювання. Методологічною основою дослідження обрано герменевтичний підхід, вихідними положеннями якого є розуміння тексту як процесу інтерпретації особистого та соціокультурного досвіду.

Для здійснення емпіричного аналізу застосовано авторський методичний інструментарій дискурсивного аналізу тексту «Інтерпретаційна стратегія», процедура якого представляє синтез лінгвістичного аналізу тексту (Ж. Женетт, Т. Кубрак, В. Карасик), за якими експліковано тональність, фокалізацію наратора, інтенціональний план і феноменологічного дискурс-аналізу (Дж. Поттер, С. Тищенко), що передбачає інтерпретацію досвіду функціонування власного «Я» особистості у сфері її внутрішнього світу, відображеного в автобіографічних наративах.

Для здійснення герменевтичного дослідження ми використовували нарративне інтерв'ю, за результатами якого отримали письмове нарративне повідомлення. Вилучений нарратив є результатом особистісної герменевтичної роботи досліджуваного по відношенню до події розлучення.

Ми пропонуємо такі типові стратегії нарративного конструювання досвіду розлучення жінками:

1. «Драматична» стратегія. Інтерпретація події розлучення сприймається як драма, помилка, злам, помилкова активність. Жінка відчуває залежність від ситуації та вимушеність робити вибір. Така реакція може бути на тлі тривалих стосунків у поєднанні з марними спробами змінити чоловіка. Розлучення стало результатом хибного вибору партнера (зловживання чоловіка, сексуальна невірність, насильство). Розірваність зсередини свого світу та себе самого, провинна, самонасильство, самооголення перед іншими ста-

ють характерними ознаками драматичного дискурсу (Т. Вайзер). Увага зосереджена на жалості до себе та дітей, жалю за витрачені роки важкого співіснування. Страх повторення відштовхує перспективи й породжує незворотність щастя. Іntenціональний намір спрямований на пошук допомоги та підтримки через бажання перекинути трохи власного болю на адресата повідомлення. Затягування у ситуацію людей, що поруч, може вказувати на схильність до відмови від відповідальності. Наратив – дифузний, проблемно-насичений, з пригніченою емоційною тональністю. (*«Не розгледіла, молода була, потім терпіла його вихідки та зневагу до мене та дітей», «Було дуже погано, була депресія. Розлучення – це складна річ, відчувається надлом»; «Окрім нього, не помічала інших чоловіків. Перші місяці дуже хотіла, щоб він повернувся, весь час плакала, нічого не їла та не спала»*).

2. «Декларативна» стратегія. «Я-центрована» стратегія. Приховується достовірна інтерпретація події розлучення через внутрішні захисні механізми. У тексті переважає презентація себе як незламного героя життя, що не потребує чоловіків і взагалі нікого для свого щастя. Відбувається відтворення себе як праведного та відчайдушного борця за все краще. Можливе включення фікцій про себе чи подію в цілому впереміш з показовим позитивним настроєм. Є орієнтованість на адресата. Відчувається прихований біль і захисна позиція. Іntenціональний намір – побудова образу для інших та захист самооцінки. Тональність переважно декларативна, з високим емоційним знаком. (*«Мені так краще, і я не боюся жити сама, мені це подобається», «Потрібно довіряти тільки собі, змогла сформуватися як особистість і досягти усього сама»; «Ми були абсолютно різні в усьому – енергетично, в інтересах, у цінностях, у розвитку Душі. Я тонка, чуттєва, вихована і глибока Душа. А він – жорсткий, черствий і неосвічений мужик»*).

3. «Прагматична» стратегія. Розлучення розглядається як черговий життєвий досвід, який викликає порушення побутового комфорту (можливий переїзд, зайві побутові турботи). Перевага віддається вдоволенню власних потреб. Характерними рисами цієї стратегії є впорядкованість думок, лінійність викладання, переважання раціонального та практичного мислення. Іntenціональний намір оповіді – чергове доведення самому собі правильності вибору й перевірка алгоритму обраного виходу із ситуації. Тональність спокійна, врівноважена, з нейтральним емоційним знаком. (*«Фінансова ситуація спочатку була жахлива, зараз поліпшується, але порівняно з попереднім шлюбом у мене точно фінансова нестабільність», «Перші*

місяці більше хвилював захист себе і дитини, зараз суцільно хвилює самореалізація»).

4. «Акузаційна» (обвинувачувала) стратегія. «Він-центрована» стратегія. Фокус спрямований на дії чоловіка, на образи, які він наносив. У тексті переважають аргументовані обвинувачення чоловіка і поряд з цим – усіх чоловіків. Висновок, який зроблено в результаті сумісного проживання: розчарування в житті, зокрема у подружньому досвіді. Власна роль у ситуації не відображена, особисті думки й почуття відверто не висвітлюються. Не допускається сама можливість особистої відповідальності за результати, тому й «немає сенсу торкатися моїх психологічних проблем». Іntenціональний намір зводиться до обґрунтування провини чоловіка і його внеску, який вважається більшим. Відсутність діалогічного мислення залишає жінку на позиції редукованого погляду на подію розлучення. (*«Чоловік випивав, курих на кухні і в спеку, і в морози, не цінував наше з сином здоров'я, нав'язував свою точку зору на все. Засуджував, що всі неправильно живуть і думають, слухав весь час свою маму. А якщо не слухав, та хворобами все одно на себе увагу забирала; ревнував без причин, не довіряв нікому, навіть собі; не любив моїх подруг, не поважав моїх родичів, недобре про них говорив, засуджував їх життя; не підтримував розвиток сина»*).

5. «Аналітична» стратегія. Розлучення сприймається як життєвий урок. Наративне конструювання здійснюється за правилами творення наративу зрілою особистістю, що включає висновки, переоцінку досвіду, знаходження особистісних смислів, прогнозування, виявлення та аналіз причин. Семантичне зважування та постановка питань до самого себе дозволяють виявити нові смислові елементи для подальшого розвитку, закріпитися в новому досвіді. Іntenціональний намір виражає бажання трансформації та перебудови ціннісної сфери для майбутнього сценарію життя. Позиція щодо колишнього чоловіка містить не агресивне ставлення, а навпаки, співчуття, спробу зрозуміти. Цю стратегію обрано як найбільш продуктивний тип наративного конструювання досвіду, що сприяє розширенню власного буттєвого дискурсу та індукує здатність до осмисленого конструювання. (*«В цілому своє сімейне життя вважаю досить щасливим. Висновок про чоловіків: є чудові чоловіки, але потрібно вчасно розібратися, що важливо саме вашому. Як він бачить стосунки та сімейне життя. І робити висновки, чи підходить це вам особисто. Відносно себе: потрібно вчасно і спокійно говорити про свої очікування, висловлювати свою думку і межі, які ніхто по відношенню до мене не може перетинати»*).

Зрозуміло, що представленими стратегіями не вичерпується весь спектр інтерпретацій, тому ми не претендуємо на об'єктивність та завершеність аналізу. Крім того, ми хотіли б звернути увагу на той факт, що в більшості випадків при виборі інтерпретаційної стратегії присутнє відчуття правильності та обґрунтованості життєвої логіки. І чи маємо ми право формулювати систему правил для побудови універсальної інтерпретації, що приведе до зміни моделі світогляду?

Наративізація досвіду не має прямого терапевтичного впливу, вона спонукає до особистісної герменевтики, що стимулює смисловий синтез і породження нових інтерпретаційних хвиль, спонукає до перевірки правил, оцінок, вибору та вможлиблює усунення протиріч, що виникають під час накладання інтерпретаційних схем. На нашу думку, серед п'яти стратегій («драматична», «декларативна», «прагматична», «акузаційна» та «аналітична») ознаками продуктивності наділені «аналітична» та «прагматична» стратегії, що включає розуміння позицій іншої сторони, інтелектуальне моделювання та зважування, усвідомлення факту вичерпаності минулого досвіду. Загальною характерною ознакою «демонстративною», «декларативною» та «акузаційною» стратегією наративного конструювання є викривлення чи навіть сплюснення реальності внаслідок перетворення оповіді на «тільки про себе» чи «тільки про іншого», акумулюючи наративну енергію тільки в одній площині.

Висновки. Основним засобом конструювання досвіду в межах психолого-герменевтичного підходу є наратив, що являє собою кінцевий продукт текстової репрезентації процесу смислотворення. Наративізація досвіду в період переломних подій дозволяє використовувати кризовий стан як чинник розвитку особистості за умови використання специфічних компетентностей наратора у період активного конструювання досвіду.

Головним механізмом наративного конструювання досвіду є інтерпретація, яка відбувається за умови відкритості досвіду та здатності до інтерпретаційної активності. Закритість новому досвіду та спроби ігнорувати події дезактивують інтерпретаційні процеси та призводять до психологічної збідності. Відрефлексована ж інтерпретація дозволяє використовувати досвід на наступних етапах життєздійснення, перетворюючи його у потенційний ресурс. Загострення потреби в переосмисленні досвіду припадає на період перебування в обставинах, що є винятком серед звичних життєвих подій, до яких можна віднести розірвання шлюбу, що є важкою психологічною травмою саме серед жінок.

Залежно від психологічних особливостей кожна жінка схильна обирати певний тип інтер-

претаційної стратегії, який видається їй логічно обґрунтованим в межах її життєвого випадку. Ми визначили п'ять типових стратегій нарративного конструювання досвіду розлучення («драматична», «декларативна», «прагматична», «акузаційна» та «аналітична»), кожна з яких характеризує сформованість метакогнітивних процесів, які ми вважаємо доцільним розкрити на наступних етапах дослідження.

Під час аналізу автонаративів з'ясувалося, що психологічні особливості жінки щодо відтворення певних подій чи епізодів та їх інтерпретація, а також описування переживань і внутрішніх станів можуть служити орієнтирами

для окреслення напрямів психотерапевтичної роботи у посттравматичний період розлучення. Дослідження індивідуалізованого характеру відтворення досвіду за допомогою відповідних мовних засобів сприяє виявленню ідеологічного контексту та дискурсивних функцій мови певної соціальної групи, що може використовуватися у подальших дискурсивних і нарративних дослідженнях. Таким чином, вивчення інтерпретаційних процесів нарративного конструювання досвіду особистості – це новий крок у пізнанні суб'єктивної реальності людини об'єктивними засобами через виявлення інтерпретаційних схем і конструктивних елементів досвіду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. II: Психологічна герменевтика. Випуск 12. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. С. 144.
2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М., 1975. С. 403–404.
3. Бурмистрова Е.В. Система оказания психологической помощи в кризисной ситуации. Психол. наука и образование, 2003. № 3. С. 16–24.
4. Гуцол С.Ю. Наратив як провідна дискурсивна практика самопроекування особистості. Наука і освіта, 2016. № 11/СХХХХХІІ. С. 35–42.
5. Гуцол К.В. Теоретико-методологічні основи дослідження нарративної компетентності особистості. Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. II: Психологічна герменевтика. Київ, Житомир, 2017. Вип. 10. С. 167–185.
6. Донець О.І. Сімейний статус жінки як чинник її самосприйняття. Психологічні перспективи. Спец. вип. Проблеми кіберагресії. Луганськ : Промдрук, 2012. Т. 1. С. 30–39.
7. Женетт Ж. Фигуры. Том I-II. Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. 472 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/310735/> (дата звернення: 28.09.2020).
8. Зайцева Ю.Е. Я-нарратив как инструмент конструирования идентичности: экзистенциально-нарративный подход. Вестник СПбГУ. Сер. 16. 2016. Вып. 1. С. 118–136.
9. Карасик В.И. Языковые ключи. Москва : Гнозис, 2009. 406 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/462305/>(дата звернення: 05.10.2020).
10. Клементьева М.В. Биографическая рефлексия как ресурс профессионально-личностного развития студентов-психологов. Образовательные технологии. 2015. № 4. С. 103–110.
11. Кубрак Т.А. Речевое выражение самопрезентации и его место в структуре дискурса. Вестник РГУ им. И. Канта. Педагогические и психологические науки, 2008. Вып 11. 40–47 с. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rechevoe-vyrazhenie-samoprezentatsii-i-ee-mesto-v-intentsionalnoy-strukture-diskursa/viewer> (дата звернення: 18.04.2020).
12. Леонтьев Д.А. Смыслообразование и его контексты: жизнь, структура, культура, опыт. Мир психологии. 2014. № 1. С. 104–117.
13. Нуркова В.В. Автобиографическая память: «сгущения» в субъективной картине прошлого. Психологический журнал. 2005. № 2. С. 22–32.
14. Нуркова В.В., Днестровская М.В., Михайлова К.С. Культурный жизненный сценарий как динамическая семантическая структура (ре)организации индивидуального жизненного опыта. Психологические исследования. 2012. № 5(25). URL: http://psystudy.ru/index.php/num/2012v5n2_5/734-nourkova25.html (дата звернення: 15.01.2021).
15. Орап М.О. Мовленнєва компетентність як структурний елемент мовленнєвої організації суб'єкта: теоретичний аналіз. Психолінгвістика. 2009. Вип. 4. С. 81–89.
16. Павленко О.В. Інтерпретація досвіду у формуванні перспективи особистості. Актуальні проблеми психології, 2019. Т. VII. Вип. 41. 225 с. URL: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v7/i47/21.pdf> (дата звернення: 17.02.2021).
17. Самопроекування особистості у кризових життєвих обставинах / Н.В. Чепелева // Особистість в умовах кризових викликів сучасності : Матеріали методологічного семінару НАПН України

- (24 березня 2016 року) / За ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка. К., 2016. [629 с.]. С. 28–34 (дата звернення: 10.03.2021).
18. Сапогова Е.Е. Лабиринты автобиографии: экзистенциально-нарративный анализ личных историй. Спб. : Алетейя, 2017. 364 с.
 19. Сосіс Л.В. Особливості усвідомлення власного досвіду жінками, які потребують психологічної допомоги : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України Київ. 2010.
 20. Тищенко С.П. Феноменологічний досвід особистості у словесному вираженні: інтерпретація автобіографічних нарративів. Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2010. Вип. 38. С. 306–335.
 21. Чепелева Н.В., Рудницкая С.Ю. Дискурсивные технологии самопроектирующейся личности. Psycholinguistics, 2019. Вип. 25(1). 363–383. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/> (дата звернення: 06.02.2021).
 22. Чепелева Н.В. Розуміння – Інтерпретація – Тлумачення. Технології розвитку інтелекту. 2017. Т. 2. Вип. 6(17). URL: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/301 (дата звернення: 08.02.2021).
 23. Berger P.L., Luckmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. 1966.
 24. Brockmeier J., Harré R. (2001). Narrative: Problems and promises of an alternative paradigm. In J. Brockmeier & D. Carbaugh (Eds.), *Studies in narrative. Narrative and identity: Studies in autobiography, self and culture* (p. 39–58). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sin.1.04bro>.
 25. Bruner J. (1987). Life as Narrative. *Social Research*. 54(1). P. 11–32.
 26. Crossley M.L. *Introducing narrative psychology. Self, trauma and the construction of meaning* / M.L. Crossley – Open university press. – Philadelphia, 2000.] http://eprints.hud.ac.uk/id/eprint/5127/2/Chapter_1_Michelle_Crossley.pdf.
 27. Habermas T., Bluck S. Getting a life : the emergence of the life story in adolescence. *Psychological Bulletin*. 2000, Vol. 126 (5). P. 748–769.
 28. Giddens A. *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age* / A. Giddens. Cambridge, 1991.
 29. McAdams D.P. (2008). Personal narratives and the life story. In O. John, R. Robins & L. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (3rd ed.), (p. 242–262). New York : Guilford Press.
 30. Mealier A.-I. Pointeau G. Narrative Constructions for the Organization of Self Experience: Proof of Concept via Embodied Robotics, ecollection 2017h. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28861011/>.
 31. Ochs E. *Stories that step into the future* / E. Ochs // *Sociolinguistic perspectives on register* / ed. by D. Biber, E. Finegan. Oxford, 1994.
 32. Potter J. *Representing reality: Discourse, rhetoric and social construction*. L. : Sage, 1997.
 33. Sarbin T.R. *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*. New York : Praeger, 1986. P. 114.

REFERENCES

1. Aktual'ni problemy psihologii [Actual problems of psychology] (2020): Works of the Institute of Psychology named GS Kostyuk NAPS of Ukraine. T. 2. Psihologichna germeneytyka, issue 12. Zhitomir. 144 [in Ukrainian].
2. Bahtin M.M. (1975). *Voprosy literatury i estetiki* [Literary and aesthetic tasks]. Moscow. 403–404 [in Russian].
3. Burmistrova E.V. (2003). *Sistema okasaniya psihologicheskoy pomoschi v krisisnoj situacii* [Giving help system in a crisis situation]. *Psyhol. nauka i obrazovaniye*, issue 3. 16–24 [in Russian].
4. Gutsol S.J. (2016). *Narativ yak providna diskursivna praktika samoproektuvannja osobystosti* [Narrative as a leading discursive practice of self-design of personality]. *Nauka i osvita*, issue 11. 35–42 [in Ukrainian].
5. Gutsol S.J. (2017). *Teoretiko-metodologichni osnovy doslidzhennja naratyvnoi kompetentnosti osobystosti* [Theoretical and methodological foundations of personality narrative competence research]. *Aktual'ni problemy psihologii: Works of the Institute of Psychology named GS Kostyuk NAPS of Ukraine*. T. 2. Psihologichna germeneytyka, issue 10. Zhitomir. 167–185 [in Ukrainian].
6. Donets O.I. (2012). *Simejnyj status zhinky yak chynnyk ii samopryjnjattja* [Marital status of a woman as a factor of her self-acceptance]. *Psychologichni perspektyvy. Spec.issue. Problemy kiberagresii*. Lugansk : Promdruck. T. 1. 30–39 [in Ukrainian].

7. Zhennet Zh. Figury [Figures]. Tome I-II. Moscow : Publ. named Sabashnikovs, 1998. 472 c. Retrived from: <https://www.twirpx.com/file/310735/> [in Russian].
8. Zaytseva Yu. Ye. (2016). Ya-narrativ kak instrument konstruirovaniya identichnosti: ekzistentsialno-narrativnyy podkhod [Self-Narrative as a tool for identity design]: An Existential-Narrative Approach]. Vestnik SPbGU – Saint-Petersburg University bulletin, 16(1), 118–136 [in Russian].
9. Karasik V.I. (2009) Jazikovije kljuchi [Language keys]. Moscow : Publ. Gnozis, 406 c. Retrived from: <https://www.twirpx.com/file/462305/> [in Russian].
10. Klementeva M.V. (2015). Biographicheskaja reflexija kak resurs professionalno- lichnostnogo razvitia studentov-psichologov [Biographical reflection as a resource for the professional and personal development of psychology students]. Obrazovatel'nyje tehnologii, 4, 103–110.
11. Kubrak T.A. (2008). Rechevoje vyrazhenije samoprezentacii i ego mesto v structure diskursa [Speech expression of self-presentation and its place in the structure of discourse]. Vestnik RGU im. Kanta. Pedagogicheskije i psihologicheskije nauki – Bulletin of the RGU named E. Kant. Pedagogical and psychological sciences, issue 11. 40–47. Retrived from: <https://cyberleninka.ru/article/n/rechevoe-vyrazhenie-samoprezentatsii-i-ee-mesto-v-intentsionalnoy-strukture-diskursa/viewer> [in Russian].
12. Leontyev D.A. (2014). Smysloobrazovaniye i yego konteksty: zhizn, struktura, kultura, opyt [Sense formation and its contexts: life, structure, culture, experience]. Mir psikhologii – The world of psychology, 1, 104–117 [in Russian].
13. Nurkova, V.V. (2005). Avtobiograficheskaja pamjat': "sguschenija" v cub'ektivnoj kartine proshlogo [Autobiographical memory: "condensations" in the subjective picture of the past]. Psichologicheskij zhurnal, issue 2. 22–32 [in Russian].
14. Nurkova V.V., Dnestrovskaja M.V., Mihajlova K.C. (2012). Kulturnyj zhiznennyj czenarij kak dinamičeskaja semantičeskaja stuktura (re)organizacii individual'nogo zhiznennogo opyta [Cultural life scenario as a dynamic semantic structure of (re) organization of individual life experience]. Psychological research, issue 5(25). Retrived from: <http://psystudy.ru/index.php/num/2012v5n25/734-nourkova25.html> [in Russian].
15. Orap M.O. (2009). Movlennjeva kompetentnist' jak struktornyj element movlennjevoji organizacii cub'jekta: teoretyčnyj analiz [Speech competence as a structural element of the subject's speech organization: a theoretical analysis]. Psycholinguistics, issue 4. 81–89 [in Ukrainian].
16. Pavlenko O.V. (2019). Interpretacija dosvidu u formuvanni perspektivi osobystosti [Interpretation of experience in shaping the perspective of personality]. Aktual'ni problemy psihologii. Actual problems of psychology, 7(41). 225 [in Ukrainian].
17. Samoproektuvannja osobystosti u diskursivnomu prostori [Selfdesigning personality in a discursive space]. Chepeleva N.V. (Ed.) Kyiv : Pedagogichna dumka, 2016. 232. Retrived from: <http://lib.iitta.gov.ua/704560/> [in Ukrainian].
18. Sapogova E.E. (2017). Labirynty avtibiographii: existenzialno-narativnyj analiz lichnykh istorij [Autobiography Labyrinths: An Existential Narrative Analysis of Personal Stories]. Sankt-Peterburg : Aleteya. 364 c. [in Russian].
19. Sosis L.V. (2010). Osoblivosti usvidomlennja vlasnogo dosvidu zhinkamy, jaki potrebujut' psichologichnoji dopomogy [Features of the assimilation of women personal experience who require psychological assistance]: Phd dissertation abstract of the Institute of Psychology named GS Kostjuk NAPS of Ukraine [in Ukrainian].
20. Tischenko S.P. (2010). Fenomenologichnyj dosvid osobystosti u slovesnomu vyrazheni: interpretacija avtobiografichnykh naratyviv [Phenomenological personal experience of the verbal turn: interpretation of autobiographical narratives]. Works of the Institute of Psychology named GS Kostjuk NAPS of Ukraine, 2010. issue 38. C. 306–335 [in Ukrainian].
21. Chepeleva N.V., Rudnic'ka S.Ju. (2019) Diskursivnie tehnologii samoproektirujusshejsja lichnosti [Discursive Technologies of Self-Designing Personality]. Psycholinguistics, issue 25(1). 363–383. Retrived from: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/> [in Ukrainian].
22. Chepeleva N.V. (2017). Rozuminnia-Interpetaciiia-Tlumachennia [Understanding-Interpretation- Explication]. Tehnologii rozvytku intelektu. Technologies of intellect development. T. 2. 6(17). Retrived from: http://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/301 [in Ukrainian].
23. Berger P.L., Luckmann T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. 1966.
24. Brockmeier J., Harré R. (2001). Narrative: Problems and promises of an alternative paradigm. In J. Brockmeier & D. Carbaugh (Eds.), Studies in narrative. Narrative and identity: Studies in autobiography, self and culture (p. 39–58). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sin.1.04bro>.

25. Bruner J. (1987). Life as Narrative. *Social Research*. 54(1), 11–32.
26. Crossley M.L. (2000) Introducing narrative psychology. *Self, trauma and the construction of meaning* / M.L. Crossley. Open university press. Philadelphia. Retrived from: http://eprints.hud.ac.uk/id/eprint/5127/2/Chapter_1_Michelle_Crossley.pdf.
27. Habermas T., Bluck S. (2000) Getting a life: the emergence of the life story in adolescence. *Psychological Bulletin*. Vol. 126 (5). 748–769.
28. Giddens A. (1991) *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age* / A. Giddens. Cambridge.
29. McAdams D.P. (2008). Personal narratives and the life story. In O. John, R. Robins & L. Pervin (Eds.). *Handbook of personality: Theory and research* (3rd ed.), (p. 242–262). New York : Guilford Press.
30. Mealier A.-I. Pointeau G. (2017) Narrative Constructions for the Organization of Self Experience: Proof of Concept via Embodied Robotics, ecollection. Retrived from: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28861011/>.
31. Ochs E. (1994). *Stories that step into the future* / E. Ochs // *Sociolinguistic perspectives on register* / ed. by D. Biber, E. Finegan. Oxford.
32. Potter J. *Representing reality: Discourse, rhetoric and social construction*. L. : Sage, 1997.
33. Sarbin T.R. (1986). *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*. New York : Praeger. 114.

МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ЮРИДИЧНОГО ПРОФІЛЮ

Кононенко С. В.

*кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології*

Донецький інститут

Міжрегіональної Академії управління персоналом

вул. Уральська, 12, Краматорськ, Донецька область, Україна

orcid.org/0000-0003-0146-4846

kononenko-sv@ukr.net

Ключові слова: *особистість спеціаліста юридичного профілю, свідомість, правосвідомість, діяльність майбутніх юристів, моделі формування правосвідомості, професійна правосвідомість.*

У роботі розглядаються особливості методологічних підходів, розробки моделей формування правосвідомості майбутніх фахівців юридичного профілю, підходи, згідно з якими становлення і розвиток правосвідомості майбутніх юристів здійснюються з урахуванням загальної закономірності функціонування і розвитку людини. Аналізується професійний та особистий розвиток майбутнього юриста в умовах вищого навчального закладу, який мав би мати розбіжність на різних курсах, оскільки характер взаємодій між структурними компонентами правосвідомості юриста на різних етапах навчання має свою специфіку.

Головну увагу при вирішенні проблеми розвитку правосвідомості спрямовано на розкриття її сутності, структури, внутрішньої організації, взаємозв'язку компонентів, її інтеграційну систему чинників; механізмів, що забезпечують цілісність системи виявлення етапів, тенденцій і перспектив її розвитку. Розвиток правової свідомості визначається типологією і специфікою професійно зумовлених завдань, загальним рівнем розвитку правової свідомості студентів, що впливає на ефективність навчальної та майбутньої професійної діяльності.

Свідомість юриста різниться залежно від досвіду юридичної діяльності та особистісних характеристик (активність, емоційно-вольова сфера, мотивація досягнення успіху, інтернальність, рефлексивність, інтелект). Особливості вияви суб'єктності у професійній діяльності юриста зумовлені змістом Я-концепції. Таким чином, формування особистості юриста – не тільки мета, але і найважливіша умова розвитку правосвідомості майбутніх фахівців. Розвиток правосвідомості є закономірним процесом змін, виражених у кількісних, якісних і структурних перетвореннях особистості, а психологічні умови розвитку правосвідомості майбутніх юристів – це сукупність заходів в освітньому процесі, які забезпечують досягнення майбутніми фахівцями необхідного рівня правосвідомості.

THE FORMATION MODELS OF LEGAL CONSCIOUSNESS OF WOULD-BE LEGAL PROFESSIONALS

Kononenko S. V.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,

Professor at the Department of Psychology

Donetsk Institute

of the Interregional Academy of Personnel Management

Uralska str., 12, Kramatorsk, Donetsk region, Ukraine

orcid.org/0000-0003-0146-4846

kononenko-sv-@ukr.net

Key words: *personality of a legal specialist, consciousness, legal consciousness, activities of would-be lawyers, formation model of legal consciousness, professional legal consciousness.*

This paper examines particulars of the methodological approaches, elaboration of the models for the formation of the legal consciousness of would-be legal professionals. The approaches according to which the formation and development of the legal consciousness of would-be lawyers is carried out taking into account the general regularity of human functioning and development. The professional and personal development of a would-be lawyer in a higher educational institution is analyzed, which should not have a discrepancy in different courses, since the nature of interactions between the structural components of legal consciousness, a lawyer at different stages of training has its own specifics.

The main attention in solving the problem of the development of legal consciousness is aimed at disclosing its essence, structure, internal organization, interrelation of components, its integration, system of factors; mechanisms that ensure the integrity of the system for detecting stages, trends and prospects of its development. The development of legal consciousness is determined by the typology and specifics of professionally determined tasks, the general level of development of legal consciousness of students, which essentially governs the effectiveness of learning and future professional activities.

A lawyer's consciousness gets distinct depending on the legal activity experience and personal characteristics (active involvement, emotional-volitional sphere, motivation for achieving success, internality, reflexivity, intellect). The peculiarities of the manifestation of subjectivity in the professional activity of a lawyer are determined by the content of the self-concept. Thus, the formation of the personality of a lawyer is not only the goal, but also the most important condition for the development of legal consciousness of the would-be specialists. The development of legal consciousness is a natural process of changes expressed in quantitative, qualitative and structural transformations of the personality and the psychological conditions for the development of legal consciousness of the would-be lawyers is a set of activities in the educational process that ensure the achievement of the required level of legal awareness by future specialists.

Постановка проблеми. Демократизація сучасного українського суспільства і гуманізація освіти висувають підвищені вимоги до правосвідомості майбутніх юристів. Від цього залежить їх соціально-правова, громадянська активність, готовність брати участь у зміцненні законності та правопорядку. Майбутній юрист повинен усвідомлювати свої інтереси, знати права і вміти захищати їх законними засобами, виконувати обов'язки, поважати права й інтереси інших громадян, тому правосвідомість студентів-юристів має розвиватися у

вузі під впливом цілеспрямованих дій організованого характеру.

Мета статті – розглянути аспекти формування правосвідомості як багаторівневе утворення, що має свої змістовні і динамічні характеристики. Проаналізувати відносно стійкий процес і дослідити цей феномен, оскільки він схильний до внутрішніх змін.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології (О.М. Бандурка, В.І. Барко, С.П. Бочарова,

В.Л. Васильєв, О.В. Землянська, В.С. Медведєв, О.Р. Рагінов, В.В. Романов, О.В. Тимченко) свідчить про значну наукову актуальність вирішення проблеми правосвідомості особистості, зокрема правосвідомості фахівця юридичного профілю. Правосвідомість сучасного юриста, на думку цих авторів, слід розглядати як особливу форму свідомості, яка у зв'язку з впливом низки об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) чинників складається із комплексу базових правових понять.

У механізмі правового впливу на особистість юриста надзвичайно важливу роль відіграє правосвідомість. Вона посідає проміжне місце серед елементів свідомості, оскільки формується у людей під впливом різних чинників, у тому числі правових. Правосвідомість при всій її різноманітності й недосконалої виступає як засіб регулювання суспільних відносин особистість – право [4].

За визначенням О.М. Бандурки, С.П. Бочарової, О.В. Землянської, правова самосвідомість розглядається як сфера індивідуальної свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань, оцінного ставлення до права і практики його застосування, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях [3]. На думку В.Л. Васильєва, правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій та почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права і діяльності, пов'язаної з правом. У ній відображена правова дійсність у вигляді знань про право, осмислення того, що є правом, яким воно було (ставлення до права минулих років) і яким має бути (ставлення до майбутнього права), а також у вигляді правових настанов поведінки як реакції на оцінку чинного права, роботу правозастосовних органів. Правосвідомість має бути властива не тільки творцям юридичних норм, законодавцям, а й усім громадянам держави [4].

Виклад основного матеріалу статті. Свідомість юриста здатна, як і свідомість загалом, відображати об'єктивну дійсність, властиву тільки конкретній особистості, реалізуючись у теоретичних, пізнавальних, оціночних діях, в освіті, вихованні та саморозвитку. Вона дозволяє суб'єкту самовизначитися, сформулювати своє ставлення до юридичної діяльності, до себе як фахівця іншим суб'єктам, долати окремі професійні труднощі і вирішувати для себе проблему сенсу вибору юридичної професії.

На думку Р.С. Байніязова, «специфічною особливістю правової свідомості майбутнього юриста є його становлення і розвиток у процесі навчально-професійної підготовки майбутнього фахівця» [5].

У сучасних дослідженнях представлені моделі дослідження категорії правової свідомості як різновиду свідомості, які здебільшого носять описовий характер. Крім того, не вирішено питання про умови розвитку і формування правової свідомості. Це пояснюється тим, що значна кількість досліджень несе на собі відбиток професіографічного підходу. Проблему правосвідомості особистості розглядали А.М. Бандурка, С.П. Бочарова [7], В.Л. Васильєв [10], Е.В. Землянська [7], М.І. Енікеєв [15], Г.Х. Єфремова [16], П.В. Макаренко [23] та інші.

Оскільки правова свідомість є складним феноменом, який функціонує у системі взаємодії внутрішніх (психічних) і зовнішніх (соціальних) факторів, виникає необхідність вивчення її розвитку в системі міжфункціональних зв'язків, які об'єднують всі елементи в єдине цілісне утворення. Істотні кроки у розкритті системної природи психіки зроблені Б.Г. Ананьєвим [2], Л.С. Виготським [11], А.Н. Леонтьєвим [21], А.Р. Лурією [22] та іншими.

У нашому дослідженні ми використовуємо підхід, згідно з яким становлення і розвиток правосвідомості майбутніх юристів здійснюється з урахуванням загальної закономірності функціонування і розвитку людини – нерівномірності змін і стадій розвитку різних систем онтогенезу [2].

Головну увагу при вирішенні проблеми розвитку правосвідомості майбутніх юристів ми зосредили на розкритті її сутності, структури, внутрішньої організації, взаємозв'язку компонентів, її інтеграційній системі чинників; механізмів, що забезпечують цілісність системи виявлення етапів, тенденцій і перспектив її розвитку. Розвиток правової свідомості майбутніх юристів визначається типологією і специфікою професійно зумовлених завдань. Загальний рівень розвитку правової свідомості студентів впливає на ефективність навчальної та майбутньої професійної діяльності. Свідомість юриста різниться залежно від досвіду юридичної діяльності та особистісних характеристик (активність, емоційно-вольова сфера, мотивація досягнення успіху, інтернальність, рефлексивність, інтелект). Як зазначала Н.Ю. Евплова, «особливості вияву суб'єктності у професійній діяльності юриста зумовлені змістом Я-концепції» [14]. Отже, формування особистості юриста – не тільки мета, але й найважливіша умова розвитку правосвідомості майбутніх фахівців.

Основою цього розвитку є системний, діяльнісний та особистісно-орієнтований підходи до організації педагогічного процесу у вузі. Системність в організації процесу формування правосвідомості виявляється у цілісності його внутрішньої структури: мета – зміст – засіб – результат.

Системний підхід до організації процесу формування правосвідомості орієнтує на те, що право як система має вивчатися цілісно і систематично відповідно до її внутрішньої логіки. Оскільки людина сприймає світ не окремо через думки, переживання, дії, тому знайомити її з правовими явищами слід цілісно – через світ понять, переживань і практичних дій. У цьому випадку, на думку Р.С. Байніязова, «буде відбуватися комплексний вплив на всі її структурні компоненти правосвідомості: когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий» [5]. Діяльнісний підхід до процесу формування правосвідомості особистості майбутнього юриста вимагає спеціальної роботи з організації навчальної діяльності студентів.

Особистісно-орієнтований підхід «орієнтації», на думку С.А. Дніпрова, є «найважливішою психологічною ідеєю, яка відбиває сучасні суспільні тенденції у побудові і функціонуванні системи освіти, – це гуманізація освіти». З точки зору автора, «вона розглядається як переорієнтація на особистісну спрямованість, як процес і результат розвитку і самоствердження особистості, як засіб її соціальної стійкості і захисту в умовах ринку» [13].

Гуманістична спрямованість змінює уявлення про цілі освіти в сторону гармонійного розвитку особистості. В умовах кардинальних змін в ідеології, суспільного життя воно бачиться по-новому. Нині цілі освіти передбачають розвиток тих здібностей особистості, які потрібні їй і суспільству.

Як зазначає С.П. Іванова, «розвиток правосвідомості у студентів вищих навчальних закладів є керованим процесом, який спрямований на формування особистості в освітньому процесі». Автор зазначає, що «управління розвитком правової свідомості студентів включає такі ланки: формування цілей, програмно-цільове планування, прийняття рішень, контроль виконання рішень, коригування діяльності, аналіз зворотного зв'язку, визначення ефективності виконаної роботи» [18].

З метою раціоналізації і визначення психолого-педагогічних умов розвитку правової свідомості студентів вищих навчальних закладів нами розроблена теоретична модель розвитку правової свідомості майбутніх юристів (рис. 1). Модель містить такі компоненти: цільовий компонент – соціальне замовлення, мета, основні підходи і принципи формування правової свідомості майбутнього юриста в умовах вузу – гуманізація, системність, комплексність, безперервність, єдність теорії і практики; змістовний компонент, який містить сфери формування правосвідомості: спілкування, діяльність, самосвідомість, психолого-правовий клімат, правове навчання і виховання, соціальну та психологічну підтримку, профілактику і подолання деформації; інструментальний

компонент – містить форми, методи і засоби правового навчання, виховання і розвитку особистості; контроль-оцінний компонент – критерії сформованості правосвідомості – правові знання, ставлення до права; правові установки; правову поведінку і рівні розвитку правової свідомості, які тісно пов'язані між собою і впорядковані один щодо одного.

Інструментальний компонент теоретичної моделі (рис. 1) включає методи і механізми розвитку правової свідомості студентів. Відповідно до характеру пізнавальної діяльності студентів застосовуються такі методи: пояснювально-ілюстративний (інформаційно-рецептивний), репродуктивний, проблемний виклад, частково-пошуковий, евристичний, дослідницький.

З метою вивчення студентів, вирішення проблем психологічного характеру використовуються психодіагностика, психокорекція, психологічне консультування. Розвиток правосвідомості студентів може бути успішно здійснено тільки на основі комплексного підходу до розвитку особистості, за якого забезпечується єдність навчання і виховання, навчальної та позанавчальної діяльності, змісту, форм і методів роботи зі студентами.

У реалізації теоретичної моделі розвитку правової свідомості студентів істотне значення має контроль-оцінний компонент. Про рівень розвитку правової свідомості студентів можна судити з об'єктивних і суб'єктивних показників. Об'єктивними показниками правової вихованості є показники навчальної діяльності студента (успішність, дисципліна, активність у різних сферах життя, правові знання, вміння). Суб'єктивні показники правової вихованості – це ставлення до права, оцінка права, правові цінності, правові установки, мотиви.

Розвиток правосвідомості майбутніх юристів розглядається нами з двох відносно самостійних сторін: функціональної та змістовної. Тому була розроблена функціональна (рис. 2) і змістовна (рис. 3) моделі формування правосвідомості майбутніх юристів.

Функціональна модель формування правосвідомості майбутніх юристів включає в себе такі елементи: структурні компоненти правосвідомості (когнітивний, емоційно-вольовий, мотиваційний і регуляторний), цілі та етапи формування правосвідомості, основні умови, психологічні засоби формування правосвідомості, критерії оцінки сформованості правосвідомості. Функціональна модель містить основні сфери, методи, засоби, які сприяють розвитку правосвідомості.

Мета конкретизується через певні завдання: змістом процесу розвитку правосвідомості студентів є становлення громадянина з розвинутою правовою культурою, формування системи пра-

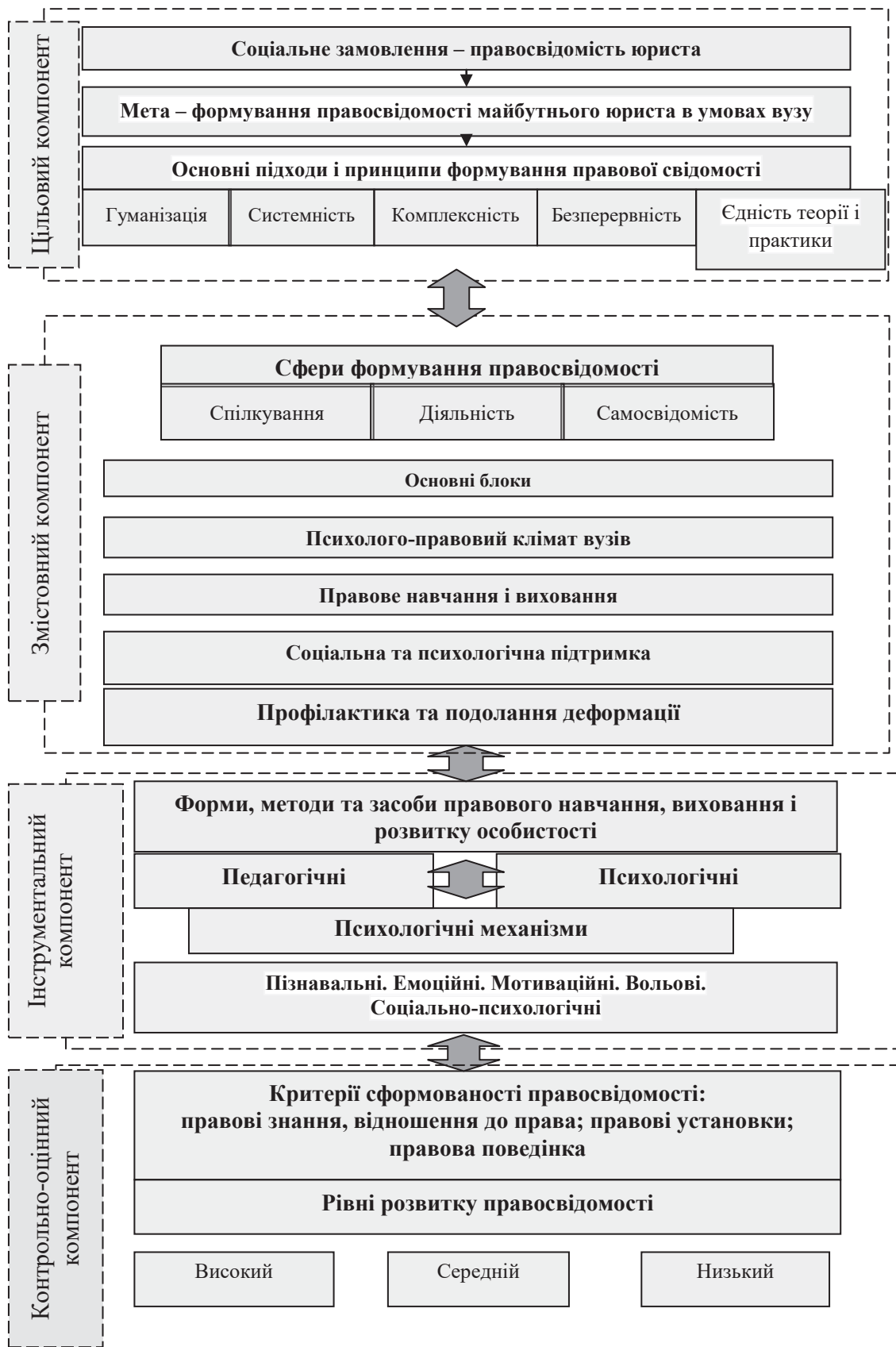

Рис. 1. Теоретична модель формування правосвідомості майбутніх юристів

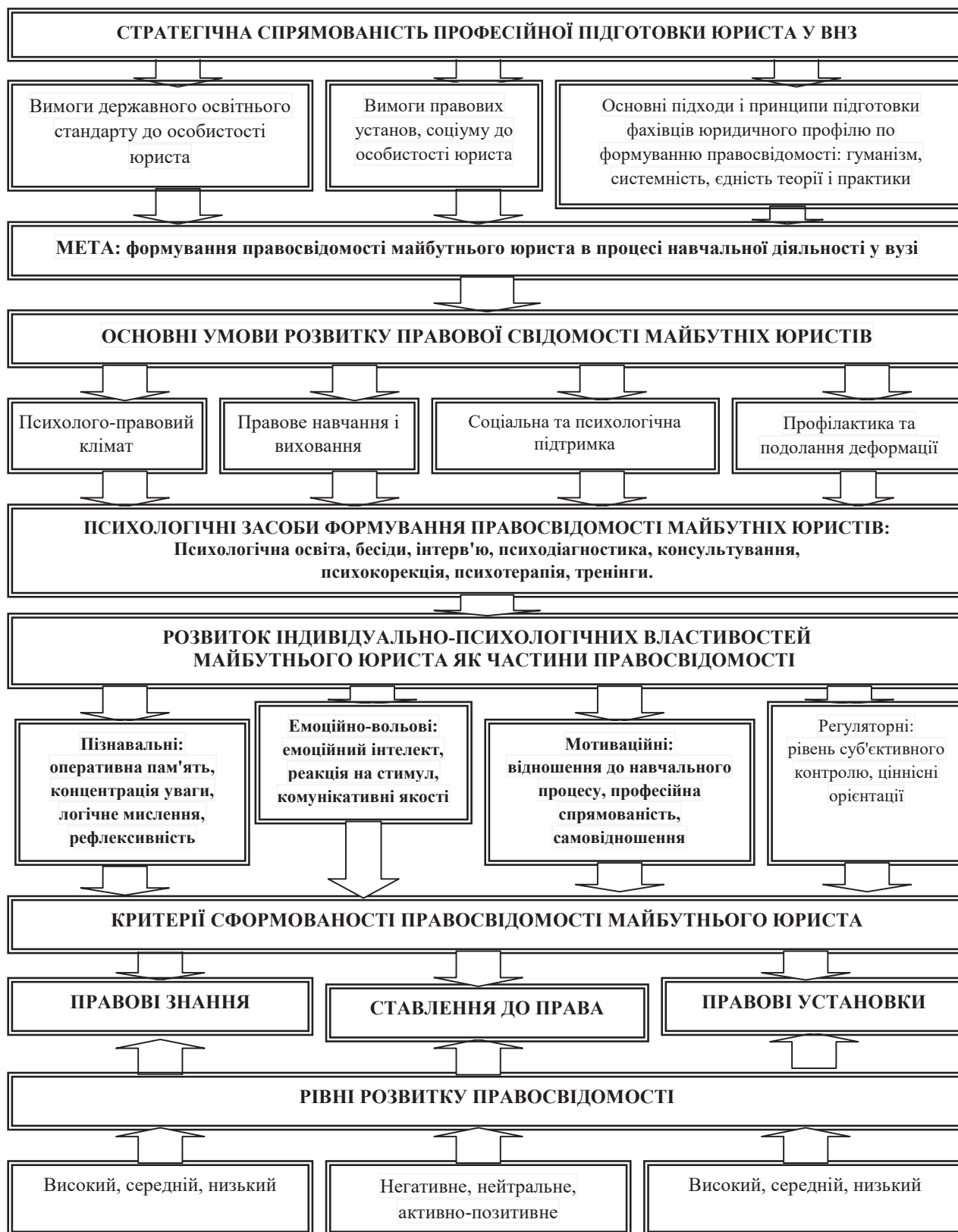

Рис. 2. Функціональна модель формування правосвідомості майбутніх юристів

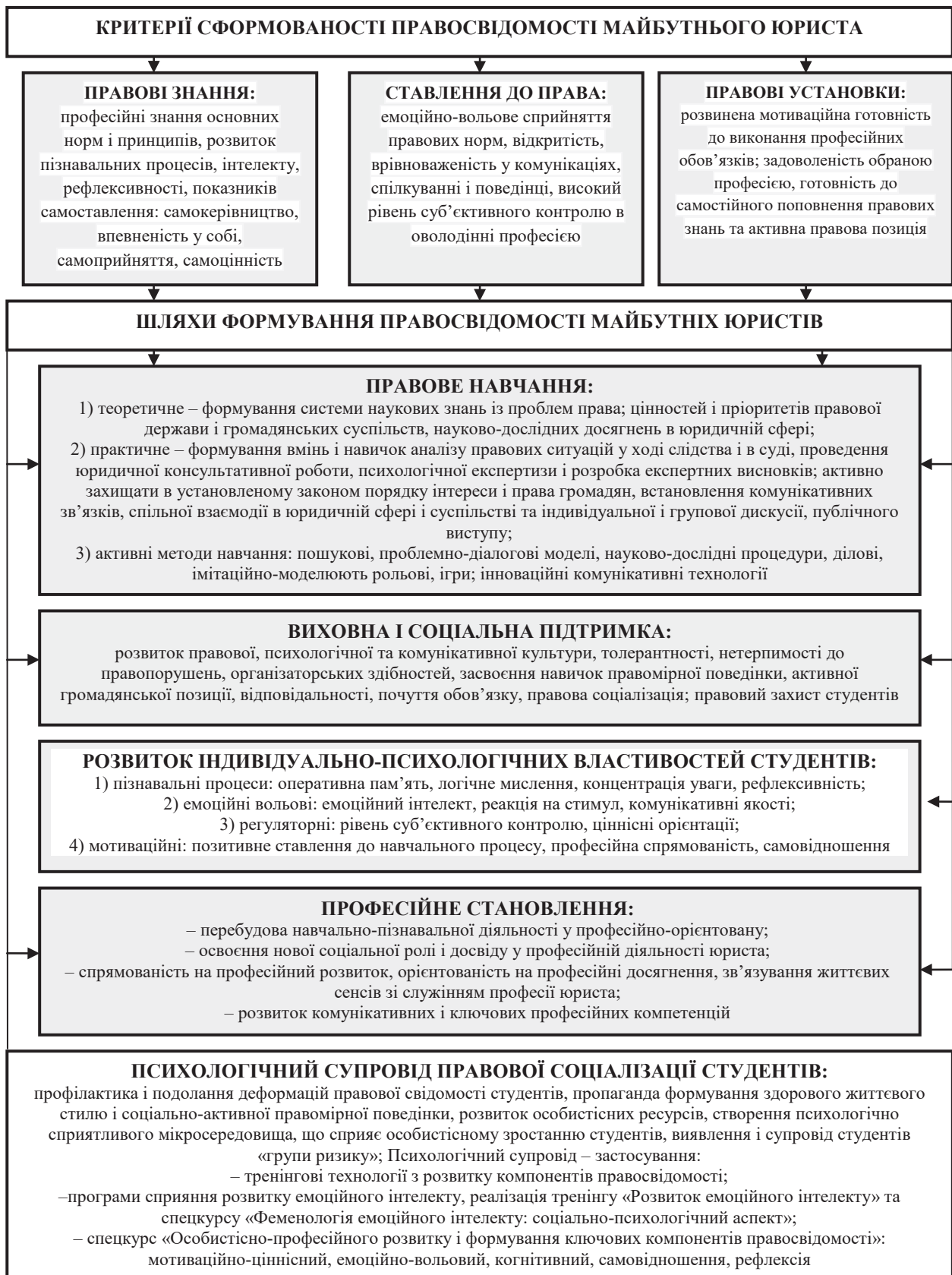

Рис. 3. Змістова модель формування правосвідомості майбутніх юристів

вових знань, формування цінностей і пріоритетів правової держави і громадянського суспільства, формування зважених потреб, почуття обов'язку і відповідальності. Метою процесу розвитку правосвідомості майбутнього фахівця є формування переконань, установок і навичок соціально-активної правомірної поведінки.

Функціональна модель є системою (див. рис. 2). Системність як властивість запропонованої нами моделі передбачає її єдність, цілісність за наявності диференціації елементів. Усі елементи функціональної моделі формування правосвідомості взаємозумовлені і спрямовані на системоутворюючі чинники, якими є цілі формування правосвідомості. Показниками ефективності функціональної моделі є критерії оцінки сформованості правосвідомості. Залежно від результатів цієї оцінки можна коригувати зміст правової освіти та компоненти формування правосвідомості.

У змістовній моделі (див. рис. 3) виділені провідні компоненти формування правосвідомості майбутніх юристів: правові знання, ставлення до права, правові установки, а також запропоновано шляхи формування правосвідомості майбутніх юристів: правове навчання, виховна та соціальна підтримка, розвиток індивідуально-психологічних властивостей студентів, професійне становлення, психологічний супровід правової соціалізації студентів.

Правове навчання у вузі має бути спрямоване на формування правової компетентності студентів. Головним підсумком вивчення права має стати розуміння пріоритетності правових норм, особливої значимості права і освоєння правових засобів його дії в сучасному суспільстві.

Основними критеріями розвитку правової свідомості студентів є правові знання, правова обізнаність, ставлення до права, правові переконання, ціннісні орієнтації, правові установки і правова поведінка. Кожен із названих критеріїв необхідний як показник, який виявляються у рівнях розвитку (низький, середній, високий). Вирішальним критерієм правової свідомості студентів є їхня правова поведінка (правомірна чи неправна).

У кожному з розглянутих компонентів розроблених моделей розвитку правосвідомості студентів психологічний аспект знаходиться в єдності із педагогічним аспектом. Розвиток правосвідомості

студентів здійснюється за безпосередньої участі таких психічних явищ, як відчуття і сприйняття, увага і уява, пам'ять і мислення, що впливають на психологію пізнавальних процесів особистості студента. Вчинками людини керують психологічні властивості і стани особистості: здібності, потреби, мотиви, воля, почуття, емоції, характер, ціннісні орієнтації. Правосвідомість активно розвивається у спілкуванні з іншими людьми, виконуючи правові функції, регулюючи свою правову поведінку.

Висновки. 1. Правосвідомість є складним особистісним утворенням, відображає дійсність у формі правових знань, оцінного ставлення до права і практики його застосування, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють поведінку особистості в юридично значимих ситуаціях. Формування правосвідомості майбутніх юристів зумовлено постійною взаємодією двох факторів: об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (індивідуально-психологічних). Аналіз об'єктивних чинників формування правосвідомості як домінуючий детермінант цього процесу дозволяє виділити систему таких соціальних явищ: соціально-економічна структура суспільства, рівень суспільної правосвідомості, існуючі у суспільстві норми моралі і права, система загальної та професійної юридичної освіти. Найважливішими суб'єктивно-психологічними факторами розвитку професійної правосвідомості особистості студента-юриста є система засвоєних ним правових понять, принципів, норм моралі і права, на яких заснована психологічна структура його майбутньої професійної діяльності.

2. Розвиток правової свідомості – це багатогранний і багаторівневий, соціально детермінований процес, який здійснюється разом із розвитком особистості і виявляється у діяльності, поведінці і відносинах людини з іншими людьми й навколишнім світом загалом. Розвиток індивідуальної правосвідомості спрямовано по лінії сходження від менш усвідомлених до більш усвідомлених форм правової саморегуляції.

3. Вдосконаленню розвитку правової свідомості майбутніх юристів сприяє цілеспрямована реалізація моделі розвитку правосвідомості, яка заснована на єдності зовнішніх і внутрішніх умов, включно з цільовим, змістовним, інструментальним і контрольним-оцінним компонентами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1980. 230 с.
2. Байниязов Р.С. Правосознание: психологические аспекты. *Изд. вузов. Правоведение*. Санкт-Петербург, 1998. № 3. С. 16–21.
3. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология : учебник. Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. 640 с.
4. Васильев В.Л. Юридическая психология: 3-е изд. СПб. : Питер, 2000. 624 с.

5. Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры / под ред. М.Г. Ярошевского. Москва, 1996. 281 с.
6. Днепров С.А. Педагогическое сознание: теория и технологии формирования у будущих учителей : монография. Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 1998. 298 с.
7. Евплова Н.Ю. К вопросу о понятии правосознания. *Вестник Волжского университета им. В.Н. Татищева*. Тольятти, 1998. Вып. 2. С. 31–40.
8. Еникеев М.И. Основы юридической психологии : учебник. М. : Норма, 2009. 448 с.
9. Ефремова Г.Х. Проблема общественного мнения в юридической психологии. Москва : Изд-во НИИ пробл. укрепления законности и правопорядка, 1998. 118 с.
10. Иванова С.П. Особенности правового сознания студенческой молодежи: политико-психологический аспект : дис. канд. психол. наук. СПб., 2003. 259 с.
11. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Психика. Москва : Наука, 1982. 340 с.
12. Лурия А.Р. Язык и сознание. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 416 с.
13. Макаренко П.В. Соціально-психологічні аспекти формування особистості фахівця системи ОВС. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 5. С. 254–259.
14. Муслумов Р.Р. Психолого-педагогические условия формирования правового сознания будущих учителей. *Вестник Бурятского государственного университета. Теория и методика обучения*, 2007. Вып. 10 С. 216–221.
15. Фаттахова Г.Р. Формирование когнитивных составляющих правосознания студентов педагогических вузов : дис. канд. психол. наук. Уфа, 2007. 180 с.

REFERENCES

1. Ananiev B.G. (1980) *Izbrannie psikhologicheskie trudy* [Selected psychological works]. M. : Pedagogika [in Russian].
2. Bayanizov R.S. (1998) *Pravosoznanie: psikhologicheskie aspekty* [Legal consciousness: psychological aspects]. SPb. : Izv. vuzov. Pravovedenie [in Russian].
3. Bandurka A.M. (2001) *Yuridicheskaya psikhologia : Uchebnik* [Legal psychology : Textbook]. A.M. Bandurka, S.P. Bocharova, E.V. Zemlyanskaya. Kharkiv : Publishing House of Internal Affairs University [in Russian].
4. Vasiliev V.L.(2000) *Yuridicheskaya psikhologia* [Legal psychology]. SPb. : “Piter”, 2000.
5. Vygotsky L.S. (1996) *Psikhologia razvitiya kak fenomen kulturi / pod red. M.G, Yaroshevskogo* [Psychology of development as a phenomenon of culture]. M. : Voronezh [in Russian]
6. Dneprov S.A. (1998) *Pedagogicheskoe soznanie: teoriya I tekhnologia formirovaniya u budushchih uchitelei : monografiya* [Pedagogical consciousness: theory and technologies of formation in would-be teachers : monograph]. Yekaterinburg : The Urals State Pedagogical University [in Russian].
7. Evplova N.Yu. (1998) *K voprosu o ponyatii pravosoznaniya* [Pertaining the issue of the concept of legal consciousness]. Tolyatti Bulletin of the Volzhsky Univesity named after V.N. Tatishchev [in Russian].
8. Enikeyev M.I. (2009) *Osnovy yuridicheskoy psikhologii : Uchebnik* [Fundamentals of legal psychology : Textbook]. M. : Norma [in Russian].
9. Efremova G.H. (1998) *Problema obshchestvennogo mneniya v yuridicheskoi psikhologii* [The problem of public opinion in legal psychology]. M. : Publishing House of the Research Institute for problems of strengthening the rule of law and order [in Russian].
10. Ivanova S.P. (2003) *Osobennosti pravovogo soznaniya studencheskoi molodezhi: politico-psikhologicheskii aspekt : dis. kand. psikholog. nauk* [Features of the legal consciousness of student youth: political and psychological aspect : dis. Cand. psychol. Sciences]. SPb. [in Russian].
11. Leontiev A.N. (1982) *Deyatel'nost'. Soznanie. Psikhika*. [Activity. Consciousness. Psychic setup.]. M. : Nauka [in Russian].
12. Luria A.R. (1998) *Yazik i soznanie* [Language and consciousness]. Rostov-na-Donu : Fenix [in Russian].
13. Makarenko P.V. (1999) *Sozialno-psikhologichni aspekti formuvannya osobystosti fahivzya systemy OVS* [Social and psychological aspects of the personality formation of a specialist within the OVS system] / Bulletin of Internal Affairs. Issue 5 [in Ukrainian].
14. Muslumov R.R. (2007) *Psihologo-pedagogicheskie uslovia formirovaniya pravovogo soznaniya budushchih uchitelei* [Psychological and pedagogical conditions for the formation of the legal consciousness of would-be teachers]. Bulletin of the Buryat State University. Theory and methods of Teaching Issue 10 [in Russian].
15. Fattakhova G.R. (2007) *Formirovaniye kognitivnykh sostavlyayushchih pravosoznaniya studentov pedagogicheskikh vuzov : diss. kand. psihol. nauk*: [Formation of cognitive components of legal consciousness of pedagogical university students : dis. Cand. psychol. Sciences]. Ufa [in Russian].

УДК 159.923.2:159.923.3-027.21
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-1-9>

ОБРАЗ «ЧОЛОВІКА» І «ЖІНКИ» У СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ РІЗНОГО ВІКУ (КРОС-КУЛЬТУРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)

Котлова Л. О.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, Україна
orcid.org/0000-0003-2994-6724
kotlova.lo@i.ua*

Тичина І. М.

*кандидат психологічних наук, доцент,
декан соціально-психологічного факультету
Житомирський державний університет імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, Україна
orcid.org/0000-0001-6210-4145
iratychyna@gmail.com*

Прокудіна В. В.

*магістрантка спеціальності «Психологія»
Житомирський державний університет імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, Україна
orcid.org/0000-0002-4070-2977
esenina_viktoriya@ukr.net*

Ключові слова: *гендерні відмінності, культура, онтогенез, свідомість, самосвідомість, стереотипи, уявлення.*

Під впливом гендерних стереотипів, які існують у кожному суспільстві і формуються в контексті культури, історичного часу, у свідомості чоловіків і жінок виникає гендерна ідентичність. Але у психології розглядаються і внутрішні чинники утворення гендерної ідентичності, психологічні гендерні ролі; механізми утворення та конструювання гендерної і статевої ідентичності. Дуже важливим є формування образу «чоловік» і «жінка» саме в сучасній молоді, адже надалі буде відбуватися «викривлене» бачення та прийняття суспільства, яке матиме свої певні наслідки.

Дослідження розкрило головні відмінності між усвідомленням понять «чоловік» і «жінка» особистостями трьох національностей (українці, американці, китайці). Встановлено, що українці відразу ж асоціюють поняття «жінка» із зовнішніми рисами «красива», «ніжна», «сексуальна», «симпатична», а американці та китайці більше із внутрішніми рисами: «добра», «віддана», «чуйна», «розумна», «вірна», «турботлива»; китайці «прив'язують» образ жінки лише до «сімейного вогнища»: сім'ї, материнства, домашніх турбот, американці та українці більш вільні у своїх поглядах, тому не «прикріплюють» образ жінки до однієї сфери життєдіяльності; гендерні ролі, що притаманні чоловікам і жінкам трьох країн, не мають суттєвих відмінностей, окрім того, що китайці не виокремлюють жінок у професійних сферах: «вчителька», «психологиня», «менеджерка»; розмежування маскулінності, фемінності та андрогінності по трьом національностям дозволяє дійти висновку, що українцям властиві фемінність та андрогінність

(більша кількість), у американців відсутні маскуліність і фемінність (усі 100% досліджуваних мають андрогінний образ).

У досліджуваних представників КНР наявна маскуліність, фемінність і андрогінність у решти досліджуваних. Тобто, у китайців більш помітне розмежування образів; найбільш схильні до стереотипного мислення саме досліджувані представники народу КНР (у них найвищі показники серед досліджуваних трьох національностей); було виявлено, що стереотипне мислення більше виявляється в період юнацтва, ніж у ранньому дорослому віці. Це все ж пов'язано з віковими особливостями та набутим досвідом у період переходу між цими двома віковими періодами.

THE IMAGE OF “MAN” AND “WOMAN” IN THE MINDS OF INDIVIDUALS OF DIFFERENT AGES (CROSS-CULTURAL RESEARCH)

Kotlova L. O.

*PhD in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social and Practical Psychology
Zhytomyr Ivan Franko State University
Velyka Berdychivska str., 40, Zhytomyr, Ukraine
kotlova.lo@i.ua
orcid.org/0000-0003-2994-6724*

Tychyna I. M.

*PhD in Psychology, Associate Professor,
Dean of the Faculty of Socio-Psychology
Zhytomyr Ivan Franko State University
Velyka Berdychivska str., 40, Zhytomyr, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6210-4145
iratychyna@gmail.com*

Prokudina V. V.

*Master's degree in Psychology
Zhytomyr Ivan Franko State University
Velyka Berdychivska str., 40, Zhytomyr, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4070-2977
esenina_viktoriya@ukr.net*

Key words: *consciousness, culture, gender, gender identity, stereotypes.*

Under the influence of gender stereotypes that exist in every society and are formed in the context of culture, historical time, gender identity emerges in the minds of men and women. But in psychology, the internal factors of the formation of gender identity, psychological gender roles are also considered; mechanisms of formation and construction of gender and gender identity. The study revealed to us the main differences between the awareness of the concepts of “man” and “woman” of the personalities of these three nationalities. Among them are the main: Ukrainians immediately associate the concept of «woman» with the external features of «beautiful», «tender», «sexy», «pretty», and Americans and Chinese more with internal features «good», «loyal», «sensitive», «smart», «true», «caring», etc.

The Chinese “tie” the image of a woman only to the “family hearth”: family, motherhood, domestic worries, Americans and Ukrainians are more free in their views, so do not “attach” the image of a woman to one area of life. Gender

roles, which are inherent in men and women of the three countries, do not differ significantly, except that the Chinese do not distinguish women in professional fields “teacher”, “psychologist”, “manager”; the distinction between masculinity, femininity and androgyny by three nationalities – Ukrainians are characterized by femininity and androgyny (more), Americans do not have masculinity and femininity (all 100% of respondents have an androgynous image).

The studied representatives of the PRC have masculinity, femininity and androgyny in the rest of the studied. That is, the Chinese have a more noticeable demarcation of images. The most prone to stereotypical thinking are the studied representatives of the people of China (they have the highest rates among the studied three nationalities); it was found that stereotypical thinking is more pronounced in adolescence than in early adulthood. However, this is due to age and experience gained during the transition between the two ages.

Постановка проблеми. На сучасному етапі в українській науці гендерна психологія набирає обертів. Вона характеризується збором емпіричних даних досліджень країн Європи та Америки, проведенням експериментальних досліджень, теоретичним осмисленням емпіричних фактів, початком крос-культурних досліджень, адаптуванням відомих методів психології для вивчення гендерної проблематики і розробкою специфічних гендерних методик. Вже на цьому етапі починають видаватися підручники на основі гендерних теорій і досліджень. Розпочато впровадження результатів гендерних досліджень у практику.

Гендерна психологія здебільшого розвивається у психології статевих і гендерних відмінностей. При цьому слабкою стороною і надалі залишається невелика кількість узагальнюючих теорій. Дослідження, які проводяться за різними напрямками, поки що не об'єднані жодною теоретичною базою чи спільною програмою. З іншого боку, приємним є факт все більшого зацікавлення гендерною проблематикою наших вчених-психологів.

У різних соціальних культурах чоловічими вважаються такі гендерні ролі як «лідер», «воїн», «скала», які пов'язані з характеристиками сильний, мужній, відповідальний, відважний, хоробрий, компетентний, владний, емоційно стриманий, помічник, а місце чоловіка – робота, кар'єра, і, власне, добування грошей. Основними жіночими ролями є «слабкість», «підлеглисть», «берегиня» і основне місце жінки – сім'я, створення домашнього затишку і тепла.

На думку багатьох дослідників, найдієвішим механізмом утворення і відтворення гендерних стереотипів залишається яскраво виражена ієрархічність гендерних класів: жінці приписується менша вартість, аніж чоловікові. Це накладає свій відбиток на сприйняття якостей особистості чоловіка і жінки і наділяє усі можливі відмінності у гендерній ідентичності чоловіка і жінки смислами «добре» та «погано». В аналізі гендерних стере-

отипів важливу роль відіграє виділення бінарних опозицій, що традиційно приписуються чоловікові/жінці: логічність/інтуїтивність; абстрактність/конкретність; свідомість/несвідомість; влада/підпорядкування; порядок/хаос; незалежність, індивідуальність/близькість, колективність; імпульсивність, активність/статичність, пасивність; непостійність, невірність, радикалізм/постійність, вірність, консерватизм.

Під впливом гендерних стереотипів, які існують у кожному суспільстві і формуються в контексті культури, історичного часу, у свідомості чоловіків і жінок виникає гендерна ідентичність. Але у психології розглядаються і внутрішні чинники утворення гендерної ідентичності, психологічні гендерні ролі (П. Горностаї) [4]; механізми утворення і конструювання гендерної і статевої ідентичності (О. Кочарян, Н. Терещенко) [5]. Визначено нормативну структуру симптомокомплексу «маскулінності/фемінності», особливості її функціонування у нормі та патології. У дослідженнях І. Головнєвої та І. Найдовської розглядаються особливості трансформації гендерної ідентичності і її вплив на формування життєвого стилю жінок [3; 7].

Сучасні дослідження закордонних вчених (Hyde J.S, Mueller W., Silva T.H., van de Vijver) вказують на актуальність дослідження гендерних ролей і вплив культури на їх формування [9; 11; 13; 15]. Як зазначають науковці, культура впливає на те, як ми сприймаємо людей протилежної статі, чого від них очікуємо, а також формує виникнення стереотипів сприйняття [8; 10; 14].

Основною метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей сприйняття образу «чоловік» і «жінка» в осіб різних національностей юнацького та раннього дорослого віку.

Методи дослідження: емпіричні – опитувальник С. Бем (BSRI) та метод вільних асоціацій; соціальне опитування щодо гендерних стереотипів.

Вибірка дослідження. У дослідженні брали участь 180 осіб (60 українців, 60 китайців, 60 американців). Це молоді працездатні люди (чоловіки і жінки), які навчаються/працюють, мають активну громадянську думку, власні цілі та певні досягнення. Вік досліджуваних – 18-35 років (юнацький 18-25, ранній дорослий – 26-35). Дослідження проводилось в онлайн-режимі з використанням платформи Google Form, яка містила всі методики українською та англійською мовами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід звернути увагу, що у різних соціальних культурах жіночими вважаються такі гендерні ролі як «матір», «берегиня», «підлегла», що мають логічні подальші характеристики добра, ніжна, тепла, покірна, вразлива та емоційна. Чоловічими ж вважаються гендерні ролі «лідер», «воїн», «скала», які пов'язані з такими характеристиками: сильний, мужній, відповідальний, відважний, владний, емоційно стриманий. Отже, і місця «чоловіка» та «жінки» відрізняються: місце чоловіка – робота, кар'єра, і, власне, добування грошей, місце жінки – дім, усе, що навколо дому (сад, город), культурні заклади (музей, бібліотека, театр). Можна помітити, що образи «чоловіка» та «жінки» протилежні одне одному і водночас ніби доповнюють одне одного.

Образу «чоловіка» помітно менше у дослідженнях, аніж образу «жінки». Це можна пов'язати із феміністським рухом, адже українські жінки, запозичивши цю ідею із західної Європи та Америки, особливо пропагують і піднімають цю «проблему» всюди, де тільки можливо. Однак в українському суспільстві за чоловіками традиційно закріплені важливі сфери суспільного життя та діяльності – політична, економічна, міждержавна, про що свідчать ЗМІ, соціальні дослідження та сьогодення загалом. Чоловічий образ особливо набуває переваг у матеріалах, що висвітлюють політичну тематику. Тут журналісти зазвичай подають досить серйозний імідж чоловіка-політика – відповідно до його досягнень у політиці, у суспільному житті країни. Навіть кількісний аналіз свідчить, що найчастіше на сторінках періодики з'являються представники саме чоловічої статі [1; 6].

Провівши дослідження за статево-рольовим опитувальником Сандри Бем [8], нами встановлено, що досліджуваним українцям не властива маскуліність. Лише у 10% наявна фемінність, а у більшості – андрогінність. Також у зазначеній вибірці було виділено 10 позитивних якостей: «Вміння співчувати», «Сердечність», «Щирість», «Надійність», «Розуміння інших», «Здатність допомогти», «Адаптивність», «Відданість», «Власна позиція» та «Вміння дружити».

Таблиця 1

Категоріально розмежовані слова-асоціації

Категорії	Слова-асоціації
«Статус»	Чоловік, дружина, мати, друг
«Професія/робота»	Вчителька, менеджер, бізнесмен, модель
«Зовнішність/якості»	Добра, красива, мужній, надійний
«Обов'язки»	Прибирання, домашні справи, готування їжі
«Хобі»	Баня, риболовля, шопінг, навчальні курси
«Інтим»	Симпатія, секс, любов, запах
«Інше»	Парфуми, каблуки, м'язи

Щодо результатів досліджуваних американців, то можемо сказати, що якостей за опитувальником С. Бем, які набрали найбільшу кількість позитивних відповідей як чоловіків, так і жінок, аж 13: «Вміння поступатися», «Схильність захищати свої погляди», «Життєрадісність», «Здатність до лідерства», «Турбота про людей», «Щирість», «Надійність», «Розуміння інших», «Швидкість у прийнятті рішень», «Співчуття», «Сердечність/теплота», «Важливість», «Індивідуалізм». Досліджуваним не властива ані маскуліність, ані фемінність. В усіх досліджуваних американців виявлена андрогінність.

У досліджуваних китайців маємо найбільшу кількість якостей – 18: «Вміння співчувати», «Вміння поступатися», «Захист своїх поглядів», «Життєрадісність», «Піддатливість лестошам», «Турбота про людей», «Сердечність», «Щирість», «Самодостатність», «Вміння втішити», «Привабливість», «Сердечність», «М'якість», «Індивідуалізм», «Любов до дітей», «Спокійність» і «Вміння дружити».

Якщо звести та порівняти результати досліджуваних трьох національностей, то бачимо 4 спільні якості, які виділили досліджувані: «Вміння співчувати», «Щирість», «Розуміння інших» та «Сердечність». На нашу думку, ці характеристики є виявом суспільної зрілості, тому що вони спрямовані на соціум та життя в ньому.

Здійснивши дослідження серед народів України, США та КНР методом вільних асоціацій, ми отримали результати, які представлені в таблиці 1. Усі слова-асоціації ми віднесли до семи категорій: «Статус», «Професія/робота», «Зовнішність/якості», «Обов'язки», «Хобі», «Інтим», «Інше».

Результати досліджуваних українців (рис. 1.) свідчать, що поняття «чоловік» набрало найбільшу кількість асоціацій по двох категоріях – «Статус» (28) та «Зовнішність/якості» (58). Найменшу кількість отримали категорії «Інтим» (8) та «Обов'язки» (12). Щодо образу «жінки», то най-

більшу кількість набрали три категорії: «Зовнішність/якості» (73), «Статус» (32) та «Обов'язки» (22), а найменшу – «Інше» (3), «Хобі» (4), «Професія» (6).

Таким чином, чоловіки і жінки викликають найбільше асоціацій, пов'язаних із зовнішніми рисами та якостями особистості (до образу «жінки» частіше відносили жіночність, красу, ніжність, до образу «чоловіка» – мужній, сильний, цілеспрямований).

Порівнюючи два вікових періоди (юнацький вік і вік ранньої дорослості), можна сказати, що в юнацькому віці найбільша кількість асоціацій припадає на категорію «Зовнішність» – 72 шт., а під час ранньої дорослості ця кількість зменшується до 57 шт., категорії «Статус» та «Обов'язки» навпаки – зростає (рис. 2). Це може бути пов'язано з віковими характеристиками та життєвим досвідом. Адже в період ранньої дорослості людина зустрічає свого життєвого партнера, з яким зароджується сім'я, а відповідно з'являються нові сімейні статуси та обов'язки.

Щодо результатів досліджуваних США, то було виявлено, що поняття «чоловік» набрало найбільшу кількість асоціацій по двох категоріях – «Професія/робота» (47) та «Зовнішність/якості» (48). Найменшу кількість отримали категорії «Хобі» (10), «Інше» (10) та «Обов'язки» (8). Щодо образу «жінки», то знову ж таки найбільшу кількість набрали ті ж категорії: «Зовнішність/якості» (51), «Професія/робота» (30), а найменшу – «Інтим» (10), «Обов'язки» (12), «Хобі» (13).

Отже, у чоловіків і жінок найбільше асоціацій, пов'язаних із зовнішніми рисами та якостями особистості (до образу «жінки» частіше відносили жіночність, вірність, красива, до образу «чоловіка» – мужній, надійний, розумний), а також із професійною діяльністю (до чоловічого образу віднесли професії менеджера та програміста, до жіночого – актрису та вчителя).

Порівнюючи вікові періоди (юнацький вік і вік ранньої дорослості), можна сказати, що в юнацькому віці найбільша кількість асоціацій припадає на категорію «Зовнішність» – 49 шт., а по категоріях «Статус», «Професія/робота» та «Обов'язки» кількість асоціацій «зростає».

Аналізуючи результати досліджуваних КНР, встановлено, що поняття «чоловік» набрало найбільшу кількість асоціацій по трьох категоріях – «Статус» (38), «Професія/робота» (52) та «Зовнішність/якості» (30). Найменшу кількість отримали категорії «Інше» (3) та «Хобі» (5). Щодо образу «жінки», то найбільшу кількість набрали три категорії: «Зовнішність/якості» (63), «Статус» (38) та «Обов'язки» (42), а найменшу – «Інше» (3), «Хобі» (1), «Професія» (4) та «Інтим» (5). Таким чином, і чоловіки, і жінки викликають найбільше асоціацій, пов'язаних із зовнішніми рисами та якостями особистості (до образу «жінки» частіше відносили тендітність, краса, хазяйновитість, образу «чоловіка» – розумний, сильний, надійний), а також зі статусом (образу «жінки» належали дружина, мати, сестра, образу «чоловіка» – батько, чоловік, син).

Порівнюючи результати методу вільних асоціацій досліджуваних усіх трьох національностей, то поняття «чоловік» (рис. 2) набрало найбільшу кількість асоціацій по трьох категоріях: «Зовнішність/якості» – 134 шт. (українці – 58 шт., американці – 48 шт., китайці – 30 шт.), «Професія/робота» – 117 шт. (українці – 18 шт., американці – 47 шт., китайці – 52 шт.) і «Статус» – 81 шт. (українці – 28 шт., американці – 15 шт., китайці – 38 шт.).

Найчастіше до образу «чоловіка» за категорією «Зовнішність/якості» відносилися такі асоціації: мужній, сильний, цілеспрямований, розумний, надійний; за категорією «Професія/робота» – бізнесмен, менеджер, лікар, інженер, науковець; за категорією «Статус» – чоловік, батько, друг, син.

Поняття «жінка» (рис. 3) набрало найбільшу кількість асоціацій по трьох категоріях: «Зовніш-

Рис. 1. Асоціації до образу «чоловік» і «жінка» по категоріях (відповіді українців)

ність/якості» – 187 шт. (українці – 73 шт., американці – 51 шт., китайці – 63 шт.), «Статус» – 79 шт. (українці – 32 шт., американці – 15 шт., китайці – 32 шт.), «Обов'язки» – 76 шт. (українці – 22 шт., американці – 12 шт., китайці – 42 шт.). Найчастіше до образу «жінка» за категорією «Зовнішність/якості» відносилися такі асоціації: жіночна, ніжна, красива, сексуальна, тендітна, добра; за категорією «Статус» – дружина, мама, сестра, коханка, господиня; за категорією «Обов'язки» – хатні обов'язки, домашні справи, готування їжі, прибирання.

Отже, з огляду на результати методу вільних асоціацій, можна сказати про те, що на асоціації до образів «чоловік» і «жінка» великий вплив мають гендерні стереотипи.

В юнацькому віці найбільша кількість асоціацій припадає на категорію «Зовнішність» – 167 шт. У юнацькому віці категорії «Статус»,

«Професія/робота» та «Обов'язки» «зростають» і мають найбільші показники.

Висновки. На свідомість людини впливає багато різних чинників, одним із головних є культура. Певна культура породжує маси та становить характерний соціум. Всередині соціуму знаходяться орієнтири, цінності, знання, а також народжуються стереотипи. Вони надходять до нас із соціуму під час розвитку самосвідомості. Аналізуючи теоретичну модель, можна стверджувати, що через стереотипність мислення ми маємо певні вже сформовані з дитячого віку уявлення про світ, що нас оточує. Тому можемо стверджувати, що велике значення відіграє духовна культура, традиції та звичаї певного народу.

Розкрито головні відмінності між усвідомленням понять «чоловік» і «жінка» особистостей цих трьох національностей. Серед них основні: українці відразу ж асоціюють поняття «жінка» із зовнішніми рисами «красива», «ніжна», «сексу-

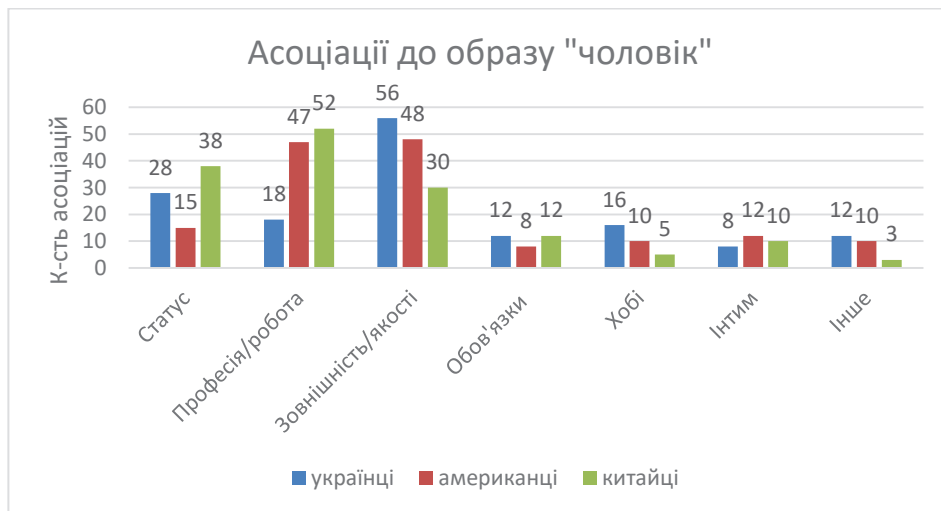

Рис. 2. Асоціації до образу «чоловік» по категоріях

Рис. 3. Асоціації до образу «жінка» по категоріях

альна», «симпатична», а американці та китайці більше із внутрішніми рисами – «добра», «віддана», «чуйна», «розумна», «вірна», «турботлива»; китайці «прив'язують» образ жінки лише до «сімейного вогнища» – сім'ї, материнства, домашніх турбот, американці та українці більш вільні у своїх поглядах, тому не «прикріплюють» образ жінки до однієї сфери життєдіяльності;

– гендерні ролі, що притаманні чоловікам та жінкам трьох країн, не мають суттєвих відмінностей, окрім того, що китайці не виокремлюють жінок у професійних сферах – «вчителька», «психологиня», «менеджерка»;

– розмежування маскулінності, фемінності та андрогінності по трьох національностях: українцям властиві фемінність та андрогінність (більша кількість), в американців відсутні маскулінність і фемінність (усі 100% досліджуваних мають андрогінний образ). У досліджуваних представників КНР наявна маскулінність,

фемінність і андрогінність у решти досліджуваних. Тобто, у китайців більш помітне розмежування образів;

– найбільш схильні до стереотипного мислення саме досліджувані представники народу КНР (у них найвищі показники серед досліджуваних трьох національностей);

– було виявлено, що стереотипне мислення більше виявляється в період юнацтва, ніж у ранньому дорослому віці. На нашу думку, це пов'язано з віковими особливостями та набутим досвідом у період переходу між цими двома віковими періодами.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. *Перспективи подальших досліджень* (науково-дослідної роботи) вбачаємо у розробці, впровадженні та перевірці ефективності розробленої корекційно-розвивальної програми «Гендерна чутливість: мистецтво взаємин з «ним» і «нею»».

ЛІТЕРАТУРА

1. Волобуєва А. Гендерні стереотипи у пресі: теоретичний аспект. *Образ*. 2017. Вип. 2. С. 95–101. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/obraz_2017_2_14.
2. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія. К. : Видавничий центр «Академія», 2004. 308 с.
3. Головнюова І.В. Особливості спрямованості особистості, що впливають на ефективність управлінської діяльності: гендерні відмінності. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Філософія*. 2012. № 4. С. 61–68.
4. Горностай П.П. Социализация личности и психологические роли. *Теоретические и прикладные вопросы психологии* : материалы юбилейной конференции «Ананьевские чтения-97». Вып. 3. СПб, 1997. С. 325–330.
5. Кочарян А.С., Терещенко Н.Н. Полоролевая идентичность у женщин. *Вісник Харківського університету. Серія: Психологія*. 2000. № 498. С. 81–87.
6. Кушнір Н.В. Гендерна експертиза трудового законодавства та стан її реалізації в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 6(1). С. 170–173. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2016_6\(1\)_44](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2016_6(1)_44).
7. Найдовська І.В. Вплив статево-рольового розвитку жінок на особливості їх життєвого стилю : дис. канд. психол. наук: 19.00.01. / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2002. 190 с.
8. Bem S. *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*. Yale University Press, 1993. 256 p. Режим доступу: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1nq86n>.
9. *Gender Equality and Women's Development in China*. Режим доступу: www.china.org.cn/english/2005/Aug/139404.htm.
10. Harrison L.E., Huntington S.P. *Culture matters: how values shape human progress*. Basic Books, New York. 2000.
11. Hyde J.S. The gender similarities hypothesis. *American Psychological Association*. 2005. Vol. 60, № 6, P. 581–592. DOI: 10.1037/0003-066X.60.6.581.
12. Joanna McMillan. *Sex, science and morality in China*, London/New York : Routledge, 2006.
13. Mueller W., Silva T.H., Almeida J.M. *et al.* Gender matters! Analyzing global cultural gender preferences for venues using social sensing. *EPJ Data Sci*. 2017. Vol. 6, № 5. Режим доступу: <https://doi.org/10.1140/epjds/s13688-017-0101-0>.
14. Population Census Office and National Bureau of Statistics of China, *Zhongguo 2010 nian renkou pucha ziliao*. Beijing : China Statistics Press, 2012.
15. Van de Vijver, F.J.R. Cultural and Gender Differences in Gender-Role Beliefs, Sharing Household Task and Child-Care Responsibilities and Well-Being Among Immigrants and Majority Members in The Netherlands. *Sex Roles*. 2007. Vol. 57, P. 813–824. Режим доступу: <https://doi.org/10.1007/s11199-007-9316-z>.

REFERENCES

1. Volobuieva A. (2017) Genderni stereotypy u presi: teoretychnyi aspekt [Gender stereotypes in the press: a theoretical aspect]. *Obraz*, vol. 2. P. 95–101. http://nbuv.gov.ua/UJRN/obraz_2017_2_14.
2. Gornostay P.P. (1997) Sotsializatsiya lichnosti i psihologicheskie roli [Socialization of personality and psychological roles]. Proceedings of the *Theoretical and applied questions of psychology : materials of the anniversary conference "Ananiev Readings-97" (Russia, St Petersburg, 1997)*, St. Petersburg : SPb, p. 325–330.
3. Holovnova I.V. (2012) Osoblyvosti spriamovanosti osobystosti, shcho vplyvaiut na efektyvnist upravlinskoj diialnosti: henderni vidminnosti [Peculiarities of personality orientation that affect the effectiveness of management: gender differences]. *Bulletin of GS Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Philosophy*, № 4, p. 61–68.
4. Hovorun T.V., Kikinezhdzi O.M. (2004) *Henderna psykholohiia* [Gender psychology]. K. : Vydavnychiy tsentr "Akademiia" (in Ukrainian).
5. Kocharyan A.S., Tereschenko N.N. (2000) Polorolevaya identichnost u zhenshin [Gender identity in women]. *Bulletin of Kharkiv University. Psychology series*, № 498, p. 81–87.
6. Kushnir N.V. (2016) Henderna ekspertyza trudovoho zakonodavstva ta stan yii realizatsii v Ukraini [Gender examination of labor legislation and the state of its implementation in Ukraine]. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Legal Sciences*. vol. 6, № 1, p. 170–173. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2016_6\(1\)_44](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2016_6(1)_44).
7. Naidovska I.V. (2002) *Vplyv statevo-roljovogho rozvytku zhinok na osoblyvosti jikh zhyttjevogho stylju* [Influence of sexual and role development of women on features of their lifestyle]. (PhD Thesis). Kyiv : National University of Taras Shevchenko.
8. Bem S. (1993). *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*. Yale University Press, 256 p. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1nq86n>.
9. Gender Equality and Women's Development in China. www.china.org.cn/english/2005/Aug/139404.htm.
10. Harrison L.E., Huntington S.P. (2000) *Culture matters: how values shape human progress*. Basic Books, New York.
11. Hyde J.S. (2005) The gender similarities hypothesis. *American Psychological Association*. Vol. 60(6). P. 581–592. DOI:10.1037/0003-066X.60.6.581.
12. Joanna McMillan. (2006) *Sex, science and morality in China*, London/New York, Routledge.
13. Mueller W., Silva T.H., Almeida J.M. et al. (2017) Gender matters! Analyzing global cultural gender preferences for venues using social sensing. *EPJ Data Sci*. Vol. 6, № 5. <https://doi.org/10.1140/epjds/s13688-017-0101-0>.
14. Population Census Office and National Bureau of Statistics of China, *Zhongguo 2010 nian renkou pucha ziliao*. (2012). Beijing : China Statistics Press.
15. Van de Vijver F.J.R. (2007) Cultural and Gender Differences in Gender-Role Beliefs, Sharing Household Task and Child-Care Responsibilities and Well-Being Among Immigrants and Majority Members in The Netherlands. *Sex Roles*. Vol. 57, P. 813–824. <https://doi.org/10.1007/s11199-007-9316-z/>

УДК 159.923.32
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-1-10>

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СВІТОГЛЯДНОГО ФЕНОМЕНУ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ І СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ НА ПЕРВИННОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Кутішенко В. П.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології особистості та соціальних практик
Інститут людини
Київського університету імені Бориса Грінченка
бульв. І. Шамо, 18/2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-5597-705X
v.kutishenko@kubg.edu.ua*

Патинок О. П.

*кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної політики
факультету соціально-економічної освіти
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-5597-705X
o.p.patynok@npu.edu.ua*

Ставицька С. О.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної і соціальної психології та психотерапії
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-0800-0876
stavics@ukr.net*

Вінник Н. Д.

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший викладач кафедри психології особистості та соціальних практик
Інститут людини
Київського університету імені Бориса Грінченка
бульв. І. Шамо, 18/2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-2593-2088
n.vinnyk@kubg.edu.ua*

Ключові слова: *студенти-першокурсники, види відповідальності, мотиви відповідальної поведінки, вольові якості особистості, лідерські особистісні*

У статті висвітлено результати дослідження особливостей усвідомлення майбутніми психологами та соціальними працівниками феномену відповідальності, мотивів власної відповідальної поведінки, видів відповідальності, а також найбільш значущих сфер її реалізації. Вихідним положенням дослідження стало розуміння відповідальності як базової світоглядної властивості особистості, що є результатом інтеграції її

властивості, прагматична спрямованість, духовний розвиток, совість, обов'язок, самореалізація, моральне самоствердження.

суб'єктивного уявлення про світ і соціальну взаємодію, осмислення себе в цьому світі та усвідомлення себе як творця власної поведінки, що виявляється в різних системах життєдіяльності.

Встановлено, що у першокурсників домінуючим є розуміння відповідальності як вміння особистості передбачати наслідки вчинків та усвідомлювати їх значущість, свідоме прийняття та виконання обов'язків, здатність дотримуватися норм і доводити справу до кінця. Здебільшого вони пов'язують відповідальність із вольовими і лідерськими характеристиками особистості, здатністю критично мислити. Значно менша їх частина пов'язує відповідальність із моральністю, внутрішніми потребами, совістю і духовним розвитком особистості.

Констатовано, що у майбутніх психологів більш виражені мотиви самореалізації, самопізнання та прагматичні мотиви, а у майбутніх соціальних працівників – мотиви спілкування та морального самоствердження. Для майбутніх психологів найбільш значущою сферою відповідальності є система «Я-Я», що акцентує увагу на відповідальності як самореалізації, самопізнанні та прагматичній спрямованості, а для соціальних працівників – це система взаємодії «Я-Інші» як спосіб їх реалізації у майбутній професійній діяльності. Це зумовлено віковими й соціально-психологічними особливостями студентів першого курсу загалом і специфікою особистісних характеристик абітурієнтів, які обирають професію психолога чи соціального працівника, а також особливостями процесу їх професійної підготовки у закладах вищої освіти.

Отримані результати зумовлюють необхідність формування у студентів світоглядних орієнтирів на усвідомленість духовного виміру власного життя та розвиток духовних цінностей як основних регуляторів власної поведінки.

FEATURES OF RESPONSIBILITY AS A WORLDVIEW PHENOMENON OF PSYCHOLOGY STUDENTS AND SOCIAL WORKERS AT THE INITIAL STAGE OF THE PROFESSIONAL TRAINING

Kutishenko V. P.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department of Psychology of Personality and Social Practices
Institute of Human Sciences
of Borys Grinchenko Kyiv University
Ihor Shamo Blvd, 18/2, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5597-705X
v.kutishenko@kubg.edu.ua*

Patynok O. P.

*Candidate of Psychological Sciences, Professor,
Professor at the Department of Social Policy
National Pedagogical Dragomanov University
Pirohova str., 9, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8096-3584
o.p.patynok@npu.edu.ua*

Stavytska S. O.

*Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Head of the Department of General and Social Psychology and Psychotherapy
National Pedagogical Dragomanov University
Pirohova str., 9, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0800-0876
stavics@ukr.net*

Vinnyk N. D.

*Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher,
Assistant Professor at the Department of Psychology of Personality and Social Practices
Institute of Human Sciences
of Borys Grinchenko Kyiv University
Ihor Shamo blvd, 18/2, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2593-2088
n.vinnyk@kubg.edu.ua*

Key words: *first-year students, responsibility types, motives for responsible behavior, volitional qualities of personality, leadership personality traits, pragmatic orientation, spiritual development, conscience, self-actualization, moral self-esteem.*

The article covers findings of the study of features of consciousness of the responsibility phenomenon by the future psychologists and social workers, motives for one's responsible behavior, types of responsibility and the most significant areas for its implementation. A departure position of the study involves understanding of responsibility as a basic worldview quality of personality, which a result of the integration of his subjective vision of the world and social interaction, self-awareness in this world and realizing oneself as a creator of one's own behavior manifesting in various systems of life.

It is established that the understanding of responsibility as an individual's ability to predict consequences of actions and awareness of their significance, conscious acceptance and fulfillment of responsibilities, ability to adhere to rules and finish the job is dominant among first-year students. They mainly associate responsibility with volitional and leadership characteristics of an individual, the ability to think critically. A much smaller part of them associates responsibility with morality, internal needs, conscience and spiritual development of personality.

The authors state the future psychologists have more pronounced motives for self-actualization, self-knowledge and pragmatic motives, and future social workers – motives for communication and moral self-esteem. The self-self-system that focuses on the responsibility as self-actualization, self-cognition and pragmatic orientation is the most important field for the future psychologists, the Self-Others interaction system as a way of their fulfillment in the future professional activity – for social workers. The above is caused by the age and socio-psychological characteristics of first-year students in general and the specifics of personal characteristics of applicants, who choose the profession of psychologist or social worker, as well as by the peculiarities of their training in higher education institutions.

The findings necessitate the formation of students' worldview focuses on the awareness of the spiritual dimension of their own lives and the development of spiritual values as the basic regulators of their behavior.

Постановка проблеми. У період глобальних перетворень: змін клімату, пандемії (COVID), гібридних війн, людство намагається віднайти шляхи виходу із ситуації, що склалася. Конструктивне подолання сьогоdnішніх і майбутніх нега-

раздів вимагає адекватного розуміння причин цих негативних явищ, наявності чітких орієнтирів їх усунення та усвідомлення особистістю власної причетності до вказаних подій і можливих прогресивних зрушень у їх вирішенні. Саме тому фор-

мування відповідальності майбутнього фахівця повинно стати одним із пріоритетних навчальних, виховних і розвиваючих завдань при роботі зі студентами у закладах вищої освіти. Адже високий рівень відповідальності особистості стане запорукою її спроможності успішно вибудовувати стосунки з іншими людьми, світом і самим собою на засадах загальнолюдських духовних цінностей, які виступають засобом досягнення індивідуальної та групової соціально-психологічної стабільності і сприяють формуванню здатності особистості жити по совісті.

Особливо важливою та усвідомленою, на нашу думку, має бути така позиція у фаховій діяльності працівників психологічних і соціальних служб, діяльність яких насамперед спрямована на пізнання іншої людини та надання їй допомоги у вирішенні різного роду психологічних і життєвих проблем. Це й зумовило наш інтерес до розгляду проблеми відповідальності на первинному етапі підготовки майбутніх психологів і соціальних працівників у закладах вищої освіти.

Проблема різних виявів і становлення відповідальності була предметом вивчення як вітчизняних (С. Баранова [1], Т. Гурлева [2], О. Палагнюк [3], О. Патинок [4], М. Савчин [5] та інші), так і зарубіжних науковців (А. Маслоу [6], К. Муздибаєв [7], Ф. Перлз [8], К. Роджерс [9], К. Nelkam [10] та інші). Однак аналіз наукових розробок із вказаної проблеми засвідчив брак системних досліджень особливостей становлення відповідальності як світоглядного феномену майбутніх психологів і соціальних працівників у процесі їх фахової підготовки.

Мета статті: висвітлити результати дослідження особливостей відповідальності майбутніх психологів і соціальних працівників як їх світоглядного утворення, зокрема, розкрити особливості усвідомлення ними феномену відповідальності та мотивів власної відповідальної поведінки, а також найбільш значущих сфер її реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичною основою дослідження відповідальності як світоглядного утворення особистості стала наукова позиція Б. Ананьєва, який пропонує розглядати глибинні проблеми особистості через вивчення її сутнісного ядра, яким є суперечність між інтимністю (внутрішнім світом) людини та суспільно прийнятним (зовнішнім) світом [11].

У цьому контексті влучним є визначення відповідальності, запропоноване К. Абульхановою-Славською, яка розглядає цей феномен як прагнення і реальне забезпечення суб'єктом цілісності, самостійності і успішності його функціонування у соціальному (міжособистісному та внутрішньогруповому) просторі діяльності. При цьому досягнення результату гарантується самою

особистістю, яка взяла на себе контроль за виконанням певної діяльності [12].

К. Муздибаєв вказує на зв'язок відповідальності особистості з усвідомленням нею змісту свого життя. Від мотивації, змісту та цінностей, які спонукають людину до діяльності, залежить активність особистості, усвідомлене ставлення до своєї діяльності «... чим більш очевидний для суб'єкта зміст його буття, тим більш відповідальними є його вчинки» [7, с. 128]. Відчуженість від соціальних норм і невміння знаходити сенс власного буття послаблюють активність та відповідальність особистості.

А. Колот переконаний, що відповідальність – явище світоглядного характеру. Адже поширення конформізму, егоїзму, інших виявів соціальної безвідповідальності є свідченням девальвації цінностей і установок, що визначають вектор соціально відповідальної поведінки [13].

М. Савчин вважає, що для функціонування відповідальності важливе значення мають моральні конструкти свідомості як специфічні засоби моральної інтерпретації реальності, крізь призму яких суб'єкт сприймає дійсність і себе у ній. Вчений виділяє такі основні сфери вияву відповідальної поведінки особистості: система «Я – інші»; життєвиявлення та самоствердження «Я» (у праці, пізнанні, матеріальному житті); інші особи і групи (діти, родичі, сім'я тощо); функціонування, становлення і саморозвиток «Я» [5]. Тому вихідним положенням нашого дослідження стало розуміння відповідальності як системної властивості особистості, світоглядного феномену, що є результатом інтеграції її суб'єктивного уявлення про світ і соціальну взаємодію, осмислення нею самої себе, оцінки власних ресурсів і вимірів взаємодії із соціальним середовищем, коли особистість усвідомлює себе творцем власної життєдіяльності.

Оскільки відповідальність є динамічним утворенням, тому у психологічній науці пильну увагу приділено особливостям її розвитку. Зокрема, К. Муздибаєвим означено напрями розвитку відповідальності через зміну її інстанцій: від відповідальності дитини перед дорослими до її інтеріоризації – відповідальності перед собою, коли совість стає основним регулятором поведінки; від колективної – до індивідуальної; від зовнішньої – до внутрішньої; від ретроспективного плану – до перспективного [7].

У дослідженні К. Nelkam розкрито послідовність змін критеріїв відповідальності: конформність стосовно зовнішніх правил; особисті мотиви дій, незалежність поведінки індивіда від впливу оточуючих; почуття обов'язку, свободи; усвідомлення соціальних норм і правил поведінки у відповідності із власними мотивами та намірами, з

огляду на моральні переконання; незалежність і стійкість прийнятих людиною моральних принципів, що дає їй моральну автономію і можливість самостійного вибору рішень [10].

Проведені нами попередні емпіричні дослідження дозволяють стверджувати, що саме рефлексія як інтегрований процес, спосіб і механізм виходу системи психіки за власні межі істотно впливає на розвиток відповідальності особистості [14].

І. Степаненко зосереджує увагу на тому, що відповідальне ставлення до життя – це багатомірний і багатогранний феномен, фундаментом якого є вимога продовження буття людини і як розумної, і як духовної істоти [15].

Якщо людина усвідомлює духовний вимір свого існування, живе по совісті, її моральність комплексно виявляється в екзистенційній відповідальності. Така відповідальність є вагомим складником духовності особистості, яка бажає і здатна автентично, внутрішньо-психічно обирати значущі для неї духовні цінності та неухильно діяти, відповідно до них [16]; є необхідним особистісним утворенням завдяки якому вона стає автономною – вільно функціонує в суспільстві, психологічно зростає через усвідомлення внутрішнього досвіду власної самості [9]; виконує функцію специфічного медіатора, який об'єднує професійні та особистісні властивості особистості, що самоактуалізується, сприяє стимуляції усвідомлення людиною потреби в метамотивації і руху до вищих цінностей буття, веде до внутрішньої трансформації, духовного зростання, що є вищою метою життєздійснення особистості [6]; є однією з головних особливостей автентичної особистості як символу оптимального функціонування і вдосконалення [8].

Отже, можна зробити висновок, що високий рівень розвитку відповідальності як феноменального світоглядного утворення особистості вказує на глибоке усвідомлення нею змісту свого життя через осмислення соціальної дійсності і себе у ній, здатність самостійно обирати значущі для неї духовні цінності та керуватися ними у своїй життєдіяльності. За таких обставин саме моральність, совість стають основним регулятором відповідальної поведінки.

Проведене емпіричне дослідження відповідальності майбутніх психологів і соціальних працівників як їх феноменального світоглядного утворення передбачало детальне вивчення особливостей усвідомлення студентами-першокурсниками вказаних спеціальностей сутності феномену відповідальності, усвідомлення досліджуваними її взаємозв'язку з іншими особистісними рисами, а також осмислення мотивів власної відповідальної поведінки та найбільш значущих

сфери її реалізації у процесі міжособистісної та внутрішньої групової взаємодії в різних формах життєдіяльності.

Дослідження проводилося на базі Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка, факультету психології та факультету соціально-економічної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Загальна вибірка досліджуваних складала 180 студентів перших курсів, із них 115 майбутніх психологів і 65 соціальних працівників. Для реалізації програми емпіричного дослідження було використано такі психодіагностичні методики: *опитувальник «Дослідження мотивації відповідальної поведінки»* (авт. М. Савчин), який містить 36 висловлювань, що об'єднуються у 9 груп мотивів відповідальної поведінки: 1) суспільних; 2) морального самоствердження; 3) прагматичних; 4) самореалізації; 5) самопізнання; 6) егоїстичного самоствердження; 7) неспецифічних; 8) спілкування; 9) виховання інших [5]; *анкета «Особливості усвідомлення студентами відповідальності як професійно значущої якості майбутнього фахівця»* (авт. О. Патинок), спрямована на дослідження особливостей усвідомлення студентами поняття відповідальність та особливостей відповідальної поведінки [4]; *методика «Визначення відповідальності»* (авт. М. Осташева), яка містить 30 запитань та спрямована на вивчення міри розвитку видів відповідальності: дисциплінарної відповідальності, відповідальності за себе і відповідальності за інших [4].

Основне завдання першого етапу дослідження полягало у з'ясуванні особливостей розуміння студентами-першокурсниками сутності поняття «відповідальність» та усвідомлення її взаємозв'язку з іншими особистісними характеристиками. Дослідження здійснювалося за допомогою анкети О. Патинок. Як показав якісний аналіз узагальнених відповідей студентів, їхнє розуміння поняття відповідальності є неоднозначним і характеризується широкою варіативністю. Зокрема, студенти задекларували такі варіанти трактування поняття «відповідальність»:

1. Свідоме прийняття рішення про виконання дій та готовність відповідати за їх наслідки (*передбачення наслідків у випадку невиконання справи; розуміння проблем, які з'являться, якщо не виконати поставленої задачі; прийняття зобов'язання виконувати дії та відповідати за можливі наслідки цих дій; свідоме ставлення людини до своєї роботи та здатність прогнозувати можливі наслідки її невиконання; оцінка своїх дій і їх наслідків; готовність відповідати за свої вчинки тощо*) – 30,4% студентів.

2. Здатність людини дотримуватися норм (*здатність людини аналізувати свої вчинки та*

чинити відповідно до моральних і соціальних норм; здатність людини дотримуватися певних правил і усвідомлювати свої можливості тощо) – 17,3% студентів.

3. Свідоме прийняття та виконання обов'язків (усвідомлення власних обов'язків; здатність людини брати на себе певні, доступні для виконання нею, обов'язки і вчасне раціональне їх виконання; розуміння людиною свого обов'язку, обіцянки чи доручення; бажання щось зробити через почуття обов'язку тощо) – 21,7% студентів.

4. Риса характеру, яка виявляється у здатності доводити розпочату справу до логічного завершення, бути послідовним (риса характеру, відповідно до якої людина дотримується свого слова і виконує заплановані дії; здатність виконувати обіцянки; здатність завершити справу тощо) – 13,4% студентів.

5. Розуміння людиною важливості виконання певних справ (усвідомлення важливості виконання задачі; усвідомлення необхідності виконання справи незалежно від ступеня її складності, рівня мотивації та особистих вподобань тощо) – 8,6% студентів.

6. Специфічне переживання, яке пов'язане з совістю (бути чесним перед самим собою; внутрішнє бажання діяти по совісті; обов'язок перед самим собою; увага до потреб інших людей, внутрішня радість від допомоги іншому; добросовісне виконання роботи тощо) – 8,6% студентів.

Окрім варіантів трактування студентами поняття «відповідальність», на основі ранжування отриманих якостей було виокремлено групи особистісних характеристик, наявність яких, на думку першокурсників, впливає на здатність особистості до здійснення відповідальної поведінки (перераховуються в порядку зменшення значущості впливу на відповідальну поведінку особистості):

1. Група вольових якостей (вольова саморегуляція, впевненість у своїх словах і діях, вольові здібності, здатність до самоконтролю, здатність тримати себе в руках, самоорганізованість, самовладання, стриманість, пунктуальність).

2. Група лідерських якостей (рішучість, наполегливість, ініціативність, цілеспрямованість, сконцентрованість, хоробрість, сміливість, впевненість, принциповість).

3. Здатність до рефлексії та критичного мислення: розуміння ситуацій, здатність роздивитися проблему з різних сторін, здатність критично мислити, адекватна оцінка своїх можливостей, розуміння ризиків, розумність, поміркованість, незалежність суджень.

4. Моральні характеристики (любов до інших, повага до себе та своїх ближніх, зацікавленість у

житті та людях, страх за чиєсь життя, товариськість, емпатійність, чуйність, щирість, відвертість, сумлінність, доброзичливість, щедрість, чесність, надійність).

5. Особистісна зрілість (добросовісність, совість, автентичність, самодостатність, мудрість).

Проведений аналіз дозволяє констатувати, що більшість першокурсників (як майбутніх психологів, так і соціальних працівників) розуміє відповідальність як вміння передбачати наслідки вчинків, усвідомлювати їх значущість; як зобов'язання, здатність дотримуватися норм і доводити справу до кінця, бути послідовним. Саме тому вони пов'язують відповідальність із вольовими та лідерськими характеристиками особистості, а також її здатністю критично мислити. Незначна кількість першокурсників пов'язує відповідальність із моральністю особистості, її внутрішніми потребами, совістю, з духовним розвитком особистості.

Наступним завданням дослідження було вивчення мотивації відповідальної поведінки студентів-першокурсників, майбутніх психологів і соціальних працівників.

Як показав аналіз результатів дослідження, на першому курсі навчання у майбутніх психологів спостерігається така ієрархія мотивів відповідальності: *перше рангове місце* займають суспільні мотиви (середній показник 16,3), що виражаються у прагненні чинити відповідально для зобов'язання перед суспільством, а також у намаганні своєю поведінкою, конкретними вчинками принести користь рідним, близьким; *друге* – посідають мотиви самореалізації (середній показник 15,7), пов'язані з прагненням втілити свої вміння у конкретній справі (прагнення одержати задоволення від результатів роботи тощо), *третє* – мотиви самопізнання (середній показник 15,4), які виражаються у потребі пізнати себе (порівняти себе з іншими, усвідомити власні вміння і навички, перевірити силу волі та характер); *четверте* – прагматичні мотиви (середній показник 15,1), які виявляються у намаганні розглядати свою поведінку, вчинки з точки зору користі насамперед для себе, використовувати свої вчинки для задоволення власних потреб; *п'яте* – мотиви спілкування (середній показник 14,7), в основі яких лежить потреба встановити чи зберегти стосунки з іншими, а також потреба духовного контакту з іншою людиною як цінністю; *шосте* – мотиви морального самоствердження (середній показник 14,2), які пов'язані з намаганням утвердити себе в статусі моральної особистості; *сьоме* – мотиви виховання інших (середній показник 13,2), що виражаються у необхідності бути прикладом для інших, впливати на їх поведінку; *восьме* – неспе-

цифічні мотиви (*середній показник 11,5*), пов'язані зі страхом покарання за невиконане доручення, з намаганням уникнути критики, *дев'яте місце* посідають мотиви егоїстичного самоствердження (*середній показник 10,8*), пов'язані з намаганням привернути до себе увагу, показати свою перевагу над іншими.

У майбутніх соціальних працівників порівняно з майбутніми психологами найбільш значущі відмінності спостерігаються у вираженості мотиву морального самоствердження (який у соціальних працівників за ступенем вияву посідає третє рангове місце, тоді як у психологів цей мотив значно менш виражений – займає шосте рангове місце) та прагматичного мотиву (який більш виражений у майбутніх психологів – 4 рангове місце, проти 7-го місця у майбутніх соціальних працівників) (див. табл. 1).

Отже, можна зробити висновок, що для майбутніх психологів-першокурсників найбільш значущою сферою вияву відповідальності є система «Я-Я». Мотиви самореалізації, самопізнання та прагматичні мотиви, що виявляються у намаганні особистості бути відповідальною з точки зору користі насамперед для себе, займають домінуючі позиції.

Менш значущою сферою вияву відповідальності для майбутніх психологів є система «Я-інші». Так, хоча суспільні мотиви й займають перше рангове місце (де домінуючим є мотив обов'язку та намагання принести користь рідним, близьким), однак мотиви спілкування та морального самоствердження значно менше виражені порівняно з попередньою групою мотивів. Для майбутніх соціальних працівників порівняно з майбутніми психологами менш вираженою є прагматична спрямованість мотивації відповідальності та більшої значущості набуває вияв відповідальності в системі «Я-інші».

Підтвердженням цих тенденцій стали результати наступного етапу дослідження, на якому ми

вивчали особливості розвитку в майбутніх психологів і соціальних працівників різних видів відповідальності: *дисциплінарної* як нормативно-ціннісного ставлення особистості до суспільно-значущих справ, правил і вимог, особливості нормативної поведінки; *відповідальності за себе*, що дозволяє виявити рівень відповідальності студента через його ставлення до доручень, виконання власних обов'язків і розуміння необхідності їх виконання; *відповідальності за іншого* як переживання особистісної причетності майбутнього фахівця до долі інших людей, його готовність брати на себе відповідальність за інших (за методикою М. Осташевої). Отримані результати дослідження презентовані на рис. 1.

Узагальнення виявлених тенденцій дозволяє стверджувати, що у майбутніх психологів серед видів відповідальності найбільш розвинена дисциплінарна відповідальність (26,2), на другому місці за рівнем сформованості знаходиться відповідальність за себе (25,3) і найменш розвинена відповідальність за іншого (24,6). У соціальних працівників тенденції дещо інші: на першому місці, як і у майбутніх психологів, перебуває дисциплінарна відповідальність (28,12), на другому – відповідальність за інших (27,53), на третьому – відповідальність за себе (23,54).

Отримані результати вказують на домінування у першокурсників дисциплінарної відповідальності як усвідомлення необхідності дотримання зовнішніх норм взаємодії та вимог викладачів як певної нормативної поведінки, а також на відмінності у баченнях майбутніми психологами та соціальними працівниками найбільш значущої сфери вияву відповідальності.

Висновки. Феномен відповідальності як базової світоглядної властивості особистості є результатом інтеграції її суб'єктивного уявлення про світ і соціальну взаємодію в ньому, осмислення себе

Таблиця 1

Ієрархія мотивів відповідальності майбутніх психологів і соціальних працівників, n = 180

Перелік мотивів відповідальності	Студенти I курсу (майбутні психологи)	Студенти I курсу (майбутні соціальні працівники)
	Рангове місце мотиву в ієрархії розвитку відповідальності	
Самореалізації	2	2
Самопізнання	3	4
Суспільні	1	1
Морального самоствердження	6	3
Спілкування	5	5
Виховання інших	7	6
Прагматичні	4	7
Неспецифічні	8	8
Егоїстичного самоствердження	9	9

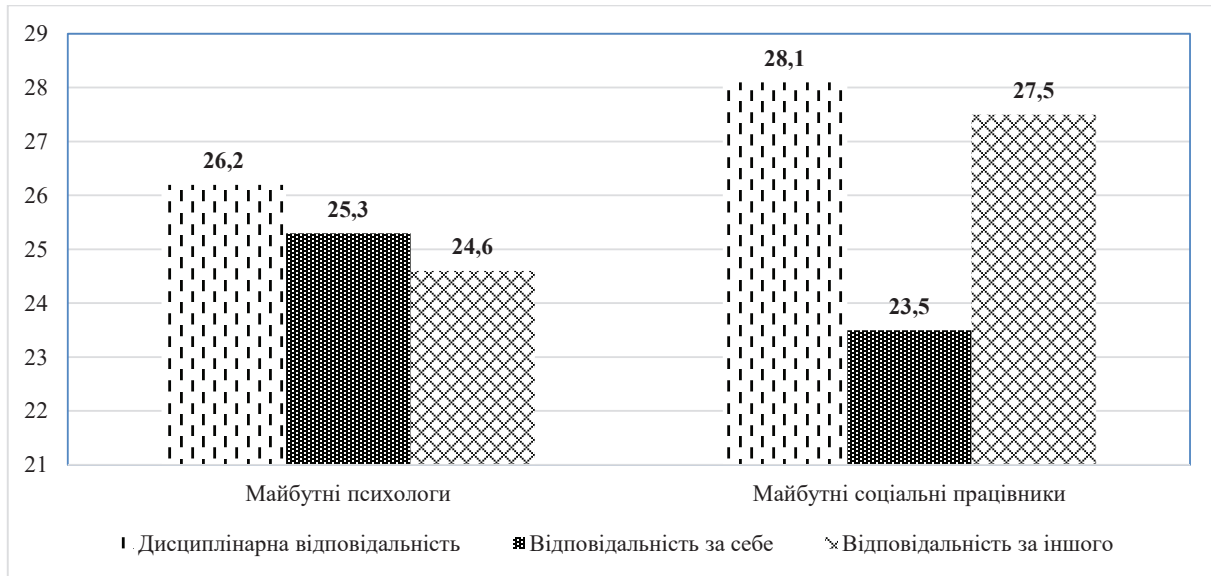

Рис. 1. Показники вияву видів відповідальності майбутніх психологів і соціальних працівників (середні показники)

в цьому світі та усвідомлення творцем власної поведінки у найбільш значущих для особистості сферах її життєдіяльності. Змістом високого рівня розвитку відповідальності є здатність особистості усвідомлювати та самостійно обирати значущі для неї духовні цінності та керуватися ними у своїй поведінці. За таких обставин саме совість стає основним регулятором відповідальної поведінки.

Констатовано, що лише 8,6% студентів першого курсу пов'язує відповідальність із духовними цінностями, совістю. Домінуючим для першокурсників, майбутніх психологів і соціальних працівників є розуміння відповідальності як вміння особистості передбачати наслідки вчинків та усвідомлювати їх значущість, свідоме прийняття та виконання обов'язків, здатність дотримуватися норм і доводити справу до кінця. Здебільшого першокурсники пов'язують відповідальність із вольовими та лідерськими характеристиками особистості, здатністю критично мислити, а моральні характеристики та показники особистісної зрілості займають тут останні рангові позиції. Серед видів відповідальності найбільш розвиненою є дисциплінарна.

Встановлено відмінності мотиваційної структури відповідальної поведінки у майбутніх психо-

логів і соціальних працівників, а також ієрархію найбільш значущих сфер її реалізації. Так, для майбутніх психологів найбільш значущою сферою вияву відповідальності є система «Я-Я», для майбутніх соціальних працівників – система «Я-Інші»; відповідальність у майбутніх психологів має більш виражену егоцентричну спрямованість, зокрема, більш виражені мотиви самореалізації, самопізнання та прагматичні мотиви, тоді як у майбутніх соціальних працівників – мотиви спілкування та морального самоствердження. Очевидно, що такі відмінності зумовлені специфікою особистісних характеристик абітурієнтів, які обирають професію психолога чи соціального працівника, а також особливостями процесу їх професійної підготовки.

Виявлені тенденції зумовлюють необхідність пошуку шляхів і засобів цілеспрямованого формування відповідальності майбутніх фахівців у процесі їх професійної підготовки через спонукання студентів до більш виваженого аналізу внутрішніх чинників відповідальності, формування у них світоглядних орієнтирів на усвідомлення духовного виміру власного життя та розвиток духовного Я особистості, коли духовні цінності стають основним регулятором її поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранова С.В. Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління : дис. канд. псих. наук: 19.00.05. Луганськ, 2004. 225 с.
2. Гурлева Т.С. Психолого-педагогічні умови формування відповідальності у важковиховуваних підлітків : дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2015. 285 с.
3. Палагнюк О.В. Потенціал християнських настановлень у контексті формування соціальної відповідальності особистості: науково-методичний аналіз. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. Херсон : ТОВ Видавничий дім «Гельветика», 2019. № 6 (70) червень. С. 96–102.

4. Патинок О.П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника : дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2008. 265 с.
5. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки : [монографія]. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность. [пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина]. СПб : Питер, 2003. 351 с.
7. Муздыбаев К. Психология ответственности / под ред. В.Е. Семенова. Изд. 2-е, доп. М. : ЛИБРОКОМ, 2010. 248 с.
8. Перлз Ф. Гештальт-подход. Свидетель терапии. М. : Издательство Института Психотерапии, 2007. 224с.
9. Роджерс К. Клиенто-центрированная терапия. [Пер. с англ]. М. : «Рефл-бук», К. : «Ваклер» 1997. 320 с.
10. Helkama K. Toward a cognitive-development altheory of attribution of responsibility. Helsinki, 1981. 212 s.
11. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. 3-е изд. СПб : Питер, 2010. 288 с.
12. Абульханова-Славская К.А. Типология активности личности. *Психологический журнал*. 1985. Т. 6. № 5. С. 3–18.
13. Колот А. Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади. *Україна: аспекти праці*. 2011. № 3. С. 3–9.
14. Кутішенко В.П., Ставицька С.О. Рефлексія як метаздібність до вибудовування цілісності життя та успішності спілкування майбутніх фахівців. *Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Том VI: Психологія обдарованості. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І Франка, 2019. Випуск 15. С. 87–98.
15. Степаненко І. Відповідальне ставлення особистості до життя: структурно-функціональний вимір. *Філософія освіти*. 2006. № 1. С. 122–131.
16. Москалець В. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1. С. 73–84.

REFERENCES

1. Baranova S.V. (2004) *Sotsialno-psykholohichni mekhanizmy formuvannia profesiinoi vidpovidalnosti kolektivnykh subiektiv upravlinnia* [Socio-psychological mechanisms of the formation of the professional responsibility of collective management entities] (PhD Thesis), Luhansk.
2. Hurlieva T.S. (2015) *Psykhologo-pedahohichni umovy formuvannia vidpovidalnosti u vazhkovykhovuvanykh pidlitkiv* [Psychological and pedagogical conditions for the development of responsibility of troubled adolescents] (PhD Thesis), Kyiv.
3. Palahniuk O.V. (2019) *Potentials khrystyianskykh nastanovlen v konteksti formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti osobystosti: naukovo-metodychnyi analiz* [The strength of Christian guidelines in the context of developing an individual's social responsibility: a scientific and methodological analysis]. *Naukovyi zhurnal "Molodyi vchenyi"*. Kherson : TOV Vydavnychiy dim "Helvetyka", № 6 (70), p. 96–102.
4. Patynok O.P. (2008) *Stanovlennia vidpovidalnosti yak profesiino znachushchoi yakosti sotsialnoho pratsivnyka* [Responsibility formation as professional important qualities of a social worker] (PhD Thesis), Kyiv.
5. Savchyn M.V. (2008) *Psykhohohiia vidpovidalnoi povedinky : monohrafiia* [Responsible behavior psychology : a monograph]. Ivano-Frankovsk : Misto NV.
6. Maslou A. (2003) *Motivatsiya i lichnost* [Motivation and personality]. SPb : Piter.
7. Muzdybaev K. (2010) *Psikhologiya otvetstvennosti* [Responsibility psychology]. Izd. 2-e, dop. Moscow : LIBROKOM.
8. Perlz F. (2007) *Geshtalt-podkhod. Svidetel terapii* [Gestalt approach. Therapy evidence]. Moscow : Izdatelstvo Instituta Psikhoterapii.
9. Rodzhers K. (1997) *Kliento-tsentrirovannaya terapiya* [Client-centered]. Moscow : "Refl-buk", Kyiv : "Vakler".
10. Helkama K. (1981) *Toward a cognitive-developmental theory of attribution of responsibility*. Helsinki.
11. Ananov B.G. (2010) *Chelovek kak predmet poznaniya* [A man as an object of cognition]. 3-e izd. SPb : Piter.
12. Abulkhanova-Slavskaya K.A. (1985) *Tipologiya aktivnosti lichnosti* [Typology of personal activity]. *Psikhologicheskii zhurnal*, vol. 6, № 5, p. 3–18.
13. Kolot A. (2011) *Sotsialna vidpovidalnist liudyny yak chynnyk stiikoi sotsialnoi dynamiky: teoretychni zasady* [Social responsibility of a man as a factor of the stable social dynamics: theoretical principles]. *Ukraina: aspekty pratsi*, № 3, p. 3–9.

14. Kutishenko V.P., Stavytska S.O. (2019) Refleksiiia yak metazdibnist do vybudovuvannia tsilisnosti zhyttia ta uspishnosti spilkuvannia maibutnikh fakhivtsiv [Reflection as a meta-capacity for constructing the integrity of life and successful communication of the future specialists]. *Aktualni problemy psykholohii : Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. Tom. VI: Tom VII: Psykholohiia obdarovanosti. Kyiv-Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I Franka, vol. 15, p. 87–98.
15. Stepanenko I. (2006) Vidpovidalne stavlennia osobystosti do zhyttia: strukturno-funktsonalni vymir [Person's responsible attitude towards life: a structural-functional dimension]. *Filosofia osvity*, № 1, p. 122–131.
16. Moskalets V. (2011) Dukhovni horyzonty osobystosti: potentsial vershynnoi analityky [Spiritual horizons of a personality: potential of upper analytics]. *Psykholohiia i suspilstv*, № 1, p. 73–84.

УДК 159.922.1:07]-057.875
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-1-11>

СТАТЕВІ ВІДМІННОСТІ У ПЕРЕЖИВАННІ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІСЛЯ СПРИЙМАННЯ НОВИН ІЗ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Лісневська А. О.

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М. А. Скока

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, Україна

orcid.org/0000-0003-1326-4016

blowball@ukr.net

Ключові слова: *мас-медіа,
новини, психологічна безпека,
індивідуально-типологічні
властивості, базисні
переконання особистості.*

У статті розглянута проблема змін у переживанні психологічної безпеки студентською молоддю різної статі у результаті контакту зі ЗМІ. Мета статті – виявити статові відмінності у переживанні студентською молоддю психологічної безпеки після сприймання новин зі ЗМІ залежно від індивідуально-типологічних властивостей і базових переконань особистості студентів обох статей. Було використано такі методи, як авторська експрес-анкета, Шкала ситуативної тривожності Ч. Спілберга, Індивідуально-типологічний опитувальник Л. Собчик, Шкала базисних переконань особистості.

Отримані результати свідчать про те, що жінки частіше переживають підвищення відчуття небезпеки після сприймання новин зі ЗМІ, ніж чоловіки. Для студентської молоді обох статей основними джерелами отримання новин є їхнє безпосереднє оточення (сім'я, друзі, одногрупники) і такі ЗМІ, як інтернет та телебачення. Водночас жінки частіше отримують новинні повідомлення через телебачення і відчувають більшу довіру до цього ЗМІ, ніж чоловіки.

До порушення психологічної безпеки після сприймання новин зі ЗМІ схильні насамперед чоловіки, які мають підвищений рівень особистісної тривожності, і жінки, які реагують на новини підвищенням ситуативної тривожності та які мають вищі показники за такими індивідуально-типологічними властивостями, як тривожність, сензитивність, ригідність і нижчі – за такими базисними переконаннями, як справедливість і удача.

Основні висновки дослідження полягають у тому, що сприймання новин зі ЗМІ спричиняє психологічний відгук у студентської молоді обох статей, який виражається у зниженні в них відчуття психологічної безпеки, проте жінки більш інтенсивно ототожнюють себе з ситуаціями, які висвітлюються у новинах, ніж чоловіки. Певний склад особистості жінок лише підсилює зниження в них відчуття психологічної безпеки, оскільки такі жінки ще до перегляду новин характеризуються більшою сприйнятливостю до зовнішніх впливів і нижчими внутрішніми ресурсами опиратися їм.

GENDER DIFFERENCES IN THE STUDENTS' EXPERIENCE OF PSYCHOLOGICAL SAFETY AFTER RECEIVING THE NEWS FROM THE MASS MEDIA

Lisnevskaya A. O.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at M. A. Skok Department of General, Developmental and Social Psychology
T. H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium"
Hetmana Polubotka str., 53, Chernihiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1326-4016
blowball@ukr.net*

Key words: *mass-media, news, psychological safety, individual and typological properties, basic beliefs of personality.*

The article is dealt with the problem of changes in the experiencing psychological safety by students of different sexes as a result of contact with the media. The aim of the article is to identify gender differences in the students' experience of psychological safety after perceiving the news from the media, depending on the individual and typological properties and basic beliefs of students of both sexes. Methods such as the author's express questionnaire, the State-Trait Anxiety Inventory by Charles Spielberger, the Individual and Typological Questionnaire by L. Sobchik and the Basic Personality Beliefs Scale were used.

The results show that women are more likely to experience a sense of danger after receiving the news from the media than men. For students of both sexes, the main sources of news are their closest environment (family, friends and classmates) and media such as the Internet and television. At the same time, women are more likely to receive news reports on television and have more trust in the media as a source of information than men.

Psychological safety disorders after receiving news from the media usually occur among the men who have an increased level of personal anxiety and women who respond to news by increasing situational anxiety and who have higher figures on such individual and typological characteristics as anxiety, sensitivity, rigidity and lower figures on such basic beliefs as justice and luck.

The main findings of the study are that the perception of news from the media causes a psychological response among students of both sexes. It is expressed in the decreasing of their psychological safety sense, but women identify themselves with situations shown in the news more intensely than men do. A certain composition of women's personality only intensifies the decrease in their sense of psychological safety, because even before watching the news such women are more susceptible to external influences and have lower internal resources to resist them.

Постановка проблеми. Функціонування людини в інформаційному суспільстві передбачає постійне отримання нової інформації з різних каналів (формальних і неформальних). Інформаційний простір, в якому здійснюється життєдіяльність людини, містить у собі як нові можливості, так і несподівані загрози, пов'язані з безперервним потоком нових повідомлень, що змушує її постійно переосмислювати, коригувати свої поточні життєві ситуації. Особливе місце серед нових повідомлень займають новини, покликані інформувати людей про важливі події, які так чи інакше стосуються їхнього життя в соціумі. Оскільки новини несуть різну за змістом інфор-

мацію, вони можуть порушувати в людей відчуття психологічної безпеки, створювати підстави для маніпулювання їхньою свідомістю.

Вивчення психологічної безпеки займає особливе місце у психологічній науці в ХХІ ст. Психологічна безпека особистості насамперед визначається як стан захищеності її психіки від деструктивних зовнішніх і внутрішніх впливів (М. Слюсаревський) [1, с. 282], що забезпечує здатність зберігати стійкість у мінливому середовищі (І. Баєва, М. Баєв) [2, с. 2], захищати свої життєво важливі інтереси (О. Бубнова, О. Куликова) [3, с. 1], розвиватися як активний соціальний суб'єкт в умовах інформаційної взає-

модії з навколишнім середовищем (Г. Вербина) [4, с. 197].

Відповідно до поглядів співробітників Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, психологічна безпека особистості є інтегральною характеристикою системи взаємодії «суб'єкт – середовище», у процесі якої складається певна ситуація, яка постає у свідомості людини як конструкт «я-в-ситуації» і яка означається нею як «безпечна – небезпечна». Тому психологічна безпека особистості – це такий психологічний стан, який виникає лише в системі «суб'єкт – середовище» і однозначно не зумовлюється ані властивостями людини, ані властивостями ситуації [1, с. 284–286]. Спираючись на таке розуміння психологічної безпеки, можна припустити, що зміни у відчутті людиною захищеності після сприймання новин зі ЗМІ виникатимуть у результаті відображення нею подій, які висвітлюються в новинах, залежно від її психологічних і соціально-демографічних характеристик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує низка наукових праць, присвячених інформаційно-психологічній безпеці особистості, проте лише поодинокі з них присвячені вивченню статейних відмінностей щодо споживання інформаційної продукції зі ЗМІ та щодо переживання її розуміння психологічної безпеки. Так, Г. Шевчук вказує, що чоловіки і жінки дещо по-різному сприймають телевізійні повідомлення: чоловіча аудиторія прагне цілісно охопити висвітлюване явище, зіставити почуте повідомлення з іншими відомими фактами; жіноча аудиторія сприймає інформацію менш критично і більш фрагментарно. Такі особливості жіночого сприймання масової інформації пов'язані з тим, що жінки більше цікавляться життям інших людей, більше піддаються емоціям, більш чутливі до вербальних впливів і образу комунікатора [5].

Також було виявлено, що чоловіки і жінки надають різного значення цінності «безпеки» і по-різному уявляють собі, що являє собою психологічна безпека. Зокрема, І. Ржанова і О. Алексєєва зазначають, що цінність «безпеки» у мотиваційно-ціннісній сфері жінок займає вище місце, ніж у чоловіків [6]. Водночас Н. Харламенкова вказує, що у представників обох статей психологічна безпека асоціюється насамперед із потребою у самозбереженні та зі здоров'ям.

Але є й певні відмінності, як чоловіки і жінки уявляють собі, що означає перебувати в стані психологічної безпеки. Якщо для чоловіків психологічна безпека тісно пов'язана з внутрішнім досвідом і впевненістю у собі, зі своїми вміннями і можливостями, то для жінок – із почуттями любові, довіри, відсутністю страху, можливостями оточення (надійні друзі, житло). Отже, при

відновленні відчуття психологічної безпеки чоловіки орієнтуються передусім на активні стратегії поведінки, жінки – на пасивні [7, с. 54–56].

Оскільки й досі залишається маловивченим, який відгук у психологічному світі осіб різної статі спричиняють новинні повідомлення зі ЗМІ, й було вирішено дослідити, як змінюється відчуття психологічної безпеки у чоловіків і жінок після сприймання цих новинних повідомлень і як це пов'язано з деякими їхніми психологічними характеристиками.

Мета статті – виявити статейні відмінності у переживанні студентською молоддю психологічної безпеки після сприймання новин зі ЗМІ залежно від індивідуально-типологічних властивостей і базових переконань особистості студентів обох статей.

Виклад основного матеріалу. Для з'ясування того, чи змінюється у студентів різної статі відчуття психологічної безпеки після сприймання новин із мас-медіа, їм було запропоновано відповісти на запитання: «Чи підвищується у Вас відчуття небезпеки після того, як Ви дізналися про новини зі ЗМІ?». Для того, щоб дати відповідь, необхідно було скористатися 10-бальною градальною шкалою, де 1 – «Ні, відчуття небезпеки не змінюється», а 10 – «Так, відчуття небезпеки зашкалює».

Для виявлення того, звідки студенти різної статі отримують новини та як часто вони контактують зі ЗМІ як із джерелом нових повідомлень, була використана авторська експрес-анкета. Для встановлення змін в емоційній сфері студентів різної статі було застосовано Шкалу ситуативної тривожності Ч. Спілбергера (адаптація Ю. Ханіна). Для визначення особистісних властивостей студентів різної статі, їхніх глибинних уявлень про світ і про себе у світі були використані Індивідуально-типологічний опитувальник Л. Собчик і методика «Шкала базисних переконань особистості» (адаптація М. Падун і А. Котельникової).

У дослідженні взяли участь студенти 3-го – 6-го курсів Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, які навчаються за спеціальностями «Біологія», «Технологічна освіта», «Фізична культура», «Психологія», «Соціальна робота». Загальна кількість учасників дослідження – 120 осіб, з них 50 чоловіків і 70 жінок віком від 20 до 24 років. Отримані дані було оброблено за допомогою пакету SPSS for Windows 17.0.

Порівняння оцінок студентами різної статі змін у відчутті психологічної безпеки після сприймання новин зі ЗМІ за допомогою U-критерію Манна-Уїтні показало відмінність між винесеними оцінками на рівні значущості $p \leq 0,01$. Встановлено, що жінки частіше переживають підвищення

відчуття небезпеки після сприймання новин зі ЗМІ (середнє значення по вибірці – 4,2 бали), ніж чоловіки (3,2 бали). Отже, як бачимо, у студентів обох статей відчуття небезпеки після того, як вони дізналися про новини зі ЗМІ, підвищується до середнього (жінки) і нижче середнього (чоловіки) рівнів. Це свідчить про те, що жінки емоційніше включаються в аналіз змісту повідомлень, активніше переносять нову інформацію на власне життя, інтенсивніше уявляють собі те, як нові події можуть вплинути на них особисто та на їхніх близьких. Як наслідок, це порушує в них відчуття захищеності, знижує здатність опиратися зовнішнім і внутрішнім негативним впливам. У чоловіків відбуваються схожі процеси, але не так яскраво, як у жінок. Також отриманий результат можна розглядати як опосередкований показник того, що українські ЗМІ продукують досить багато інформації, яка містить у собі невизначеність, непередбачуваність, загрозу, що викликає у студентської молоді розгубленість, занепокоєння, страх.

Для того, щоб з'ясувати, з яких каналів студентська молодь обох статей отримує новини, було оброблено дані анкетування респондентів (таблиця 1). Порівняння частоти звернення чоловіків і жінок до різних каналів надходження новин за допомогою критерію хі-квадрат дозволило виявити статистично значущу відмінність на рівні тенденції ($p \leq 0,05$) щодо такого каналу, як телебачення. Отриманий результат свідчить про те, що жінки частіше звертаються до телебачення як до джерела надходження нових повідомлень, ніж чоловіки. Відносно інших каналів надходження новин не було отримано статистично значущих відмінностей.

Аналіз отриманих результатів свідчить про те, що студентська молодь обох статей здебільшого отримує нові повідомлення або від безпосереднього соціального оточення, яке становить її постійне коло спілкування (сім'я, друзі, одно-

групники), або від таких ЗМІ, як інтернет та телебачення. При цьому роль інтернету як джерела новин є значно вищою, ніж роль телебачення. Водночас, як було зазначено, жінки звертаються до телебачення частіше, ніж чоловіки. Враховуючи особливості подачі новин на телебаченні (драматизм, боротьба інтересів; відхилення від загальноприйнятих норм) та спрямованість телебачення насамперед на емоційні структури психіки телеглядача [8, с. 232–234], стає більш зрозумілим, чому жінки мають більш виражені порушення у переживанні захищеності після сприймання новин зі ЗМІ, ніж чоловіки.

Порівняння рангувань студентами обох статей різних каналів надходження новин залежно від того, наскільки вони інформативні та варті довіри, дозволило виявити статистично значущу відмінність ($p \leq 0,05$) щодо довіри до телебачення. Якщо серед чоловіків показник високої довіри до цього ЗМІ становить 38,9%, то серед жінок – 54,1%. Це вказує на те, що жінки більше вірять в об'єктивність висвітлення подій на телебаченні, а також у чесність і неупередженість тележурналістів, ніж чоловіки. Відповідно, висока довіра до цього мас-медіа, яка поєднується з частим зверненням до нього, не може не позначитися на переживанні жінками психологічної безпеки. Як вже було зазначено, специфікою впливу телебачення на телеглядача є те, що воно вдається не стільки до механізмів впливу, які ґрунтуються на логіці, скільки до механізмів, що ґрунтуються на підключенні до емоційної сфери людини [8, с. 233]. Отже, некритичне сприймання людиною повідомлень зі ЗМІ, швидке занурення у неприємні переживання може завдати суттєвого удару по її відчуттю психологічної безпеки.

Аналіз відповідей респондентів на запитання анкети: «Як часто Ви звертаєтесь до ЗМІ, щоб дізнатися про новини?» показав, що студенти обох статей або дуже рідко, або дуже часто зверта-

Таблиця 1

**Частота звернень студентів обох статей до різних каналів надходження новин
(у % всередині кожної групи студентів)**

Канали надходження новин	Студенти чоловічої статі	Студенти жіночої статі
сім'я	68	70
друзі	68	70
одногорупники	48	40
колеги по роботі	10	14
випадкове оточення	12	13
газети, журнали	10	16
радіо	8	14
телебачення	36	53
сайти новин в інтернет	70	66
соціальні мережі	82	86

ються до ЗМІ як до джерела надходження нових повідомлень. Це вказує на те, що вони дізнаються про новини або тоді, коли не досить інформовані про те, що відбувається в країні та світі, або коли надто переобтяжені різною суперечливою інформацією, що також не може не впливати на їхнє відчуття психологічної безпеки. Розподіл відповідей респондентів обох статей на це питання подано в таблиці 2.

Оскільки будь-яка людина відображає навколишню дійсність відповідно до тих психічних структур, які в неї сформовані, було вирішено розкрити деякі психічні властивості студентів обох статей, які опосередковують їхні контакти зі ЗМІ. Серед них важливе місце займають індивідуально-типологічні властивості та базові переконання особистості.

Проведений кореляційний аналіз даних по чоловічій вибірці показав один статистично достовірний позитивний кореляційний зв'язок між показником *підвищення відчуття небезпеки* після сприймання новин зі ЗМІ і *тривожністю* як індивідуально-типологічною властивістю ($r=0,320$ при $p \leq 0,05$). Це свідчать про те, що до порушень душевної рівноваги після сприймання новин зі ЗМІ схильні насамперед чоловіки, які на рівні особистісної організації характеризуються підвищеною чутливістю до будь-яких змін у навколишньому середовищі. Ці зміни сприймаються як такі, що несуть у собі загрозу усталеному способу життя.

У ситуаціях невизначеності, можливої небезпеки такі чоловіки відчувають безсилля, безпорадність, невпевненість у собі і прагнуть до того, щоб мінімізувати руйнівний вплив переживань на свій внутрішній світ, вдаючись до обмежувальних або попереджувальних дій. Залежно від того, як буде оцінено рівень загрози, ці дії можуть виражатися як у блокуванні активності, так і в хаотичному, позбавленому здорового глузду запобіганні можливій загрозі. Оскільки в сучасному суспільстві основним каналом надходження нових повідомлень про події в країні та світі є ЗМІ, цілком імовірно, що для чоловіків із підвищеною особистісною тривожністю контакт із мас-медіа

є постійним джерелом стресу, який регулярно дестабілізує їхнє відчуття психологічної безпеки.

Кореляційний аналіз даних по жіночій вибірці показав кілька статистично достовірних кореляційних зв'язків між показником підвищення відчуття небезпеки після сприймання новин зі ЗМІ і ситуативною тривожністю, індивідуально-типологічними властивостями «тривожність», «сензитивність», «ригідність», базисними переконаннями особистості «справедливість», «удача». Отримані кореляційні зв'язки по жіночій вибірці наведено в таблиці 3.

Проаналізуємо докладніше виявлені кореляційні зв'язки. Встановлений позитивний кореляційний зв'язок між показником *підвищення відчуття небезпеки* після сприймання новин зі ЗМІ і *ситуативною тривожністю* ($r=0,677$ при $p \leq 0,01$) вказує на безпосередню реакцію жінок на ті повідомлення, які вони отримують через мас-медіа. Ця реакція включає як осмислення змісту повідомлень, так і емоційний відгук на них.

Якщо жінка сприймає повідомлення зі ЗМІ як такі, що ускладнюють задоволення її потреб, загрожують її інтересам, то тоді вона буде зосереджуватися на подальшому обдумуванні цих повідомлень, фантазуватиме щодо того, як події, про які повідомляють ЗМІ, можуть позначитися на її житті. І тоді такі роздуми супроводжуватимуться станом напруженості, занепокоєності, знервованості. Якщо ж повідомлення зі ЗМІ сприймаються як надмірно загрозливі, то тоді реакцією на них може бути страх, який може призвести до порушень уваги, зниження працездатності, підвищення стомлюваності, швидкого виснаження. А це руйнуватиме цілісність психіки, загрожуватиме відчуттю захищеності.

Позитивний кореляційний зв'язок між показником *підвищення відчуття небезпеки* після сприймання новин зі ЗМІ і *тривожністю* як індивідуально-типологічною властивістю ($r=0,328$ при $p \leq 0,01$) ми пояснюємо тим, що до порушень у відчутті психологічної безпеки після перегляду новин у ЗМІ схильні насамперед жінки, які мають тенденцію оцінювати найрізноманітніші життєві ситуації як небезпечні, загрозливі та реагувати

Таблиця 2

Частота звернення студентів обох статей до різних ЗМІ для отримання новин (у % для кожної групи окремо)

Частота звернення до ЗМІ	Студенти чоловічої статі	Студенти жіночої статі
надто рідко (рідше, ніж один раз на тиждень)	22	27
один-два рази на тиждень	28	29
три-чотири рази на тиждень	14	10
майже щодня	24	26
по кілька разів на день	12	8

Кореляційні зв'язки між показниками підвищення відчуття небезпеки у жінок та їхніми індивідуально-типологічними властивостями і базисними переконаннями особистості

Індивідуально-типологічні властивості, базисні переконання особистості	Кореляційний зв'язок із показником відчуття небезпеки після сприймання новин зі ЗМІ
Ситуативна тривожність	,677**
Тривожність як індивідуально-типологічна властивість	,328**
Сензитивність як індивідуально-типологічна властивість	,280*
Ригідність як індивідуально-типологічна властивість	,267*
Справедливість як базисне переконання особистості	-,252*
Удача як базисне переконання особистості	-,243*

** – рівень значущості 0,01, * – рівень значущості 0,05

на них станом підвищеної тривоги. Такі жінки відчувають тривогу практично в будь-яких ситуаціях, навіть тоді, коли стикаються з дрібними буденними проблемами. Вони надмірно чутливі до можливих загроз, схильні до блокування своєї активності або до панічної поведінки, якщо ситуації оцінюються як особливо небезпечні. Закономірно, що ЗМІ, висвітлюючи різні події, стають для них джерелом додаткового стресу, провокуючи підвищення тривоги і порушуючи у них відчуття захищеності.

Позитивний кореляційний зв'язок між показником *підвищення відчуття небезпеки* після сприймання новин зі ЗМІ і *сензитивністю* як індивідуально-типологічною властивістю ($r=0,280$ при $p \leq 0,05$) свідчить про те, що порушення у відчутті психологічної безпеки після перегляду новин у ЗМІ характерні для тих жінок, які надмірно чутливі до різних впливів, що надходять від середовища, залежні від ставлення до них оточуючих людей, пасивні у подоланні життєвих труднощів і перешкод. Такі жінки характеризуються розвинутою емпатійністю, вразливістю, надмірною сприйнятливістю до емоційних станів інших людей. У ситуаціях стресу вони схильні до значних обмежень своєї активності або до підпорядкування більш сильній особі. Отже, повідомлення зі ЗМІ можуть порушувати в них відчуття захищеності, якщо сприймаються як такі, що несуть загрозу як самим жінкам, так і їх значущому мікросередовищу.

Позитивний кореляційний зв'язок між показником *підвищення відчуття небезпеки* після сприймання новин зі ЗМІ і *ригідністю* як індивідуально-типологічною властивістю ($r=0,267$ при $p \leq 0,05$) ми пояснюємо тим, що порушення у відчутті психологічної безпеки після перегляду новин у ЗМІ спостерігаються у тих жінок, які схильні повертатися в думках знов і знов до подій, які справили на них сильне враження, тривалий

час фіксуватися на своїх переживаннях. Надмірна зосередженість на повідомленнях зі ЗМІ може виражатися не тільки в багатократному проживанні цих подій, але й у пошукові нової інформації про них. Закономірно, що це виснажуватиме психіку таких жінок, негативно позначатиметься на переживанні ними психологічної безпеки.

Негативні кореляційні зв'язки між показником *підвищення відчуття небезпеки* після сприймання новин зі ЗМІ і базисними переконаннями особистості «*справедливість*» ($r = -0,252$ при $p \leq 0,05$), «*удача*» ($r = -0,243$ при $p \leq 0,05$) вказують на те, що до порушень у відчутті психологічної безпеки після перегляду новин у ЗМІ схильні жінки з певними уявленнями про світ і про себе у світі. Такі жінки мають сумніви щодо того, що удачі й нещастя, винагороди і покарання розподіляються у світі справедливо, відповідно до того, що «кожний отримує те, на що заслуговує». Також ці жінки не вірять у те, що вони належать до кола осіб, кому таланить і посміхається удача. На наш погляд, зміст другого переконання лише підсилює зміст першого, оскільки жінка, яка вважає себе невезучою, невдачливою, почуватиметься ще більш вразливою у світі, де панує несправедливість. Це лише підсилуватиме в неї внутрішню незахищеність, знижуватиме опір несприятливим впливам.

Висновки. Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що сприймання новин зі ЗМІ спричиняє психологічний відгук у студентської молоді обох статей, який, зокрема, виражається у зниженні відчуття психологічної безпеки. Водночас встановлено, що у жінок порушення відчуття психологічної безпеки відбувається інтенсивніше, ніж у чоловіків. Якщо виходити з того, що людина під час сприймання новин зі ЗМІ постійно коригує свою взаємодію із середовищем, уявно поміщаючи себе в нові або змінені соціальні умови, то стає оче-

видним, що студентська молодь жіночої статі більш інтенсивно ототожнює себе з ситуаціями, які висвітлюються в новинах, ніж студентська молодь чоловічої статі.

Також виявлено, що зниження відчуття психологічної безпеки після сприймання новин зі ЗМІ зумовлюється деякими психологічними характеристиками студентів обох статей: у чоловіків – це підвищена особистісна тривожність, у жінок – підвищена ситуативна тривожність, виражені особистісна тривожність, сензитивність, ригідність, слабка віра в справедливість світу і в свою удач-

ливість при взаємодії з ним. Загалом встановлено, що до порушення психологічної безпеки після сприймання новин зі ЗМІ схильні насамперед ті жінки, які ще до перегляду новин характеризуються більшою сприйнятливостю до зовнішніх впливів і нижчими внутрішніми ресурсами опиратися цим впливам.

Перспективною подальших досліджень може стати більш глибоке розкриття змін, які відбуваються у когнітивних структурах представників різної статі після сприймання новинних повідомлень зі ЗМІ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи / М.М. Слюсаревський, Л.А. Найдьонова, Т.М. Титаренко, В.О. Татенко, П.П. Горностай, О.М. Кочубейник, Б.П. Лазоренко. Київ : Талком, 2020. 318 с.
2. Баева И.А., Баев Н.Н. Психологические ресурсы защищенности студентов как показатель психологической безопасности личности. Электронный журнал «Психологическая наука и образование». 2013. № 1. С. 1–9. URL: http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2013_1_3231.pdf.
3. Бубнова О.В., Куликова О.В. Психологическая безопасность личности как условие социальной адаптации молодых специалистов. *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 1-1. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17777>.
4. Вербина Г.Г. Психологическая безопасность личности. *Вестник Чувашского университета*. 2013. № 4. С. 196–202. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/psihologicheskaya-bezopasnost-lichnosti>.
5. Шевчук Г.Й. Особливості сприйняття телевізійної інформації жіночою аудиторією. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2012. № 5. URL: file:///C:/Users/E8F7~1/AppData/Local/Temp/Vnadps_2012_5_52-1.pdf.
6. Ржанова И.Е., Алексеева О.С. Различия ценностей мужчин и женщин. Психологические исследования. 2017. Т. 10 № 55. С. 8. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2017v10n55/1479-rzhanova55e.html>.
7. Харламенкова Н.Е. Половые и гендерные различия в представлениях о психологической безопасности. *Социальная психология и общество*. 2015. Т. 6. № 2. С. 51–60.
8. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. 448 с.

REFERENCES

1. Slysarevsky M.M., Naydonova L.A., Tytarenko T.M., Tatenko V.O., Gornostai P.P., Kochubeynyk O.M., Lazorenko B.P. (2020) Zhyttievyyi svit i psykhologichni bezpeka liudyny v umovakh suspilnykh zmin. Referatyvnyi opys roboty [The vital world and psychological safety of the person in the conditions of social changes]. Kyiv : Talkom [in Ukrainian].
2. Baeva I.A., Baev N.N. (2013) Psikhologicheskiye resursy zashchishchennosti studentov kak pokazatel psikhologicheskoy bezopasnosti lichnosti [Psychological resources of students' safety as an indicator of psychological security of an individual]. Elektronnyy zhurnal "Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye" – Electronic journal "Psychological-Educational Studies". 1, 1-9. Retrieved from http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2013_1_3231.pdf [in Russian].
3. Bubnova O.V., Kulikova O.V. (2015) Psikhologicheskaya bezopasnost lichnosti kak usloviye sotsialnoy adaptatsii molodykh spetsialistov [Psychological safety of a personality as a condition of socio-environmental adaptation of young specialists]. Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya – Modern Problems of Science and Education. 1-1. Retrieved from: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17777> [in Russian].
4. Verbina G.G. (2013) Psikhologicheskaya bezopasnost lichnosti [Psychological safety of the person]. Vestnik Chuvashskogo universiteta – Bulletin of Chuvash State University. 4, 196-202. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/psihologicheskaya-bezopasnost-lichnosti> [in Russian].
5. Shevchuk H.I. (2012) Osoblyvosti spryiniattia televiziinoi informatsii zhinochoiu audytoriiieu [Specific features of perceiving television information by female audience]. Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy – Bulletin of the National Academy of the State Border Guard

- Service of Ukraine. 5. Retrieved from file:///C:/Users/E8F7~1/AppData/Local/Temp/Vnadps_2012_5_52-1.pdf [in Ukrainian].
6. Rzhanova I.E., Alekseyeva O.S. (2017) Razlichiya tsennostey muzhchin i zhenshchin [Differences in values between men and women]. *Psikhologicheskiye issledovaniya – Psychology studies*. 55 (10), 8. Retrieved from <http://psystudy.ru/index.php/num/2017v10n55/1479-rzhanova55e.html> [in Russian].
 7. Kharlamenkova N.E. (2015) Polovyye i gendernyye razlichiya v predstavleniyakh o psikhologicheskoy bezopasnosti [Sex and gender differences in perceptions of psychological safety]. *Sotsialnaya psikhologiya i obshchestvo – Social psychology and society*. 2 (6), 51–60 [in Russian].
 8. Kharris R. (2002) *Psikhologiya massovykh kommunikatsiy [Psychology of Mass Communication]*. Sankt-Peterburg : Praym-EVROZNAK [in Russian].

УДК 159.9.019.4:001.8(045)
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-1-12>

АВТОРСЬКИЙ ОПИТУВАЛЬНИК «ШКАЛИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ»: ПРОЦЕС КОНСТРУЮВАННЯ ТА ОПИС ПРОДУКТУ

Мамбетова А. А.

*аспірант кафедри психології розвитку
факультету психології*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-8586-5078

arzy308@gmail.com

Ключові слова:

*мультикультурна
ідентифікація, авторський
психологічний опитувальник,
шкали мультикультурної
ідентифікації, культурні
уклади, етнокультурні
психологічні особливості.*

У статті подано опис авторського опитувальника, що ґрунтується на основі припущення про те, що люди мають відмінні стилі сприймання навколишньої дійсності та реагування на неї, які створюють основу для різних культурних укладів. Проведення мультикультурної ідентифікації та визначення типового культурного укладу для представників певного етносу дає змогу більш предметно розуміти їхні характеристики ментальності та інші психологічні особливості.

Головним завданням цієї роботи є створення психодіагностичної методики для визначення приналежності представників різних етносів до того чи іншого культурного укладу (проведення мультикультурної ідентифікації). Культурний уклад – поняття, що характеризує історично сталі стійкі типові риси порядку побудови та змістовної наповненості нормативно-ціннісних конструктів, які притаманні соціальним групам та індивідам і виражені у матеріальних, ідеальних організаційних та символічних компонентах їх індивідуального та групового життя в умовах конкретного суспільства.

Мета статті – презентувати авторський опитувальник «Шкали мультикультурної ідентифікації», що покликаний надати додаткові можливості для більш глибокого вивчення наукової проблематики культурних укладів та їхнього взаємозв'язку із психологічними особливостями особистості в етнокультурному контексті.

У процесі теоретичного огляду проблематики поняття мультикультурної ідентифікації було описано теоретичну базу для конструювання методики, виокремлено основні завдання та обґрунтовано доцільність створення даної методики. Під час практичної роботи була сконструйована методика для дослідження ідентифікації респондентів – представників певних етносів з певними культурними укладами; перевірена її надійність і валідність, що дає підстави для використання цього опитувальника як діагностичного інструменту. Проте інтерпретація результатів передбачає наявність спеціалізованих знань в області психології розвитку та етнокультурної психології. Тому цю методику краще використовувати психологам, але можливе і використання не спеціалістами при попередній підготовці.

AUTHOR'S MULTICULTURAL IDENTIFICATION SCALE QUESTIONNAIRE: DESIGN PROCESS AND PRODUCT DESCRIPTION

Mambetova A. A.

*Postgraduate Student at the Department of Developmental Psychology
of the Faculty of Psychology*

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Volodymyrska str., 60, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-8586-5078

arzy308@gmail.com

Key words: *multicultural identification, author's psychological questionnaire, multicultural identification scales, cultural modes, ethnocultural psychological features.*

The article describes the author's questionnaire, which is based on the assumption that people have different styles of perceiving and responding to the surrounding reality, which in turn form the basis of different cultural systems. Carrying out multicultural identification and determining a typical cultural structure for members of a particular ethnic group allows a more objective understanding of their mental characteristics and other psychological characteristics.

The main task of this work is to create a psychodiagnostic method for determining the affiliation of representatives of different ethnic groups to a particular cultural system (conducting multicultural identification). Cultural structure is a concept that characterizes historically stable typical features of the order of construction and content of normative-value constructs, which are inherent in social groups and individuals and are expressed in material, ideal organizational and symbolic components of their individual and group life in a particular society.

The purpose of the article is to present the author's questionnaire "Multicultural Identification Scales", which is designed to provide additional opportunities for a deeper study of the scientific issues of cultural systems and their relationship with the psychological characteristics of the individual in the ethnocultural context.

In the process of theoretical review of the concept of multicultural identification, the theoretical basis for the construction of the method was described, the main tasks were identified and the expediency of creating this method was substantiated. During the practical work a methodology was constructed to study the identification of respondents – representatives of certain ethnic groups with certain cultural backgrounds; its reliability and validity are checked, which gives grounds for using this questionnaire as a diagnostic tool. However, the interpretation of the results implies the presence of specialized knowledge in the field of developmental psychology and ethnocultural psychology. Therefore, this technique is better to use psychologists, but it is possible to use non-specialists in preliminary training.

Постановка проблеми. Кожне суспільство на основі притаманних йому інституційних вимог і принципів побудови процесів соціалізації особистості висуває до неї конкретні вимоги і надає певні ресурси, щоб особистість могла соціалізуватися відповідно до них. Соціальні трансформації, серед іншого, призводять до змін як змістовного складника соціалізації, так і до трансформації самих її механізмів. Соціалізація відбувається на основі певних культурних укладів, які надають абстрактно-логічні та чуттєво-образні тлумачення тому, що відбувається з людиною на різних етапах її життя. Ці культурні коди значною мірою визначають характер формування психоемоційного

складника у життєдіяльності людини, впливають на основу її ціннісних орієнтацій у життєвому середовищі та уявлень про необхідні форми поведінки.

У процесі соціальних трансформацій, які переживає сучасне українське суспільство, відбуваються докорінні зміни у свідомості людей, переоцінка цінностей, відкидання застарілих ідеалів та побудова нових систем цінностей. Зокрема, суспільство як середовище соціалізації стає більш культурно різноманітним: актуалізуються сегменти культури, які ще донедавна вважалися архаїчними, виникають новітні утворення, значно розширюється присутність світових культур у

середовищі масового спілкування. Це створює як додаткові можливості, так і нові ризики й загрози формуванню особистості людини.

Мета статті – презентувати авторський опитувальник «Шкали мультикультурної ідентифікації», що покликаний надати додаткові можливості для більш глибокого вивчення наукової проблематики культурних укладів та їхнього взаємозв'язку із психологічними особливостями особистості в етнокультурному контексті.

Виклад основного матеріалу.

Мультикультурна ідентифікація – теоретичне узагальнення. Проблеми комплексного розвитку особистості та її цілісності складають міжпредметну галузь досліджень, різні аспекти якої досліджують філософи, соціологи, психологи, культурологи та педагоги. У вітчизняній філософії проблеми соціалізації особистості знайшли своє втілення у роботах І.І. Кального, А.О. Ручки, В.Г. Табачковського, О.Д. Шоркіна, Ю.Д. Парунової [1; 3].

У педагогічній науці на сучасному етапі проблема соціалізації особистості вирішується в контексті особистісно-орієнтованої освіти, витоки якої знаходимо в роботах К. Роджерса. До цього напряму належать дослідження Є.В. Бондаревської, А.І. Ковальової, О.В. Мудрика, А.В. Петровського [2; 4]. Соціологія розглядає зазначену проблематику здебільшого в межах «розуміючої соціології» та структурного функціоналізму. У роботах М. Вебера, Е. Дюркгайма, Р. Мертона, Т. Парсонса розглядаються різні аспекти особистості як об'єкта соціалізації [5].

Проблеми співвідношення соціалізації та індивідуалізації цікавлять Ф. Гіденса, Г. Зіммеля. Ця ж проблема піднімається й у символічному інтракціонізмі Дж. Міда та теорії «дзеркального Я» Ч. Кулі, у феноменологічній соціології П. Бергера, Т. Лукмана, А. Шюца, які наполягають на тому, що особистість – це суб'єкт соціалізації [6]. Етапи соціалізації розглядає Г. Тард.

Сучасна соціологія здебільшого звертається до осмислення соціалізації особистості в умовах формування інформаційного суспільства. Це дослідження Д. Белла, З. Баумана, Н. Смелзера, О. Тоффлера, на пострадянському просторі – І.Ю. Кисельова, В.В. Малахова, В.О. Матусевич, К.Г. М'яло, Н.М. Федотової, В.Г. Полохала, І.М. Попової, І.М. Растової, А.Г. Смирнової, Т.В. Хрієнко, В.А. Ядова [7].

У рамках своєї предметної царини психологія розглядає проблему соціалізації як процес впливу на психіку людини. Цією проблематикою переймаються майже всі школи, що розробляють теорію особистості: фрейдизм, біхевіоризм, гештальтпсихологія. У наш час впливовими напрямками в цій галузі є феноменологічний і когнітивний,

які тлумачать активність людини як вияв її творчої природи. На думку представників цих напрямів (К. Роджерс, Х. Теджфел), людина засвоює в процесі соціальної взаємодії лише те, що сприяє її самоактуалізації [8]. Варто також відзначити роботи Е. Еріксона, який зробив значний внесок у розробку концепції ідентичності.

У радянській і пострадянській психології проблеми соціалізації досліджувалися у роботах В.С. Агеєва, Г.М. Андрєєвої, О.Г. Асмолова, Л.С. Виготського, І.С. Кона, К.В. Коростеліної [2; 5]. Вітчизняний науковий доробок складають праці, авторами яких є С.Д. Максименко, І.В. Ващенко, О.І. Власова, С.Ю. Пашенко, Л.Г. Терлецька, І.В. Данилюк [1; 7]. Закордонна психологія розглядає проблеми соціалізації з позиції її впливу на психіку людини взаємозв'язку в ній біологічного та соціального [12; 13].

Цілісність особистості розглядається як аспект її самоактуалізації та конструювання ідентичностей [11; 14; 15]. Однак концепції соціалізації особистості розвивалися в умовах суспільного порядку, який останнім часом зазнав значних історичних змін. Зокрема, одноукладність та одномірність суспільства змінилася його багатомірністю, закритість і сталість соціальних процесів – відкритістю та динамічністю. Суспільство як середовище соціалізації стало більш динамічним і різнонаправленим, постає перед особистістю все більше не як система вимог і можливостей, а як процес виникнення та актуалізації різних викликів і ризиків. За цих умов виникає низка методологічних проблем щодо того, як розуміти та досліджувати цілісність особистості та чи вона взагалі можлива за умов таких суспільних змін.

Культурний уклад – поняття, що характеризує історично сталі стійкі типові риси порядку побудови та змістовної наповненості нормативно-ціннісних конструктів, які притаманні соціальним групам та індивідам і виражені у матеріальних, ідеальних організаційних та символічних компонентах їх індивідуального та групового життя в умовах конкретного суспільства [7]. Культурний уклад є конкретним історичним явищем, притаманним людській спільноті і характеризується принципами побудови, способами обміну діяльністю, матеріальною (технологічною) основою, типом цінностей і норм, соціально-історичною та просторово-часовою визначеністю. Розрізняють моноукладні та багатоукладні суспільства – Україна належить саме до останніх. Залежно від способів суспільного виробництва культурологія виділяє типові культурні уклади: архаїчний, традиційний, модерновий і постмодерновий.

Традиційний культурний уклад характеризується виокремленою системою ціннісних уявлень, які концептуалізовані у вигляді міфологічних

конструктів, що містять у собі абстрактно-особистісну детермінованість, а також наявністю централізованих систем нормотворчості. Соціальний актор формується у системі морально-етичного напруження між тим, як він повинен жити і як він живе відповідно до абстрактних уявлень про добро і зло, соціальне буття рефлексується як предмет утвердження власної благочесності. Самі під цим виміром формуються та здійснюються практично усі форми соціальної поведінки в рамках соціальних інститутів. Соціальний актор «відтворює справедливий стан речей відповідно до Істини» [4].

Модерний культурний уклад характеризується опосередкованою колективністю, розподіленою системою концептуалізації ціннісних конструктів, що мають групову детермінованість, наявністю мультицентралізованої нормотворчості. Соціальний актор формується в контексті конструктивістського відношення до реальності – його ціннісні орієнтації є суто прагматичним. Соціальний актор «змінює навколишній світ відповідно до спільних потреб людства» [5].

Постмодерний характеризується мережевою формою колективної комунікативної ціннісної творчості та саморегулятивним характером нормативного регулювання. Соціальний актор формується у контексті комунікативних процесів, він є завжди референтом реальності з точки зору реалізації індивідуального буття окремої людини. Соціальний актор «підключається» до процесів соціальної взаємодії, займаючи суто рефлексивну позицію [4; 5].

Культурні уклади визначають зміст і форми процесів соціалізації у конкретному суспільстві, що включає типи особистостей, рольові набори, рольові дистанції. В рамках культурних укладів формуються типи соціальних акторів та атрибути їх взаємодії. Залежно від власних парадигмальних установок дослідники розглядають культурний уклад або як один зі складників суспільного життя, що змінюється в процесі цивілізаційних змін, або як фундаментальний чинник цих змін, його рушійну силу.

З точки зору наявності культурних укладів розрізняють моноукладні суспільства, у яких з необхідністю відтворюється лише один тип культурного укладу та багатоукладні суспільства, в яких із необхідністю відтворюються усі три типи культурних укладів. Багатоукладні суспільства можуть тяжіти до централізації та ієрархізації відносин між культурними укладами, а можуть мати відцентрові тенденції та рядопокладеність культурних укладів.

Культура сучасного українського суспільства з цієї точки зору є багатоукладною та характеризується відсутністю ієрархічних відносин між

укладами, їх рядопокладеністю. Відтак норми і цінності, характерні для різних культурних укладів, співіснують одні поруч з іншими, утворюють симбіози або породжують суперечності у процесах соціалізації особистості. Наявність культурної багатоукладності є характерною рисою середовища соціалізації в сучасній Україні. Це визначає необхідність дослідження типів становлення цілісної особистості саме крізь призму багатоукладності. Тому необхідно на основі потрактування цінностей в рамках того або іншого культурного укладу здійснити виділення відповідних типових рис різного роду цілісності, дослідження їх взаємодії між собою (див. табл. 1).

Основа розробленої методики. Сконструйований опитувальник ґрунтується на основі припущення про те, що люди мають відмінні стилі сприймання навколишньої дійсності та реагування на неї, які створюють основу для різних культурних укладів. Проведення мультикультурної ідентифікації та визначення типового культурного укладу для представників певного етносу дає змогу більш предметно розуміти їхні характеристики ментальності та інших психологічні особливості.

Головним завданням цієї роботи є створення психодіагностичної методики для визначення приналежності представників різних етносів до того чи іншого культурного укладу (проведення мультикультурної ідентифікації).

Інструкція до опитувальника. Люди мають відмінні стилі сприймання навколишньої дійсності та реагування на неї. Користуючись шкалою від 1 до 5, де 1 – точно незгодний, а 5 – повністю згодний, оцініть наскільки для вас прийнятні наведені нижче твердження. Відповідати потрібно швидко, довго не задумуючись.

Традиційний, Модерний. 1. У мене багато спільного з іншими представниками (певного народу).

Традиційний. 2. Відчуваю сильний зв'язок з іншими представниками свого етносу.

Модерний, Постмодерний. 3. Мені важко налагодити надійні зв'язки (контакти) з іншими представниками свого етносу.

Постмодерний. 4. Не відчуваю себе пов'язаним з іншими представниками свого етносу.

Традиційний. 5. Часто думаю про те, що я (представник певного етносу).

Постмодерний. 6. Загалом бути ... (кримським татариним/українцем) не має багато спільного з тим, ким я себе відчуваю (вважаю).

Традиційний, Модерний. 7. Загалом бути ... (кримським татариним/українцем) – важливий складник того, ким я є.

Постмодерний. 8. Правду кажучи, факт того, що я ..., (представник певного етносу) нечасто заповнює мої думки.

Таблиця 1

Відмінності уявлень про складники суспільства відповідно до домінуючого типу культурного укладу, в якому вони соціалізуються

№№ з/п	Культурні уклади	Базовий образ суспільства та соціальної структури	Соціально-психологічні ціннісні уявлення соціальних акторів	Нормативні уявлення соціальних акторів	Уявлення щодо соціальної структури
11	Традиційний	Храм – спільнота людей, об'єднаних єдиними цінностями та вірою	Світ замкнений. Основні цінності – статичний порядок, що походить від позалюдської інстанції	Норма – те, що відповідає ідеалу справедливості та добра	Соціальна структура – продовження природного місця людини у світі та історичних традицій
22	Індустріальний	Виробничий конгломерат – спільнота	Світ недосконалий і не відповідає потребам людини. Основні цінності – раціональний людиномірний порядок групового конструювання	Норма – те, що відповідає потребам людини	Соціальна структура – умова реалізації здібностей і можливостей у суспільстві
33	Постіндустріальний	Мережевий простір потокових комунікацій між окремими особистостями	Світ відкритий і безмежно мінливий. Основні цінності – мінливість, необов'язковість, вільний безвідповідальний доступ	Норма – те, що залежить від конкретної ситуації відносин між людьми	Соціальна структура – нестійка потокова мережа контактів між людьми, що постійно змінюється

Традиційний, Модерний. 9. Загалом я задоволений тим, що я... (представник певного етносу).

Традиційний, П. Модерний. 10. Часто шкодую, що я ... (представник певного етносу).

Постмодерний. 11. Не почувуюся добре від того, що я ... (представник певного етносу).

Модерний. 12. Загалом почувуюся добре, коли думаю про себе як про... (представник певного етносу).

Традиційний. 13. Наше життя не залежить від нас. Воно підпорядковується іншим силам.

Постмодерний. 14. Ми повинні отримувати задоволення від кожного прожитого дня.

Традиційний. 15. Я буду робити так, як робили мої предки.

Модерний. 16. В житті потрібно прагнути розвиватися.

Постмодерний. 17. Мені байдуже як мене оцінять, якщо я роблю роботу, яка мені подобається.

Модерний. 18. Основа суспільства – це договір між окремими людьми.

Модерний. 19. Усі традиції повинні бути раціонально обґрунтовані.

Постмодерний. 20. Я робитиму так, як мені зручно, навіть якщо це не задовольняє потреб суспільства.

Традиційний. 21. Тільки разом ми можемо зберегти свою культуру.

Модерний. 22. Для того, щоб існувало суспільство, треба вміти домовлятися.

Традиційний. 23. Не бачу свого існування без свого етносу.

Постмодерний. 24. Мені все одно на думку інших людей.

Традиційний. 25. Я тотожний (на) до представників свого народу.

Модерний, Постмодерний. 26. Саморозвиток – це основа нашого життя.

Ключі: За кожну відповідь, що співпадає з ключем, ставляться бали, відповідь – бал (див. табл. 2).

Таблиця 2

Підрахунок результатів

Традиційний уклад	1, 2, 5, 7, 9, 10, 13, 15, 21, 23, 25
Модерний уклад	1, 3, 7, 9, 10, 12, 16, 18, 19, 22, 26
Постмодерний уклад	3, 4, 6, 8, 11, 14, 17, 20, 24, 26

Шкали:

1. Ідентифікація з традиційним укладом.

2. Ідентифікація з модерним укладом.

3. Ідентифікація з постмодерним укладом.

Надійійність тесту – це стійкість або узгодженість результатів тесту, які отримуються при повторному його використанні на тій же вибірці в

різні моменти часу. Цей критерій дозволяє судити про те, чи можна довіряти результатам вказаного тесту і чи дійсно він вимірює те явище, для якого був розроблений.

Існує багато типів надійності тесту, але для нашої роботи ми обрали коефіцієнт надійності альфа Кронбаха (Cronbach's Alpha). Він дозволяє перевірити міру внутрішньої узгодженості тесту, тобто те, чи досліджується обране явище кожним із питань. Для обчислення цього коефіцієнту була використана програма SPSS.

Перевірка надійності. Отже, першопочатково тест складався з 26 питань, при цьому альфа Кронбаха дорівнював 0,684 (сумнівна надійність внутрішньої узгодженості) (див. табл. 3).

Для підвищення показника внутрішньої узгодженості, базуючись на показниках

колонки «Відкоригований пункт – сумарна кореляція», були виключені з опитувальника запитання, які мали від'ємні показники (5 питань):

22. Для того, щоб існувало суспільство, треба вміти домовлятися.

23. Не бачу свого існування без свого етносу.

24. Мені все дно на думку інших людей.

25. Я тотожний (на) до представників свого народу.

26. Саморозвиток – це основа нашого життя.

Після проведених маніпуляцій показник Альфа Кронбаха зріс до 0,720, що свідчить про прийнятну статистичну надійність внутрішньої узгодженості (див. табл. 4). Тобто, можна сказати, що ті 5 питань, які ми виключили, були не надійними та не узгодженими.

Таблиця 3

Перевірка надійності

Статистика надійності

Альфа Кронбаха	Кількість пунктів
,684	26

Загальна статистика за елементами

Порядковий номер питання	Середнє значення по шкалі, якщо пункт видалено	Варіативність шкали, якщо пункт видалено	Відкоригований пункт – сумарна кореляція	Альфа Кронбаха, якщо пункт видалено
1.	49,05	74,123	,216	,676
2.	48,19	75,978	,245	,676
3.	49,05	74,148	,210	,677
4.	48,65	73,404	,297	,670
5.	48,47	73,777	,293	,671
6.	48,15	76,803	,191	,679
7.	49,05	75,573	,130	,682
8.	48,46	74,351	,280	,672
9.	49,48	75,703	,145	,681
10.	48,77	74,707	,176	,679
11.	49,44	75,525	,209	,677
12.	49,43	74,523	,228	,675
13.	48,01	78,587	,000	,684
14.	49,17	75,795	,110	,684
15.	48,16	76,111	,239	,677
16.	48,74	76,344	,086	,685
17.	48,72	75,231	,197	,677
18.	48,86	71,944	,363	,665
19.	48,68	69,996	,531	,653
20.	48,11	76,950	,207	,679
21.	48,80	73,860	,263	,673
22.	48,01	78,587	-,196	,684
23.	48,84	73,111	-,295	,670
24.	49,06	77,559	-,020	,689
25.	48,53	76,302	-,112	,683
26.	48,54	74,701	-,260	,674

Повторна перевірка надійності

Статистика надійності

Альфа Кронбаха	Кількість пунктів
,720	21

Загальна статистика за елементами

Порядковий номер питання	Середнє значення по шкалі, якщо пункт видалено	Варіативність шкали, якщо пункт видалено	Відкоригований пункт – сумарна кореляція	Альфа Кронбаха, якщо пункт видалено
1.	36,70	60,261	,241	,713
2.	35,84	62,111	,274	,713
3.	36,70	60,711	,206	,716
4.	36,31	60,466	,260	,712
5.	36,12	60,060	,315	,708
6.	35,80	63,235	,174	,717
7.	36,11	60,050	,351	,706
8.	37,14	62,194	,136	,720
9.	36,42	62,272	,101	,724
10.	37,10	62,390	,167	,717
11.	37,09	59,830	,319	,708
12.	35,81	62,478	,239	,714
13.	36,40	61,617	,158	,719
14.	36,37	62,086	,161	,718
15.	36,52	59,003	,338	,706
16.	36,33	57,150	,513	,693
17.	35,77	63,707	,135	,719
18.	36,46	59,451	,335	,706
19.	36,49	59,878	,283	,710
20.	36,19	61,978	,162	,718
21.	36,20	60,735	,299	,710

Валідність тесту. Валідність методики – поняття, яке вказує, що тест вимірює і наскільки добре він це робить. Вона за своєю суттю – комплексна характеристика, що включає відомості про те, чи придатна методика для вимірювання того, для чого вона була створена, яка її дієвість, ефективність, практична корисність.

Тест називається валідним, якщо він вимірює те, для чого він призначений. У ході дослідження ми використовували конкурентну валідність. Конкурентна (поточна) валідність – це ступінь кореляції балів, що валідизується з іншими змінними, виміряними одночасно з проведенням основного тесту.

У рамках нашого дослідження ми порівняли нашу методику з методикою «Тривимірна оцінка сили групової ідентифікації» Дж. Кемерона [9; 10]. Це дало можливість зробити висновок про те, що обидві методики вимірюють одне й те ж явище. Важливо, що коефіцієнт валідності виявився помірним, адже якщо б він був високим, це свідчило б про те, що наша методика повністю

дублює вже існуючу і тоді сенсу в її конструюванні немає (див. табл. 5).

Отже, як видно з таблиці, кореляція є помірною.

Інтерпретація результатів. Результати діагностики мультикультурної ідентифікації представників певного етносу дають змогу визначити домінуючий для них уклад (домінуючу шкалу, що характеризується особливим набором цінностей і смисложиттєвих орієнтацій) за такими шкалами:

1. Ідентифікація з традиційним укладом. Відповідно до традиційного способу життя цінності розглядаються незалежно від людей і суспільства й даються зовнішніми силами (Бог, природа). Це життєвий обов'язок, з яким людина може зіткнутися в реальному житті.

У традиційних суспільствах соціальні інститути так чи інакше підпорядковуються відносинам між поколіннями. Тобто, люди похилого віку мають більше матеріальних ресурсів, організаційного впливу та культурного контролю над молодим поколінням.

Перевірка валідності
Таблиця кореляцій основних характеристик порівнюваних методик

Основні характеристики авторської методики Дж. Кемерона	Показники кореляції	Основні характеристик авторської методики			
		схильність до ризику 1	схильність до ризику 2	шкала брехні 1	шкала брехні 2
схильність до ризику 1	Кореляція Пірсона		,433*		
	Sig. (2-tailed)		,017		
	N		81		
схильність до ризику 2	Pearson Correlation	,433*			
	Sig. (2-tailed)	,017			
	N	81			
шкала брехні 1	Pearson Correlation				,438**
	Sig. (2-tailed)				,000
	N				81
шкала брехні 2	Pearson Correlation			,438**	
	Sig. (2-tailed)			,000	
	N			81	

*. Кореляція є значимою на рівні 0,05 (двостороння).**. Кореляція є значимою на рівні 0,01 (двостороння).

2. *Ідентифікація з модерним укладом.* Модерний культурний спосіб життя характеризується соціальною взаємодією через діяльність, зокрема спільною діяльністю, спрямованою на зміну умов життя, раціональне продукування загальнолюдських структур цінностей і створення спільних правил. Тут суспільство розуміється як єдина ситуація спільної діяльності, а також як необхідний інструмент, який люди самі розробляють у зв'язку із задоволенням своїх потреб і реалізацією власних суттєвих характеристик.

3. *Ідентифікація із постмодерним укладом.* Постмодерна культурна структура формується на основі соціальної взаємодії та на основі відкритої комунікації (створення спільного ситуативного простору) у вигляді мережі, відсутності інституціоналізованої системи регулювання цінностей і символічної самоідентифікації. Характеризується персоналізованою спільнотою самореференцій. Культура і суспільство розуміються як умови міжособистісного спілкування в системі, метою якого є самореалізація індивідів. Постмодерністське тлумачення передбачає розуміння цінностей як інструменту гри з метою отримання задоволення від взаємодії у різних сферах життя. У цьому випадку вони відносні, контекстуальні, орієнтовані на стан індивіда і процеси комунікації.

Висновки. У процесі теоретичного огляду проблематики поняття мультикультурної ідентифікації було описано теоретичну базу для конструю-

вання методики, виокремлено основні завдання та обґрунтовано доцільність створення цієї методики. Під час практичної роботи була сконструйована методика для дослідження ідентифікації респондентів – представників певних етносів із певними культурними укладами; перевірена її надійність і валідність, що дає підстави для використання цього опитувальника як діагностичного інструменту.

Перевірка надійності опитувальника була здійснена таким чином: першопочатково тест складався із 26 питань, при цьому коефіцієнт альфа Кронбаха дорівнював 0,684, що ідентифікувало сумнівну надійність внутрішньої узгодженості. Для підвищення показника внутрішньої узгодженості з опитувальника були виключені запитання, які мали від'ємні показники сумарної кореляції. Це дозволило визнати прийнятну статистичну надійність внутрішньої узгодженості опитувальника (коефіцієнт альфа Кронбаха зріс до 0,720). Перевірка надійності опитувальника була здійснена таким чином: характеристики розробленої методики було порівняно з характеристиками тематично близької методики «Тривимірна оцінка сили групової ідентифікації» Дж. Кемерона. Це дало можливість зробити висновок про те, що обидві методики вимірюють одне й те ж явище. Важливо, що коефіцієнт валідності виявився помірним, адже якщо б він був високим, це свідчило б про те, що розроблена методика значною мірою дублює

вже існуючу методику Дж. Кемерона і тоді сенсу в її конструюванні не було б.

Проте інтерпретація результатів передбачає наявність спеціалізованих знань в області психо-

логії розвитку та етнокультурної психології. Тому таку методику краще використовувати психологам, але можливе і використання не спеціалістами при попередній підготовці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ananova I.V., Vlasova O.I., Hulenکو A.S., Danyliuk I.V., Fadieieva K.-M., Shcherbyna V.L. The types of personal integrity of the modern Ukrainian multicultural society. *Socio-economic sciences and challenges of modern technology and planetary communication: International Conference on ICT Management for Global Competitiveness and Economic Growth in Emerging Economies ICTM 2015*. <http://papers.ssrn.com> Retrieved from URL: http://papers.ssrn.com/sol3/cf_dev/AbsByAuth.cfm?per_id=2469326.
2. Bulatevich N., Mambetova A. Psychological peculiarities of parenthood apprehensions of Ukrainians and Crimean Tartars. *International Journal of Education & Development*. 2018. № 1. P. 13–24.
3. Ryan R., Deci E. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychology*. 2000. Vol. 55(1). P. 68–78.
4. Ryff C.D., Keyes C.L.M. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. № 69. P. 719–727.
5. Ryff C.D., Singer B. Human health: new directions for the next millennium. *Psychological Inquiry*. 1998. № 9. P. 69–85.
6. Shykovets S.O., Mambetova A.A. Psychological features of the representatives' identity in the regional communities of Ukraine and Poland. *Науковий Вісник Херсонського державного університету. Психологія*. 2018. № 3.1. С. 142–148.
7. Vlasova O.I. Influence of internet dependency on young people self-actualization. *Socialization & Human Development: International Scientific Journal*. 2019. №1. 1. P. 5–12.
8. Boatswain S., Lalonde R. Social identity and preferred ethnic/racial labels for blacks in Canada. *Journal of Black Psychology*. 2000. 26. P. 216–234.
9. Cameron J. A three factor model of social identity. *Self and Identity*. 2004.
10. Cameron J., Lalonde R. Social identification and gender related ideology in women and men. *British Journal of Social Psychology*. 2001. 40. P. 59–77.
11. Bichler S., Albert I., Barros S. et al. Exploring Cultural Identity in a Multicultural Context – the Special Case of Luxembourg. *Hu Arenas*. 2020. № 3. P. 310–330. <https://doi.org/10.1007/s42087-019-00090-w>.
12. Berry J.W. Theories and models of acculturation. In S.J. Schwartz & J. B. Unger (Eds.). *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of acculturation and health*. New York : Oxford University Press. 2017. P. 15–28.
13. Goedert C., Albert I., Barros S., Ferring D. Welcome or not? – Natives' security feelings, attachment and attitudes toward acculturation of immigrants. *International Journal of Intercultural Relations*. 2019. 69. P. 24–31. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2018.12.001>.
14. Barros S, Albert I. I feel more Luxembourgish, but Portuguese too. *Cultural Identities in a Multicultural Society. Integrative Psychological and Behavioral Science. First Online*. 2019. P. 1–32. <https://doi.org/10.1007/s12124-019-09500-8>.
15. Mangum M., Block R. Social identity theory and public opinion towards immigration. *Social Sciences*. 2018. 7(3). 41 p. <https://doi.org/10.3390/socsci7030041>.

REFERENCES

1. Ananova I.V., Vlasova O.I., Hulenکو A.S., Danyliuk I.V., Fadieieva K.-M., Shcherbyna V.L. (2015) The types of personal integrity of the modern Ukrainian multicultural society *Socio-economic sciences and challenges of modern technology and planetary communication: International Conference on ICT Management for Global Competitiveness and Economic Growth in Emerging Economies ICTM 2015*: <http://papers.ssrn.com> Retrieved from URL: http://papers.ssrn.com/sol3/cf_dev/AbsByAuth.cfm?per_id=2469326.
2. Bulatevich N., Mambetova A. (2018). *Psychological peculiarities of parenthood apprehensions of Ukrainians and Crimean Tartars*. *International Journal of Education & Development*, 1. P. 13–24.
3. Ryan R., Deci E. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychology*. Vol. 55 (1). P. 68–78.
4. Ryff C.D., Keyes C.L.M. The structure of psychological well-being revisited // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1995, № 69. P. 719–727.

5. Ryff C.D., Singer B. Human health: new directions for the next millennium // *Psychological Inquiry*, 1998, № 9. P. 69–85.
6. Shykovets S.O., Mambetova A.A. (2018). *Psychological features of the representatives' identity in the regional communities of Ukraine and Poland*. Naukovyi Visnyk Khersonskoho Derzhavnoho Universytetu. Psykholohiia – Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychology, 3, 1. P. 142–148.
7. Vlasova O.I. (2019). *Influence of internet dependency on young people self-actualization*. Socialization & Human Development: International Scientific Journal, 1, 1. P. 5–12.
8. Boatwain S., Lalonde R. (2000). Social identity and preferred ethnic/racial labels for blacks in Canada. *Journal of Black Psychology*, 26. P. 216–234.
9. Cameron J. (2004). A three factor model of social identity. *Self and Identity*.
10. Cameron J., Lalonde R. (2001). Social identification and gender related ideology in women and men. *British Journal of Social Psychology*, 40. P. 59–77.
11. Bichler S., Albert I., Barros S. *et al.* (2020). Exploring Cultural Identity in a Multicultural Context – the Special Case of Luxembourg. *Hu Arenas* 3. 310–330. <https://doi.org/10.1007/s42087-019-00090-w>.
12. Berry J.W. (2017). Theories and models of acculturation. In S.J. Schwartz & J.B. Unger (Eds.), *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of acculturation and health* (p. 15–28). New York : Oxford University Press.
13. Goedert C., Albert I., Barros S., Ferring D. (2019). Welcome or not? – Natives' security feelings, attachment and attitudes toward acculturation of immigrants. *International Journal of Intercultural Relations*, 69, 24–31. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2018.12.001>.
14. Barros S., Albert I. (2019). I feel more Luxembourgish, but Portuguese too. *Cultural Identities in a Multicultural Society. Integrative Psychological and Behavioral Science. First Online*. P. 1–32. <https://doi.org/10.1007/s12124-019-09500-8>.
15. Mangum M., Block R. (2018). Social identity theory and public opinion towards immigration. *Social Sciences*, 7(3), 41. <https://doi.org/10.3390/socsci7030041>.

УДК 159.9.019.4:001.8(045)
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-1-13>

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ І ГРУПОВИХ БАЗОВИХ ПОТРЕБ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

Миколенко Н. В.

*старший викладач кафедри практичної психології
Київський університет імені Бориса Грінченка
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-1438-6034
n.mykolenko@kubg.edu.ua*

Ключові слова: *потреба, мотивація, професійна підготовка, базові потреби, особистісний розвиток, самовираження.*

У статті наведено результати дослідження актуальності базових потреб студентів-психологів, що завершують навчання на бакалавраті. Здійснено аналіз наявних досліджень, об'єктом яких є аналіз потреб студентів ЗВО, зроблено висновок про їх фрагментарний характер, а також відсутність робіт, присвячених мотивації студентів-психологів. Обґрунтовано важливість вивчення системи потреб студентів для забезпечення найкращих умов для їх особистісного розвитку та професійної підготовки, формування їх готовності до майбутньої професійної діяльності. З'ясовано, що термін «базові потреби» не є чітко окресленим.

Дослідження ґрунтується на класифікації базових потреб за А. Маслоу. Як діагностичний інструментарій використано методику «Потреби» (метод парних порівнянь) В.В. Скворцова; для статистичної обробки результатів було застосовано Т-критерій Стьюдента та кластерний аналіз. Вибірку склали 60 студентів IV курсу спеціальності «Психологія» (30 денної та 30 заочної форми навчання). Встановлено, що домінуючою групою потреб студентів-психологів IV курсу є потреби у самореалізації, а найменш актуальною – потреби у безпеці. Визначено найменш задоволені (потреби у самореалізації) та найбільш задоволені (соціальні міжособистісні) потреби студентів. Здійснено порівняльний аналіз студентів денної та заочної форми навчання, результатом якого є висновок про порівняно більшу вираженість потреб у самовираженні студентів заочної форми та більшу вираженість потреб у безпеці студентів денної форми навчання.

За допомогою кластерного аналізу виділено три кластери досліджуваних, найбільшим із яких є студенти з актуальними потребами вищого рівня в термінах теорії мотивації А. Маслоу. Сформульовано загальні рекомендації щодо створення умов для самовираження студентів у навчальному процесі. Серед подальших перспектив вивчення цієї проблеми зазначено перегляд та рестандартизацію методики «Потреби» В.В. Скворцова і проведення порівняльних досліджень, а також вивчення за допомогою діагностики групових потреб особливостей академічної студентської групи.

FEATURES OF PERSONAL AND GROUP BASIC NEEDS OF PSYCHOLOGY STUDENTS

Mykolenko N. V.

Assistant Professor at the Department of Practical Psychology

Borys Grinchenko Kyiv University

Bulvarno-Kudriavska str., 18/2, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-1438-6034

n.mykolenko@kubg.edu.ua

Key words: *need, motivation, professional training, basic needs, personal development, self-actualization.*

The article provides findings of the study of the relevance of basic needs of psychology students who are about to complete a Bachelor's program. The author analyses the available studies, the object of which is the analysis of HEI students, concludes about their fragmentary nature and a lack of papers devoted to the motivation of psychology students. It is substantiated the importance of elucidating a system of students' needs to ensure the best conditions for their personal development and professional training, formation of their readiness for future professional activity. The author has found out the term "basic needs" is vague.

The research is based on the classification of basic needs according to A. Maslow. Diagnostic tools have consisted of methodology "Needs" (a method of pair comparisons) by V.V. Skvortsov; Student's t-test for a statistical processing of findings, and cluster analysis. A sample has involved 60 undergraduate students of the specialty "Psychology" (30 intramural students and 30 extramural students). It is established that a predominant group of needs of undergraduate psychology students includes a self-actualization need, and the least relevant one is a safety need. The author has identified the least satisfied (self-realization needs) and the most satisfied (social inter-personal) student needs. There has been a comparison of the intramural and extramural students; it has resulted in the conclusion about a comparatively higher manifestation of the self-actualization needs of extramural students and a higher manifestation of the safety needs of intramural students.

Using cluster analysis, the author has distinguished three clusters of study participants – the biggest of them is students who have actual needs of the supreme level in the meaning of A. Maslow's motivation theory. General recommendations for creating conditions for students' self-actualization in the educational process have been formulated. The further prospects of the study of this problem involve reconsidering and re-standardizing methodology "Needs" by V.V. Skvortsov, conducting comparative studies, studying the features of an academic student group through the diagnostics of group needs.

Постановка проблеми. Сучасна освіта має відповідати потребам як суспільства, так і запитам здобувачів освіти. Педагогічна стратегія вищого навчального закладу в ідеалі має бути побудована з урахуванням аналізу потреб студентів, який би дозволив зробити процес підготовки фахівця відповідним за змістом і задачами його майбутній професійної діяльності, а також таким, що створює сприятливі умови для їх особистісного розвитку та психологічного благополуччя. Особливо це стосується підготовки фахівців професій типу «людина-людина», у яких особистість фахівця виступає інструментом впливу, і найбіль-

шою мірою – підготовки майбутніх психологів. Оскільки діяльність психолога-практика передбачає не лише набуття професійної компетентності, але й особистісну підготовку, ступінь задоволеності особистісних потреб майбутнього фахівця може мати значний вплив на його готовність до здійснення професійної діяльності, до надання допомоги іншим.

Проблематика вивчення системи потреб студентів є об'єктом скоріше періодичного, ніж постійного інтересу науковців. Значна кількість робіт присвячена вивченню здебільшого окремих потреб або тематичних груп потреб студентів,

наприклад, пізнавальних, інформаційно-освітніх, потреби у додатковій освіті.

Вивченню системи потреб студентів присвячені дослідження вітчизняних вчених В.І. Майковської, Г.І. Гончар та деяких зарубіжних дослідників. В.І. Майковська [1] розглядає потреби студентів як основу мотивації у професійній підготовці фахівців і як фактор управління якістю цієї підготовки. На її думку, мотивування до навчання має спиратися на задоволення потреб студента таким шляхом, який сприятиме досягненню цілей професійної підготовки. Дослідження Г.І. Гончар [2] розкриває динаміку мотиваційно-потребової сфери від I до IV курсу студентів спеціальності «Фізичне виховання», її зв'язок з якістю професійної підготовки та розробляє організаційно-педагогічні умови її формування, експериментально підтверджує її результативність.

У роботах Е.Г. Щебельської, М.В. Большедворської та Є.О. Солов'якової, Т.Н. Рандовцевої й інших [3; 4; 5; 6; 7] досліджуються базові потреби студентів. Саме поняття «базових (основних) потреб» не є чітко окресленим науковим терміном. Воно походить із теорії мотивації А. Маслоу і, попри існуючі інші способи розуміння базових потреб як вроджених або найактуальніших, до цього використовується здебільшого стосовно виділених А. Маслоу 5 груп потреб [8]. Ідея про три вроджені базові потреби (автономії, компетенції та приналежності) лежить в основі іншої концепції – теорії самодетермінації Е. Дісі та Р. Райана [9], але існуючі нечисленні дослідження потреб у рамках цієї відносно «молодої» теорії стосуються лише дорослих.

Досліджуючи ступінь задоволення основних потреб першокурсників, Е.Г. Щебельська наголошує на системному характері потреб студентів і підіймає проблему культури потреб. Необхідність її формування у педагогічному процесі зумовлена тим, що виховання, «прищеплення» потреб є шляхом формування свідомості та загальної культури здобувачів вищої освіти [3]. Порівнюючи між собою картини потреб студентів двох вузів, Т.Н. Рандовцева доходить висновку про відсутність значущих відмінностей між ними і розробляє рекомендації щодо організації навчального процесу з метою задоволення пріоритетних потреб студентів [4].

Проаналізувавши низку робіт з цієї проблеми, можна підсумувати, що попри зазначену авторами її важливість для скерування особистісного розвитку та професійної підготовки майбутніх фахівців, ці дослідження мають досить фрагментарний характер. У розглянутих роботах констатуються або (рідше) порівнюються між собою результати досліджень студентів різних курсів, закладів,

спеціальностей, а отримані у кожному випадку результати, очевидно, залежать як від етапу навчання та напряму освіти, так і від конкретних культурно-історичних умов і не дозволяють прослідкувати якісь тенденції.

Потреби студентів, які навчаються за спеціальністю «Психологія», ще не ставали об'єктом вивчення. Крім того, існує певна суперечливість у тлумаченні домінуючих за результатами тих чи інших досліджень потреб – з одного боку як фрустрованих і таких, що потребують уваги і сприяння та створення умов для їх задоволення з боку закладу освіти, а з іншого – як таких, що визначають спрямованість особистості, впливають на її професійний саморозвиток.

Метою нашої роботи є дослідження актуальності базових потреб студентів-психологів, які завершують навчання на бакалавраті.

Потреба є станом необхідності у чомусь, і ця необхідність мотивує особу на пошук і здобування необхідного. Крім сигнальної та спонукальної функцій, потреба відіграє також пізнавальну, оцінну та світоглядну. Тобто предмет потреби пізнається в процесі її задоволення; крізь призму потреби відбувається оцінка предметів, явищ, послуг, діяльності; характер потреб визначає світогляд і спосіб життя особистості та групи [10]. Отже, дослідження актуальності базових потреб студентів-психологів у першому семестрі 4-го курсу важливе і для розуміння особливостей світогляду майбутніх колег, якості їх особистісної підготовки, і з точки зору можливої корекції навчально-виховних впливів, сприяння їх реалізації.

У дослідженні взяли участь 60 студентів IV курсу спеціальності «Психологія» (30 денної та 30 заочної форми навчання) КУБГ. Дослідження було проведене за допомогою методики «Потреби» (метод парних порівнянь) В.В. Скворцова [11], відомої здебільшого під назвою «Оцінка ступеня задоволеності основних потреб» (як варіант – «Діагностика особистісних і групових базових потреб»). Методика побудована на класифікації базових потреб А. Маслоу із заміною змісту та обсягу поняття «фізіологічні потреби» на «матеріальні потреби» і виявляє відносну задоволеність одних потреб порівняно з іншими.

Отримані результати виявили переважання потреби у самовираженні (вона є домінуючою у 36,7% досліджуваних), тобто потреби розвивати свої сили і здібності, прагнути до нового і незвіданого та займатися справою, що вимагає повної віддачі. За нею йдуть потреби у визнанні та матеріальні потреби (24,2% і 23,3% відповідно). Найнижчий відсоток досліджуваних – із пріоритетом соціальних міжособистісних потреб і потреб у безпеці (12,5% і 3,3% відповідно) (рис. 1).

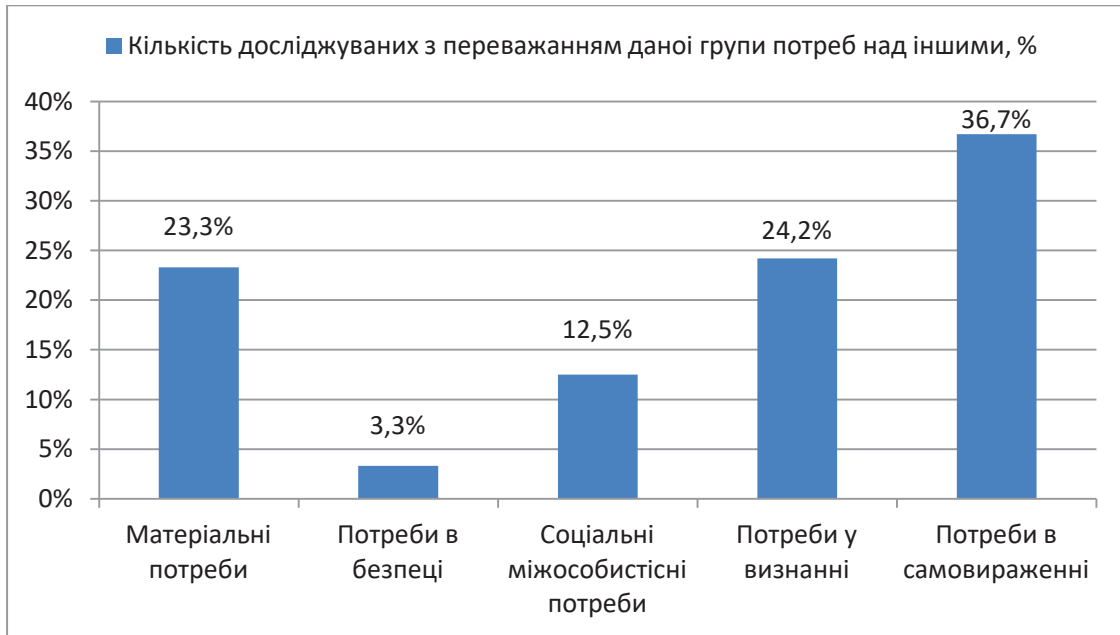

Рис. 1. Пріоритетність потреб студентів-психологів IV курсу

Серед досліджуваних лише у 8,3% потреба у самовираженні за балами відповідає рівню повної задоволеності, 66,7% мають частково задоволену потребу у самовираженні, а 25% – повністю незадоволену. Пріоритетність потреби у самовираженні є результатом, аналогічним якому ми не спостерігали при проведенні аналізу досліджень з цієї проблематики. Він може пояснюватися багатьма факторами, зокрема заключним етапом професійної підготовки, тривогою стосовно можливостей професійної і не тільки реалізації після закінчення навчання; специфікою напряду підготовки, який орієнтує студентів-психологів на постійний особистісний розвиток як вимогу професії до фахівця; ситуативним обмеженням можливостей самореалізації в умовах пандемії COVID-19 тощо.

Інші результати розподілу досліджуваних за ступенем відносної задоволеності потреб представлені у табл. 1. З таблиці, зокрема, видно, що найбільш благополучною з точки зору задоволення є соціальні міжособистісні потреби (мати теплі відносини з людьми, мати хороших співрозмовників, бути зрозумілим іншим). Очевидно, що це пов'язано саме зі специфікою напряду підготовки, оскільки спілкування та побудова стосунків із людьми є основною діяльністю практичного психолога і може бути одним із показників психологічної готовності студентів IV курсу до здійснення професійної діяльності.

Результати дослідження містять також цікавий розподіл пріоритетності категорій, що входять до кожної з групи потреб (рис. 2). Так, перші 4 місця за середніми балами займають

категорії № 7 «Розвивати свої сили і здібності», № 9 «Підвищувати рівень майстерності і компетентності», № 8 «Забезпечити собі матеріальний комфорт» і № 3 «Забезпечити собі майбутнє», що входять до груп потреб у самовираженні, визнанні, матеріальних благах і у безпеці. Найменш пріоритетною виявилася категорія № 10 «Уникати неприємностей» із групи потреб у безпеці та № 1 «Домогтися визнання і поваги» з потреб у визнанні. Отже, очікуваного за логікою переважання категорій однієї групи над категоріями іншої не відбувається. Категорія № 3, яка входить до найменш пріоритетної групи потреб у безпеці, отримала високе середнє значення, а категорія № 14 «Займатися справою, що вимагає повної віддачі», входячи до домінуючої групи, має досить низьке середнє значення.

З іншого боку, низькі середні значення деяких категорій пояснюються їх не актуальним для нинішньої молоді змістом. Спонування «Уникати неприємностей» неактуальне через недосяжність через швидкий темп і непередбачуваність стилю сучасного життя, а також через кризовий стан ситуації у країні. «Займатися справою, що вимагає повної віддачі» нині означає багато працювати, не маючи достатньо часу на себе і не обов'язково при цьому отримувати за це достатню винагороду. «Заробляти на життя» також асоціюється із низьким заробітком, що дається непросто. Це наводить на думку, що методика потребує перегляду та оновлення.

Порівняння вибірок студентів денної та заочної форм навчання за Т-критерієм Стьюдента показало значні відмінності у показниках «Потреба у

Таблиця 1

Відносна задоволеність потреб студентів-психологів IV курсу

Рівень задоволення потреб	Матеріальні потреби	Потреби в безпеці	Соціальні міжособистісні потреби	Потреби у визнанні	Потреби в самовираженні
Зона незадоволеності	16,7%	3,3%	3,3%	13,3%	25%
Зона часткової задоволеності	71,7%	56,7%	66,7%	81,7%	66,7%
Зона задоволеності	11,7%	23,3%	30%	5%	8,3%

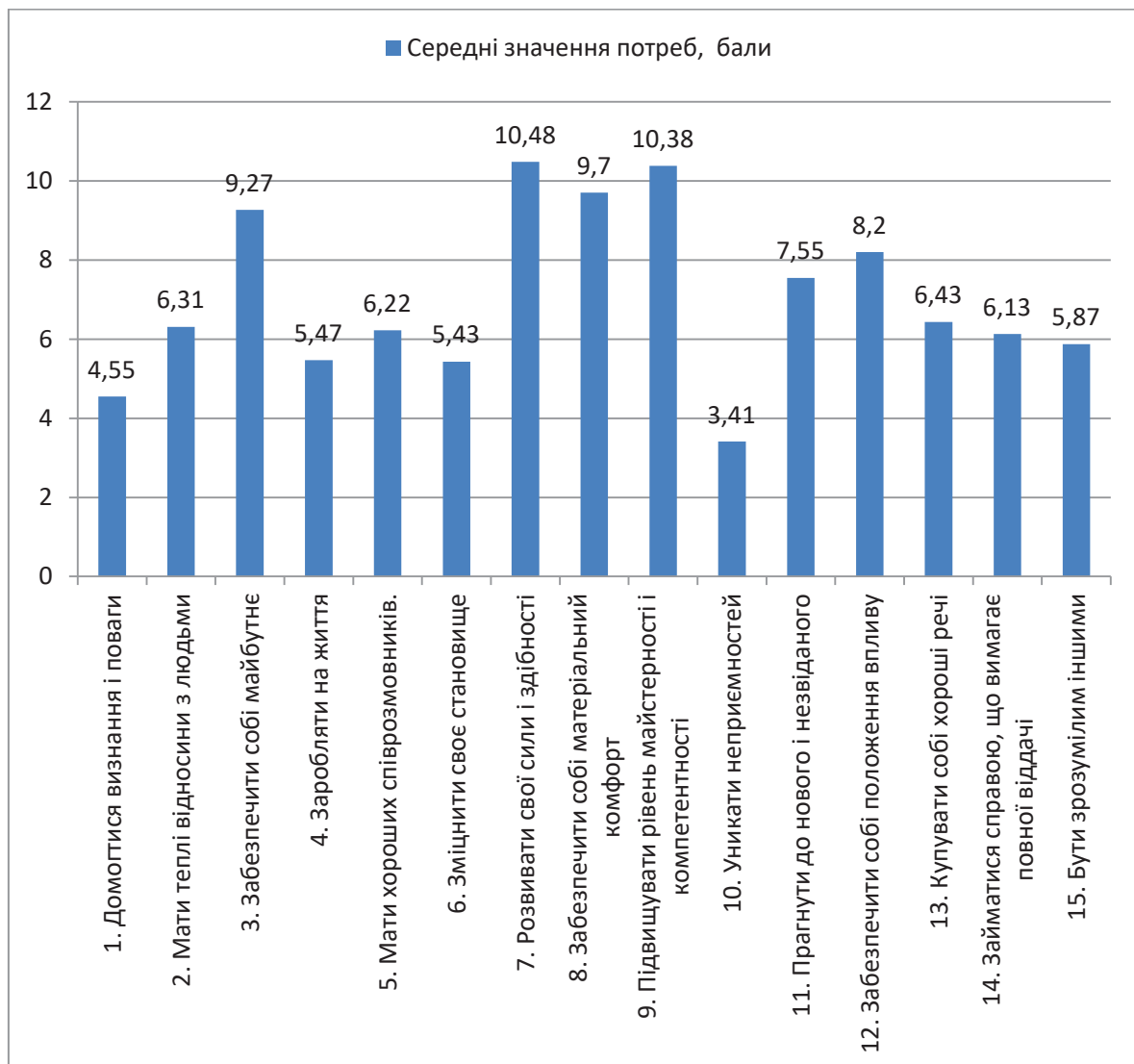

Рис. 2. Пріоритетність деталізованих потреб студентів-психологів IV курсу

самовираженні» та «Потреба у безпеці». Потреба у самовираженні є більш пріоритетною для студентів заочної форми навчання, ймовірно, через брак сфер і діяльностей, в яких можна було задовольнити потребу у самовираженні. На відміну від студентів денної форми, на момент прове-

дення дослідження вони не були активно залучені до навчального процесу, при цьому частина з них в силу різних обставин не має постійної зайнятості на роботі. Потреби у безпеці (забезпечити собі майбутнє, зміцнити своє становище, уникати неприємностей) виявилися дещо більш актуаль-

ними для денної форми навчання, що зумовлено більшою невизначеністю їх життєвої ситуації напередодні завершення навчання – діяльності, яка була основною для них протягом кількох років. Щодо інших показників, то закономірних відмінностей не знайдено. Результати порівняння середніх значень представлені у табл. 2.

Як видно з таблиці, розсіювання значень є найбільшим у показниках «Потреби в самовираженні» для обох форм навчання, «Матеріальні потреби» для денної форми навчання та «Соціальні міжособистісні потреби» – для заочної форми навчання.

З метою виділення у виборці груп, більш-менш однорідних за показниками актуальності тих чи інших потреб, було здійснено кластерний аналіз отриманих даних. У результаті виокремлено три різномісні кластери (групи досліджуваних). У перший (найбільший) кластер увійшли 38 студентів (23 денної і 17 заочної форми навчання), для яких притаманне переважання потреби у самовираженні (середнє 26,3 балів) та визнанні (25,1 балів). Попри те, що теорія ієрархічної побудови потреб не підтвердилася у повній мірі, отримана нами картина наводить на думку, що до цього кластеру увійшли досліджувані, зовнішні умови яких виявилися максимально сприятливими, що дозволило їм задовольнити нижчі за рівнем потреби, а вищі вийшли на передній план.

У другий за розміром кластер увійшло 13 осіб (7 осіб денної і 6 заочної форми навчання) із вираженим домінуванням соціальних міжособистісних потреб та актуальними потребами у самовираженні. До третього кластеру, що складається із 9 осіб, увійшло 8 студентів заочної та 1 студент денної форми навчання. Для цього кластеру притаманно домінування матеріальних потреб і потреби у безпеці. Цілком логічно припустити, що до неї потрапили студенти, які на

момент проведення дослідження відчували матеріальні труднощі.

Висновки. У цьому дослідженні ми встановили, що найактуальнішою потребою студентів IV курсу спеціальності «Психологія» КУБГ є потреба у самовираженні, конкретизована в категорії розвитку своїх сил і здібностей, а найменш актуальною – потреба у безпеці. Саме ці дві групи потреб дають значимі розбіжності при порівнянні студентів денної та заочної форм навчання. Найбільш задоволеними серед всієї сукупності досліджуваних виявилися соціальні міжособистісні потреби. Серед досліджуваних був виділений і кластер тих, у кого ці потреби виступають домінуючими. 63,3% досліджуваних увійшли у кластер, для якого характерна актуальність потреб вищого, в розумінні теорії ієрархії потреб А. Маслоу, рівня.

У дослідженні взяли участь студенти 4 різних академічних груп, які виразно відрізняються між собою способами спілкування та діяльності. Інтерес до цих відмінностей від початку і підштовхнув нас до проведення цього дослідження. На жаль, замала та неоднкова по академічних групах кількість досліджуваних не дає нам можливості обговорювати отримані результати в цій роботі, але виразні тенденції, що співвідносяться із результатами спостереження дають підстави вважати, що дослідження актуальності групових базових потреб може допомогти у розумінні своєрідності окремої академічної групи.

З огляду на отримані результати напрошуються дуже загальні рекомендації щодо ще більшого урізноманітнення навчального процесу на IV курсі, надання студентам ще більших можливостей пробувати себе в різних видах діяльності, пов'язаних із фаховою підготовкою, брати участь у різних проєктах, виступаючи при цьому у різних ролях.

Перспективу подальших досліджень ми бачимо у перевірці та рестандартизації методики

Таблиця 2

Порівняння середніх значень денної та заочної форм навчання за Т-критерієм Стьюдента

Види потреб	Форма навчання	Середнє	Середньоквадратичне відхилення
Потреби у самовираженні	денна	21,9*	7,34
	заочна	26,0*	6,56
Потреби у визнанні	денна	21,4	5,26
	заочна	23,1	5,16
Соціальні міжособистісні потреби	денна	19,1	5,90
	заочна	18,2	6,58
Потреби в безпеці	денна	20,2*	5,25
	заочна	16,3*	4,33
Матеріальні потреби	денна	23,2	7,19
	заочна	21,2	5,18

* – значимі відмінності в показниках

Таблиця 3

Показники актуальності потреб для кожного кластеру досліджуваних

Кластери	К-ть осіб	Матеріальні потреби	Потреби в безпеці	Соціальні міжособистісні потреби	Потреби у визнанні	Потреби в самовираженні
№ 1, середнє станд. відхилення	38	21,4 4,21	17,1 4,75	15,5 3,24	25,1 3,74	26,3 6,37
№ 2, середнє станд. відхилення	13	17,3 5,71	17,8 3,67	28,2 3,98	18,5 3,66	23,1 6,18
№ 3, середнє станд. відхилення	9	32,3 1,94	23,5 5,88	18,2 3,96	15,8 3,03	15,1 4,54
Разом, середнє станд. відхилення	60	22,2 6,29	18,3 5,17	18,7 6,21	22,3 5,24	24,0 7,21

«Потреби» В.В. Скворцова з метою запобігання її «старінню».

Цікавим і плідним було б також дослідження вираженості базових потреб студентів-психологів різних років навчання, яке б дало можливість встановити закономірності змін і розвитку потреб протягом навчання. Співставленні рівня

задоволеності базових потреб студентів-психологів різних ЗВО, а також студентів психологів зі студентами інших напрямів підготовки дало б можливість прослідкувати взаємозв'язки між потребами та умовами життя та навчання студентів, специфікою обраного ними напрямку фахової підготовки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Майковская В.И. Изучение потребностей студентов как основа мотивации в услугах высшего образования. *Учебный эксперимент в образовании : научно-методический журнал*. Москва : ФГБОУ ВПО «Мордовский государственный педагогический институт им. М.Е. Евсевьева», 2015. № 1. С. 11–21.
2. Гончар Г.И. Формирование мотивации студентов институтов физической культуры к профессионально-прикладной физической подготовке : монография. Умань : ПП Жовтий, 2014. 238 с.
3. Щебельская Э.Г. Формирование культуры потребностей студентов вуза в педагогическом процессе. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2009. № 112. С. 222–225.
4. Большедворская М.В. Анализ потребностей студентов вуза. М.В. Большедворская, Е.А. Соловьева. *Успехи современной науки и образования*. 2016. Т. 3. № 4. С. 134–138.
5. Рандовцева Т.Н. Исследование потребностей и мотивации студентов высших учебных заведений города Омска на основе пирамиды А. Маслоу. *Перспективы и технологии развития педагогики и психологии. Сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции*. № 3. Нижний Новгород, 2018. 59 с.
6. Крюкова Т.Б. Потребности и личностные особенности студентов. *Альманах современной науки и образования*. Тамбов : Грамота, 2007. № 1(1). С. 125–127.
7. Перепелкина Т.Е. Изучение степени удовлетворенности основных потребностей и системы ценностных ориентаций у студентов педагогического университета *Альманах современной науки и образования*. Тамбов : Грамота, 2007. № 7(7): в 2-х ч. Ч. I. С. 139–140.
8. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб. : Питер, 2008. 352 с.
9. Тадеєва Т.В. Теорія самодетермінації Дісі-Раяна і навчальна мотивація. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. Тернопіль, 2012. № 3. С. 213–221.
10. Беляева Л.А. Человек и его потребности. Учебное пособие. Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 2009. 165 с.
11. Скворцов В.В. Способы разрешения конфликтов: методическая разработка. М. : АНХ при Совете Министров СССР, 1986. 46 с.

REFERENCES

1. Maykovskaya V.I. (2015) Izuchenie potrebnostey studentov kak osnova motivatsii v uslugakh vysshego obrazovaniya [The study of students' needs as a motivation basis in higher education services]. *Uchebnyy*

- eksperiment v obrazovanii: nauchno-metodicheskiy zhurnal*. Moscow: FGBOU VPO ‘Mordovskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy institut im. M. Ye. Yevseveva’, № 1, p. 11–21.
2. Gonchar G.I. (2014) Formirovanie motivatsii studentov institutov fizicheskoy kultury k professionalno-prikladnoy fizicheskoy podgotovke : monografiya [The formation of motivation of students of the institutes of physical culture for the professional-applied physical training : a monograph]. Uman : PP Zhovtiy.
 3. Shchebelskaya E.G. (2009) Formirovanie kultury potrebnostey studentov vuza v pedagogicheskom protsesse [Formation of the culture of the needs of university students in the pedagogical process]. *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gertsena*, № 112, p. 222–225.
 4. Bolshedvorskaya M.V. (2016) Analiz potrebnostey studentov vuza [Analysis of the needs of university students]. *Uspekhi sovremennoy nauki i obrazovaniya*, vol. 3, № 4, p. 134–138.
 5. Randovtseva T.N. (2018) Issledovanie potrebnostey i motivatsii studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy goroda Omska na osnove piramidy A. Maslou [The study of the needs and motivation of students of Omsk higher education institutions based on Maslows hierarchy of needs]. *Perspektivy i tekhnologii razvitiya pedagogiki i psikhologii. Sbornik nauchnykh trudov po itogam mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii*. Nizhniy Novgorod, № 3, p. 59.
 6. Kryukova T.B. (2007) Potrebnosti i lichnostnye osobennosti studentov [Students’ needs and personal features]. *Almanakh sovremennoy nauki i obrazovaniya*. Tambov : Gramota, № 1(1), p. 125–127.
 7. Perepelkina T.Ye. (2007) Izuchenie stepeni udovletvorennosti osnovnykh potrebnostey i sistemy tsennostnykh orientatsiy u studentov pedagogicheskogo universiteta [The study of a level of satisfaction with the basic needs and a system of value orientations of the students of a pedagogical university]. *Almanakh sovremennoy nauki i obrazovaniya*. Tambov : Gramota, № 7(7), vol. I, p. 139–140.
 8. Maslou A. (2008) Motivatsiya i lichnost [Motivation and personality]. SPb. : Piter.
 9. Tadeieva T.V. (2012) Teoriia samodeterminatsii Disi-Raiana i navchalna motyvatsiia [Deci-Ryan’s self-determination theory and educational motivation]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Pedahohika*. Ternopil, № 3, p. 213–221.
 10. Belyaeva L.A. (2009) Chelovek i ego potrebnosti. Uchebnoe posobie [A man and his needs. A study guide]. Yekaterinburg : Ural. gos. ped. un-t.
 11. Skvortsov V.V. (1986) Sposoby razresheniya konfliktov: metodicheskaya razrabotka [The ways of conflict resolution: guidance paper]. Moscow : ANKh pri Sovete Ministrov SSSR.

УДК 005.73:[159.9:338.46]
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-1-14>

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ: ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПРАЦІВНИКІВ У СФЕРІ ПОСЛУГ

Прошукало І. Л.

*організаційний психолог,
аспірант кафедри психології управління
Університет менеджменту освіти
вул. Січових Стрільців, 52-А, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-9878-7010
igor.pro1983@gmail.com*

Ключові слова: *організаційна культура, соціальна система, організаційні цінності, психологічне здоров'я, організаційні комунікації, сервіс.*

У статті аналізується феномен організаційної культури як чинника забезпечення психологічного здоров'я працівників компаній у сфері послуг персоналу (сервісних організацій). Розкривається поняття «організаційна культура» та узагальнюються підходи до виділення типів організаційної культури. Проводиться аналіз специфіки організаційної культури компаній у сфері послуг. Виділені основні типи організаційної культури, які характерні для сфери послуг: клієнтоорієнтований тип організаційної культури, культура збуту та проміжний тип організаційної культури.

Проведений теоретичний аналіз наукової літератури із проблеми психологічного здоров'я особистості дав можливість сформулювати розуміння психологічного здоров'я як складної особистісної організації з високим рівнем благополуччя, розуміння себе та інших, наявність уявлень про мету і сенс свого життя, здатність до регулювання свої емоційних станів, вміння з повагою ставитися до інших людей і до себе, усвідомлення відповідальності за свою долю і власний розвиток.

На основі теоретичного аналізу наукової літератури з проблеми психологічного здоров'я людини та аналізу специфіки діяльності компаній у сфері послуг виділені показники психологічного здоров'я працівників сервісних організацій: орієнтація на досягнення поставлених цілей, емоційна лабільність (врівноваженість), просоціальна орієнтація, фізичне благополуччя, гуманістична позиція, творче самовираження, сімейне благополуччя, духовний розвиток, інтелектуальне вдосконалення, сприйняття себе як неповторної особистості (бажання бути собою). Саме психологічний, інтелектуальний та фізичний компоненти психологічного здоров'я, їх єдність у процесі професійної діяльності працівників сервісних організацій і є однією з умов повноцінного особистісного розвитку співробітників.

Розкривається роль і вплив організаційної культури на психологічне здоров'я працівників сервісних організацій через організаційні системи компанії: систему організаційних цінностей, організаційних комунікацій, соціальну систему. Обґрунтовується, що тип організаційної культури безпосередньо впливає на психологічне здоров'я працівників сервісних організацій і може бути джерелом психологічної напруги серед співробітників компанії у процесі їх професійної діяльності.

THEORETICAL ANALYSIS OF PROBLEMS: ORGANIZATIONAL CULTURE AS A FACTOR IN ENSURING THE PSYCHOLOGICAL HEALTH OF EMPLOYEES THE SERVICE ORGANIZATIONS

Proshukalo I. L.

Organizational Psychologist,

Postgraduate Student at the Management Psychology Department

University of Educational Management

Sichovykh Striltsiv str., 52-A, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-9878-7010

igor.pro1983@gmail.com

Key words: *organizational culture, social system, organizational values, psychological health, organizational communications, service.*

The article analyzes the phenomenon of organizational culture as a factor in ensuring the employee's psychological health of the companies in the field of services (service organizations). The concept of "organizational culture" is revealed and approaches to the selection of types of organizational culture are generalized. The specifics of the organizational culture of the companies in the field of services is analyzed. The main types of organizational culture that are characteristic of the service sector are identified as the customer-oriented type of organizational culture, sales culture, and intermediate type of organizational culture.

Theoretical analysis of the scientific literature on the problem of the individual psychological health made it possible to form an understanding of psychological health as the complex personal organization with a high level of well-being, understanding of themselves and others, ideas about the purpose and meaning of life, ability to regulate their emotional states, the ability to treat other people and yourself with respect, awareness of responsibility for their destiny and their development.

Based on the theoretical analysis of the scientific literature on the problem of human psychological health and analysis of the specifics of the companies in the field of services has been identified the indicators of employees psychological health in the field of services: focus on achieving goals, emotional lability (balance), prosocial orientation, physical well-being, humanistic position, creative self-expression, family well-being, spiritual development, intellectual improvement, perception of oneself as a unique person (desire to be oneself). The psychological, intellectual, and physical components of psychological health, their unity in the process of the professional activity of the service organizations employees is one of the conditions for full personal development of employees.

The role and influence of organizational culture on the psychological health of the service organizations employees are revealed through the organizational systems of the company – the system of organizational values, organizational communications, social system. It is substantiated that the type of organizational culture directly affects the psychological health of the service organizations employees and can be a source of psychological stress among employees in the course of their professional activities.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Сучасне бачення працівника у сфері послуг (сервісній сфері) – це гармонійна особистість, яка впевнена у своїх силах, позитивно ставиться до себе і оточуючих, вмiє орієнтуватися в потоках інформації, приймати рішення і нести за нього відповідальність, ефективно взаємодіяти з іншими людьми (колегами, клі-

ентами), здатна брати на себе відповідальність і готова до постійного професійного та особистісного саморозвитку. Важливу роль у цьому процесі відіграє організаційна культура, яка виступає певним атрибутом, що активно впливає на всіх членів організації через вимоги до працівників у процесі їх професійної діяльності.

Актуальність теми також підтверджується тим фактом, що організаційна культура як у сфері послуг, так і в інших сферах бізнесу в Україні часто продовжує сприйматися здебільшого управлінською ланкою тільки крізь призму вітань зі святами та корпоративними заходами і в такому вигляді продовжує реалізовуватися на практиці.

Відсутнє бачення організаційної культури як соціально значущого інструмента управління персоналом загалом і як одного з чинників психологічного здоров'я працівників зокрема призводить до втрачених можливостей соціального розвитку персоналу організації і не дозволяє своєчасно впливати на стратегію розвитку організації, щоб залишатися конкурентноспроможною на ринку в сучасних складних умовах.

Нині професійна діяльність працівників сфери послуг насичена безліччю організаційних і соціально-психологічних стресів, а, враховуючи, що значну частину свого життя людина проводить на роботі, то умови праці, взаємини з колегами, перспективи подальшого кар'єрного зростання визначають не тільки якість виконання нею своїх професійних обов'язків, а і її фізичний і психологічний стан. Кожен елемент організаційної культури має свій вплив на те, як швидко особистість адаптується до нового організаційного середовища і почне своє професійне становлення та зростання. Саме тому важливо формувати правильне розуміння організаційної культури та її впливу на розвиток як окремої особистості, так і компанії загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наукової літератури з проблеми ролі організаційної культури як чинника забезпечення психологічного здоров'я працівників сервісних організацій дає змогу виділити два напрями досліджень. *До першого напрямку входять дослідження, в яких розглядаються теоретико-методологічні основи організаційної культури, які були предметом спеціальних досліджень західних дослідників (Р. Дафт, Т. Діл, К. Камерон, Р. Куїн, Р. Льюїс, І. Оучі, Е. Шейн) і вчених ближнього зарубіжжя (О. Віханський, І. Ладанов, А. Наумов, Є. В. Снетков, О. Стеклова, В. Томілов, К. Ушаков, Р. Хувейк).*

Протягом останніх років українські дослідники також приділяють достатню увагу проблемі формування та розвитку організаційної культури у різних сферах: промисловості (Г. Захарчин, Т. Калініченко, Л. Карамушка, І. Сняданко, О. Харчишина), бізнесі (А. Овчаренко, М. Станіславська, О. Францев та ін.), вищій школі (А. Апішева, Н. Завацька, О. Іщук, О. Мітчикіна, Л. Спіцина, О. Бондарчук), державній службі (Н. Баранюк, О. Король, Л. Малімон, К. Охотницька).

До другого напрямку належать дослідження, присвячені проблемі психологічного здоров'я

людини в окремих аспектах. Зокрема, ця проблематика була започаткована ще у працях зарубіжних дослідників А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла, Е. Фрома і продовжує бути актуальною темою дослідження як сучасних українських науковців, так і дослідників ближнього зарубіжжя: О.В. Алексєєв (настрій і здоров'я); М.І. Борисевський (психологія самоактивності та суб'єктного розвитку особистості як саморегульованої соціально-психологічної системи); Б. С. Братусь (аномалії особистості); І. В. Дубровіна (психологічне здоров'я учасників освітнього процесу); Л.Д. Дьоміна, І.О. Ральникова (психічне здоров'я та захисні механізми особистості); Г.В. Ложкін, М.І. Мушкевич, О.В. Наскова, І.В. Толкунова (психологія здоров'я людини); Г.С. Нікіфоров (психологія здоров'я); В.М. Панкратов (саморегуляція психічного здоров'я); Д.Д. Федотов (збереження психічного здоров'я); О.В. Хухлаєва (особливості психічного здоров'я студентів); О.Я. Чебикін (проблема емоційної стійкості); М. Тимофієва, Г. Попова (розвиток психологічно здорової особистості з урахуванням потреб віку) та інші.

Аналіз наукової літератури вказує на те, що проблема дослідження організаційної культури хоча і має певні напрацювання щодо забезпечення психологічного здоров'я персоналу в різних сферах професійної діяльності, проте вона недостатньо розроблена в контексті сфери послуг.

Мета статті – проаналізувати роль організаційної культури як одного з важливих чинників забезпечення психологічного здоров'я працівників компанії у сфері послуг.

Виклад основного матеріалу. Нині значно зросла і продовжує зростати роль організаційної культури в розвитку сучасних організацій, особливо в період теперішніх соціальних та економічних змін. Організаційна культура стає тим сучасним інструментарієм менеджменту, який допомагає в управлінні не тільки матеріальними цінностями організації, а й духовними.

Теоретичний аналіз наукової літератури дає нам різні дефініції поняття «організаційна культура». Зокрема, Майкл Армстронг стверджував, що організаційна культура – це сукупність переконань, відносин, норм поведінки і цінностей, спільних для всіх працівників такої організації [1]. Дослідник організаційної культури Едгар Шейн визначав організаційну культуру як сукупність основних переконань, сформованих самостійно, засвоєних або розроблених певною групою [2]. М. Мескон трактує культуру як клімат в організації; вона відображає звичаї, притаманні організації [3]. А. Елдрідж та А. Кромбі розуміють під культурою організації унікальну сукупність норм, цінностей, переконань, зразків поведінки, які визначають спосіб об'єднання груп і окремих осо-

бистостей в організацію для досягнення поставлених перед нею цілей визначають [4]. Це визначення організаційної культури доповнює У. Оучі. На його думку, організаційна культура – символи, церемонії та міфи, які повідомляють членам організації важливі уявлення про цінності і переконання [5].

Дослідженню ролі організаційної культури приділили значну увагу і дослідники ближнього зарубіжжя. На думку В. Каткова, організаційна культура представляє собою систему формальних і неформальних правил і норм діяльності, звичаїв і традицій, індивідуальних і групових інтересів, особливостей поведінки працівників у такій організації, що вирізняються стилем поведінки, показниками задоволеності роботою, рівнем взаємного співробітництва, ступенем ідентифікації працівників з організацією та цілями її розвитку [6].

Українські дослідники О. Харчишина і О. Креденцер визначають організаційну культуру як набір найбільш важливих припущень, прийнятих членами організації, що одержують вираження в заявлених організацією цінностях, які задають людям орієнтири їх поведінки і дій. Ці ціннісні орієнтації передаються індивідам через «символічні» засоби духовного і матеріального внутрішньо-організаційного оточення [7; 8].

Українська дослідниця Л. Карамушка визначає організаційну культуру як «набір переконань, цінностей і засвоєних способів вирішення реальних проблем, що сформувався за час життя організації і має тенденцію вияву в різних матеріальних формах і в поведінці членів організації» [9, с. 16–17].

О. Моргулець розглядає «власне культуру сервісного підприємства як певні принципи та етичні норми обслуговування клієнтів, а тому культура обслуговування – це і є організаційна культура сервісного підприємства, яка спрямована на обслуговування клієнтів на основі вироблення певних правил, процедур, практичних навичок і вмінь» [10, с. 353].

Попри очевидну розмаїтість визначень і тлумачень організаційної культури, все ж таки більшість авторів доходять спільного розуміння поняття «організаційної культури» як своєрідного сплаву філософії та ідеології організації, цінностей, норм і переконань, властивих її членам, відповідно до якого вони здійснюють свої дії.

Нині існує безліч різних підходів до виділення типів організаційної культури, але загалом їх можна розділити на дві основні групи: прості – за характером формування, за ступенем сформованості, за характером впливу на ефективність діяльності організації, за охопленням, за характером існування та більш складні, які засновані на змістовних характеристиках та являють собою сукупність певних ознак – це національні осо-

бливості (модель Ф. К्लукхольма-Ф. Стродберга, типології Ф. Тромпенаарса і Ч. Хемпден-Тернера, Г. Хофстеде); галузеві особливості (типології Т. Діла і А. Кеннеді, М. Бурке, Д. Зоненфельда); типології, засновані на теоріях психології особистості (типологія М. Марка і К. Пірсона, заснована на 12 базових архетипах людської психіки і типологія Ф.Р. Манфреда, Ке де Бреши і Д. Міллера, заснована на психопатологічних критеріях, властивих особистостям); особливості гендерних взаємин (типологія С. Медока і Д. Паркіна); домінуючі цінності (типологія С. Ханді); конкуруючі цінності (К. Камерона і Р. Куїнна). Здебільшого описані вище типи організаційної культури в чистому вигляді у компаніях не зустрічаються, а поєднують у тій чи іншій мірі всі типи організаційних культур, де один із них все таки може переважати. У деяких організаціях різні підрозділи і департаменти навіть можуть демонструвати різні типи культури.

Якщо брати до уваги, що базовим рівнем будь-якої організаційної культури є її корпоративна ідеологія та філософія, яка впливає на інтереси усіх суб'єктів організаційного процесу, то саме специфіка тієї чи іншої сфери і сприяє якісним відмінностям організаційних культур, а також цілям, які перед собою ставить та чи інша організація.

Сфера послуг являє собою особливий вид соціальної діяльності, спрямований як на забезпечення функціонування виробничої та соціальної сфери загалом, так і безпосередньо на потреби домашнього господарства, сім'ї та особистості. «Споживач, а не компанія знаходиться в центрі. ... Компанії обертаються навколо клієнта, а не навпаки. Дедалі більшого прийняття цієї концепції, в центрі якої споживач, має і буде мати далекосяжні наслідки, виробляючи справжню революцію в економічному мисленні», – стверджує Р. Кейтс [11, с. 52].

На цьому принципі побудована концепція CRM (Customer Relationship Management – управління взаємовідносинами з клієнтами), де ядром є клієнтоорієнтований підхід, коли всі засоби і способи комунікації з клієнтом повинні працювати так, щоб мати можливість задовольняти потреби та очікування останнього. Тому клієнтоорієнтований тип організаційної культури компаній у сфері послуг – система організаційних цінностей, ідеологія та філософія, які допомагають організації максимально успішно задовольняти потреби клієнтів та бути конкурентноспроможними на ринку, надаючи якісний сервіс (обслуговування).

На противагу клієнтоорієнтованій організаційній культурі сервісної організації можна виокремити організаційну культуру збуту, коли головною цінністю є отримання прибутку за будь-якої ситуації, а клієнт, реальний чи потенційний,

розглядається як засіб для отримання цього прибутку з найменшими вкладеннями та витратами. При такій організаційній культурі у працівників сервісних організацій відсутнє розуміння такого поняття як «клієнтоорієнтованість», розвиток якого до того ж може блокуватися традиціями та нормами самої компанії.

Існує у сфері послуг і проміжний тип організаційної культури, коли турбота про клієнта пропорційна одержуваному від нього прибутку. При такому підході формується вибіркове ставлення до клієнтів залежно від отримання можливого прибутку. Та все ж організаційна культура компаній у сфері послуг (сервісних організаціях) будується на корпоративній ідеології та філософії, де цінності людських емоцій є важливішими, ніж фізичні характеристики самої послуги. Адже саме ці нематеріальні, «емоційні» цінності надають послугам статус сервісної послуги, а тип відносин, які складаються між продавцем і споживачем – сервісні відносини, також є специфічною цінністю. У підсумку купуються саме цінності – філософська концепція послуги, яка і виділяє сервісну організацію серед конкурентів на ринку. Чим більше цінностей додається до послуги, тим сама послуга вже стає лише константою, і тоді можемо говорити про високий рівень сервісу.

У процесі створення послуги важливо розуміти на скільки активно залучений клієнт у цей процес. Тоді можна стверджувати про якість сервісу цієї послуги, суть якого полягає в орієнтації на максимальне задоволення потреб своїх клієнтів – клієнтоорієнтованість. Саме вона стає основоположною цінністю клієнтоорієнтованої організаційної культури і розглядається керівництвом і співробітниками як регулятор особистісного та організаційного успіху, розвитку. Це формує розуміння спільних цінностей.

В умовах активного розвитку сфери послуг ще більшого значення набуває високий рівень професіоналізму і компетентності співробітників сервісних організацій, які працюють із клієнтами, причому поняття професіоналізму у сервісній діяльності передбачає не тільки відповідні знання і вміння працівників, а й їхні цінності та установки, орієнтовані на те, що клієнт – персоніфікований об'єкт турботи.

Нині організаційна культура сучасних сервісних організацій орієнтована на високий рівень обслуговування клієнтів і вимагає від співробітників великих професійних затрат, які часто перевищують їх особистісні ресурси. У зв'язку з цим емоційна стійкість і високий рівень адаптивності до різного роду психогенних впливів розглядаються як професійно значущі якості особистості працівника сервісної організації, а тому психологічне здоров'я є необхідною умовою пов-

ноцінного функціонування і розвитку працівників сфери послуг.

Наразі проблемі психологічного здоров'я людини приділяється досить велика увага. Проте початок її вивчення був покладений ще у працях А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла, Е. Фрома, Б.С. Братуся, І.В. Дубровіної. Кожен із цих дослідників вкладав різний зміст у поняття «психологічне здоров'я». А. Маслоу стверджував, що психологічно здоровою є самоактуалізована особистість. Тут для змістовного розкриття категорії «психологічне здоров'я» можна використовувати визначення «людяність», дане А. Маслоу [12, с. 121].

«Психічне здоров'я традиційно інтерпретується як власна життєздатність індивіда, як життєва сила, забезпечена повноцінним розвитком і функціонуванням психічного апарату, як вміння виживати, пристосовуватися і рости в умовах, що змінюються, не завжди сприятливих для більшості умов, і є передумовою здоров'я психологічного. Психологічне здоров'я характеризує індивіда як суб'єкта життєдіяльності, розпорядника своїх власних сил і здібностей» [12, с. 122]. Доповнення цієї думки знаходимо у напрацюваннях А. Шувалова [13, с. 26]. Відповідно, психологічне здоров'я – це стан, що характеризує процес і результат нормального розвитку суб'єктивної реальності в межах індивідуального життя; максимумом психологічного здоров'я є інтеграл (тобто єдність, повнота і цілісність) життєздатності і людського індивіда [13, с. 27].

Сучасні дослідники проблеми психологічного здоров'я, зокрема І.В. Дубровіна, розглядають поняття «психологічне здоров'я» як динамічну сукупність психічних властивостей особистості, що забезпечують гармонію між потребами індивіда й суспільства і виступають передумовою орієнтації індивіда на виконання своєї життєвої задачі. Для визначення норми психологічного здоров'я важлива наявність певних особистісних характеристик, які допомагають людині не лише успішно адаптуватися, а й продуктивно розвиватися на благо самій собі і суспільству через саморозуміння, самоприйняття та самовдосконалення [14].

Г.І. Малейчук зазначає, що психологічне здоров'я є вищим рівнем вияву здоров'я психічного. На думку автора, воно визначається ціннісно-смісловим змістом розвитку особистості [15].

В.С. Хомік пропонує розглядати психологічне здоров'я з точки зору реверсивної теорії особистості М. Аптера, який пропонує концепцію мотиваційного розмаїття: психологічне здоров'я залежить від повноти емоційних і поведінкових виявів. Воно виявляється у великому спектрі психологічних станів, широкій гамі емоційних

регістрів і переживанні мотиваційного розмаїття. Умовами здорового соціального розвитку особистості є зміни, непослідовність і нестабільність [16].

М. Jahoda до критеріїв психологічного здоров'я відносить позитивну установку стосовно своєї особистості, духовне зростання і самореалізацію, інтегровану особистість, автономію, самодостатність, адекватність сприйняття реальності і компетентність у подоланні вимог оточуючого світу [17]. К. Menninger називає такі ознаки як відчуття щастя, задоволеність, врівноважений темперамент, інтелектуальність і взірцева соціальна поведінка [18].

Проведений теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми психологічного здоров'я особистості підкріплює наше розуміння психологічного здоров'я як складної особистісної організації з високим рівнем благополуччя, розуміння себе та інших, наявність уявлень про мету і сенс свого життя, здатність до регулювання свої емоційних станів, вміння з повагою ставитися до інших людей і до себе, усвідомлення відповідальності за свою долю і свій розвиток.

Психологічне здоров'я працівників сервісних організацій пов'язане з їх професійною діяльністю, оскільки в центрі безпосередньо стоїть особистість працівника. Спираючись на аналіз наукової літератури з проблеми психологічного здоров'я особистості та специфіку діяльності сервісних організацій, ми виділили такі показники психологічного здоров'я працівників у сфері послуг: *орієнтація на досягнення поставлених цілей*; *емоційна лабільність (врівноваженість)*; *просоціальна орієнтація* – прагнення до розвитку міжособистісних стосунків внутрішньо групової взаємодії, спілкування та спільної діяльності; *фізичне благополуччя* – здатність працівником розвивати фізичний складник свого здоров'я, усвідомлювати свою тілесність як властивість власної особистості; *гуманістична позиція* – світоглядні орієнтації працівників, що характеризується системою уявлень, переконань, норм і принципів соціально схвальної поведінки, головними категоріями яких є відповідальність, турбота, повага до себе та інших людей; *творче самовираження* – здатність працівників до творчої активності, творчості; *сімейне благополуччя* – благополучні сімейні відносини поряд із професійними виступають важливою сферою реалізації потенціалу особистості; *духовний розвиток* – здатність працівників розвивати свою духовну природу; *інтелектуальне вдосконалення* – здатність працівників розвивати свій інтелект та вміння користуватися ним; *сприйняття себе як неповторної особистості (бажання бути собою)*.

Саме психологічний, інтелектуальний та фізичний компоненти психологічного здоров'я, їх єдність у процесі професійної діяльності працівників сервісних організацій і є однією з умов повноцінного особистісного розвитку співробітників.

Серед чинників, що впливають на забезпечення психологічного здоров'я персоналу у сфері послуг важливу роль відіграє організаційна культура, яка реалізується через такі системи організації: система організаційних цінностей, система організаційних комунікацій, соціальної систему. Це можна представити у вигляді теоретичної моделі (рис. 1).

Система організаційних цінностей, що відображає ідеологію компанії та виконує роль ціннісного ядра, яке об'єднує внутрішнє і зовнішнє середовища, інтегрує інтереси всіх працівників компанії, формує певні норми поведінки та почуття причетності до професійної спільноти, покликане сприяти виконанню місії і досягненню стратегічних пріоритетів компанії.

Організаційні цінності виступають основними елементами організаційної культури. Вони виконують регуляційну функцію, показуючи, які соціальні дії є прийнятними в цій організації, а від яких варто відмовитися. Колективні організаційні цінності орієнтують співробітників на певні зразки поведінки, які можуть бути як позитивними, підтримують досягнення організаційних цілей, так і негативними, негативно впливають на організаційну продуктивність.

З організаційних цінностей компанії виростають організаційні норми, які виступають організаційними правилами поведінки і безпосередньо вказують працівникам, які дії є дозволеними і бажаними, а які – неприпустимими.

Ефективне управління процесом забезпечення психологічного здоров'я персоналу в компанії формується на загальноприйнятих організаційних цінностях, які сприяють саморозвитку працівників на всіх рівнях організації не тільки в межах своєї професійної компетенції, але й на рівні особистісного саморозвитку у позаробочий час.

Система організаційних комунікацій охоплює усі форми комунікаційних зв'язків всередині компанії: від спілкування співробітників між собою, управлінською ланкою та працівниками, організації зворотного зв'язку, інтенсивності комунікацій до спілкування з клієнтами компанії.

Психологічна наука розглядає поняття «комунікація» як психічний процес, що відповідає за вербальний і невербальний спосіб прийому та передачі інформації і передбачає міжособистісне спілкування. Проте, на наш погляд, варто говорити все ж таки про комунікацію як більш об'ємний процес і як одну з найважливіших психофізіологічних потреб людини, яка як і інші потреби

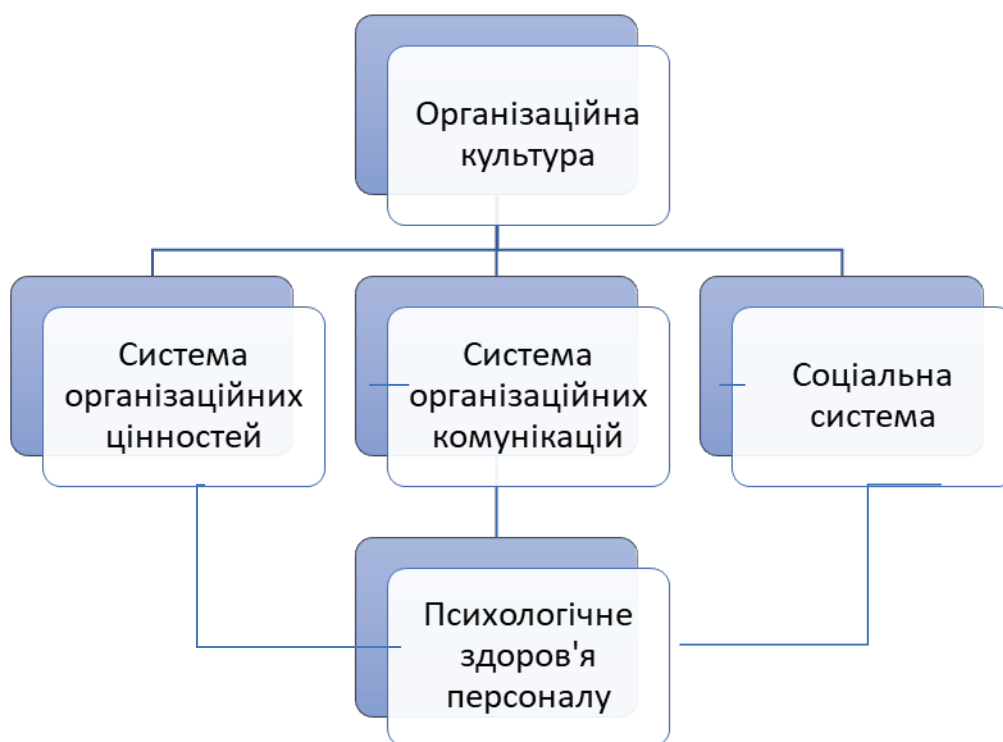

Рис. 1. Теоретична модель впливу організаційної культури на забезпечення психологічного здоров'я персоналу

може бути реалізована через взаємодію з навколишнім середовищем і світом загалом.

Одним із джерел забезпечення психологічного здоров'я працівників у компанії виступають організаційно-комунікативні умови організаційного середовища, тобто організація міжособистісних взаємодій суб'єктів таким чином, щоб дати можливість працівникам проявитися у повній мірі як особистості, в тому числі і через комунікацію.

Очевидно, що працівник, перебуваючи на роботі цілий день і виконуючи свої безпосередні функціональні обов'язки, включається у комунікативний процес всередині компанії, встановлює міжособистісні контакти та контролюється певним стилем керівництва. Таким чином, сприятлива робоча атмосфера допомагає ефективному виконанню професійних завдань, приносить задоволення від самого процесу роботи. Нервово-напружена обстановка мало сприяє продуктивній діяльності працівника. Несприятливі враження від робочого дня поширюються на позаробочий час працівника і можуть набувати циклічної форми: несприятлива робоча атмосфера тягне за собою непродуктивну діяльність, появу психоемоційного напруження, що нівелює адекватну комунікацію не тільки всередині компанії, але й впливає на комунікацію із клієнтами.

Від того, як побудовані комунікації всередині компанії між управлінською ланкою і співробіт-

никами, спілкування між самими співробітниками та клієнтами компанії, де важливою характеристикою є тип організаційної культури сервісної організації: конструктивний і прогресивний, спрямований на збереження і зміцнення психологічного здоров'я працівників, або ж регресивний, спрямований на деструктивні дії щодо психологічного здоров'я співробітників, залежить від управлінської ланки, культури управління та організованого зворотного зв'язку всередині компанії для співробітників.

Соціальна система знаходить своє вираження в соціальній структурі організації та нормах взаємин працівників, прийнятих в організації. Організаційна культура формує у компанії певний організаційний клімат. Він являє собою соціальні зв'язки всередині організації, які виражаються в емоціях, настроях і переживаннях членів організації, що впливають на їх поведінку в процесі професійної діяльності. Ці зв'язки формуються за допомогою взаємодії організаційних і особистісних цілей, задач, формальної структури, стилю керівництва і поведінки працівників.

Здоровий організаційний клімат у компанії дозволяє співробітникам відчувати себе комфортно в організації, задовольняти свої потреби в спілкуванні і самоактуалізації. Організаційний клімат характеризується загальними організаційними цінностями працівників компанії та її керів-

ництва. Відсутність здорового організаційного клімату призводить до втрати мотивації персоналом і зниження продуктивності праці, тому він такий важливий для саморозвитку персоналу на підприємстві, а відтак і психологічного здоров'я.

Організаційна культура як соціальна детермінанта впливає на психологічне здоров'я працівників також за допомогою рольової моделі: показує приклад поведінки, який передбачається закріпити і розвинути у співробітників компанії. Працівники засвоюють нові патерни поведінки за допомогою наслідування керівника та більш авторитетних колег, що в подальшому впливає і на комунікацію з клієнтами компанії. На формування організаційної культури і патернів поведінки, які сприяють психологічному здоров'ю працівників сервісних організацій, насамперед впливає поведінка керівника.

У цьому випадку важливим для психологічного здоров'я працівників сервісних організацій є те, наскільки співробітник сприймає організаційне оточення як середовище, яке для нього є безпечним і зрозумілим, узгодженим із власною системою цінностей та з оцінкою своїх ресурсів. Наскільки він володіє внутрішніми силами для адаптації до тих організаційних умов, які можуть викликати певну психологічну напругу, що створює передумови для виникнення стресових станів.

З цієї точки зору джерелом забезпечення психологічного здоров'я працівників сервісних організацій варто шукати не тільки в організації відповідного організаційного середовища, але й сприяти розвитку організаційної культури компанії як через вплив на працівників підприємства за допомогою цінностей і установок, традицій і ритуалів, так і через організаційні норми і зразки поведінки (рольових моделей) і таким чином розкривати власні ресурси працівників, сприяти процесам особистісного розвитку та самореалізації.

Висновки. Психологічне здоров'я особистості – це безперервний рух до самовдосконалення, а головна роль у його збереженні та розвитку належить самій людині. Проте, проводячи більшість свого часу на роботі у вирішенні професійних завдань, важливу роль у збереженні та розвитку психологічного здоров'я відіграє організація.

Сфера послуг як вид професійної діяльності зосереджена на взаємодії «людина – людина», а тому потребує особливої уваги до психологічного здоров'я своїх працівників, коли особистість працівника, його поведінка, система цінностей, внутрішня гармонія із собою відіграють важливу роль у відносинах і спілкуванні з клієнтами. Особливу роль у цьому процесі відіграє організаційна культура, яка реалізується в компанії через систему організаційних цінностей, що відображає ідеологію компанії та виконує роль ціннісного ядра, навколо якого об'єднуються працівники для досягнення організаційних та особистих цілей; система організаційних комунікацій, яка охоплює всі форми комунікацій всередині компанії та сприяє встановленню відповідних соціальних зв'язків та обміну інформацією між управлінською ланкою та працівниками, між самими співробітниками; соціальна система, яка забезпечує норми взаємин, прийняті в організації, що загалом визначає характер і ступінь сприятливості для співробітників соціально-психологічної атмосфери у колективі і компанії загалом. Таким чином, забезпечуючи якісний розвиток організаційної культури на рівні різних систем, компанія має можливість сприяти забезпеченню психологічного здоров'я своїх працівників.

Варто зазначити, що при формуванні та розвитку в компанії організаційної культури слід враховувати тип організаційної культури і будувати соціальні норми, установки і цінності, які мотивують персонал до розвитку професійної та особистісної компетенції. Саме конструктивна організаційна культура з високим рівнем культури управління буде спрямовувати і мотивувати працівників на продуктивну, якісну та ініціативну роботу, розкриваючи професійний і творчий потенціал працівників сервісних організацій, сприяти особистісному розвитку, а тому і психологічному здоров'ю співробітників.

Психологічне забезпечення працівників сервісних організацій залежить не тільки від організаційної культури, але й від комплексу інших факторів, що визначають бажання співробітників компаній у сфері послуг самостійно підвищувати свій рівень професійного і особистісного розвитку. У цьому автор і вбачає **перспективи подальших досліджень.**

ЛІТЕРАТУРА

1. Корпоративна культура : навч. посіб. / за заг. ред. Г.Л. Хаєта. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 150 с.
2. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство / Пер. с англ. под ред. В.А. Спивака. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 336 с.
3. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента = Management / Пер. с англ. третьего изд. М. : Дело, 1998. 800 с.
4. Eldridge J., Crombie A. A sociology of organization. London : Allen&Unwin, 1974.

5. Ouchi W. Theory "Z": How American business can meet the Japanese challenge. Reading, MA: Addison-Wesley, 1981.
6. Катков В. Формирование организационной культуры на промышленном предприятии. *Управление персоналом*. 2000. № 2. С. 15.
7. Харчишина О.В. Формування організаційної культури в системі менеджменту підприємств харчової промисловості : монографія. Житомир : Вид-во Житомирського державного університету ім. І. Франка, 2011. 289 с.
8. Креденцер О.В. Теоретичний аналіз типологій організаційної культури. *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ – Алчевськ. 2013. Т. I. Вип. 37. С. 17–21.
9. Карамушка Л.М. «Прогресивні» та «консервативні» типи організаційної культури: порівняльний аналіз організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів традиційного та інноваційного типів. *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ – Алчевськ. 2014. Т. I. Вип. 40. С. 15–20.
10. Моргулець О.Б. Менеджмент у сфері послуг : навч. посіб. / за ред. О.Б. Моргулець. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 383 с.
11. Архангельский Г.А. От удовлетворения потребителя к реализации ценностей. *Рекламные идеи*. 2003. № 1(42). С. 52–53.
12. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. Санкт-Петербург : Евразия, 1997. 322 с.
13. Шувалов А.В. Психологическое здоровье человека. *Вестник*. 2009. Вып. 4 (15). С. 87–101.
14. Руководство практического психолога. Психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / А.Д. Андреева и др.; / под ред. И.В. Дубровиной. Москва : Изд. Центр «Академия», 1998. 166 с.
15. Малейчук Г.И. Психическое и психологическое здоровье: сравнительный анализ понятий. *Психология и школа*. 2004. № 3. С. 24–34.
16. Хомик В.С. Психологическое здоровье личности. Структурно-феноменологический подход. *Практична психологія і соціальна робота*. 1999. № 5. С. 5–9.
17. Jahoda M. Current concepts of positive mental health / M. Jahoda. New York, 1958. 465 p.
18. Menninger K. The Human mind / K. Menninger. New York, 1946. 457 p.

REFERENCES

1. Khaiet H.L. (ed.). (2003) *Korporatyvna kul'tura : navch. posib.* [Corporate culture : teaching guide]. Kyiv : Tsentr navchalnoi literatury (in Ukrainian).
2. Shejn Je. (2002) *Organizatsionnaya kul'tura i liderstvo* [Organizational Culture and Leadership]. St. Petersburg : Piter (in Russian).
3. Meskon M.H., Al'bert M., Hedouri F. (1998) *Osnovy menedzhmenta = Management* [Management basics = Management]. Moscow : Delo (in Russian).
4. Eldridge J., Crombie A. (1974) A sociology of organization. London : Allen&Unwin.
5. Ouchi W. (1981) Theory "Z": How American business can meet the Japanese challenge. MA : Addison-Wesley.
6. Katkov V. (2000) Formirovanie organizatsionnoy kul'tury na promyshlennom predpriyatii. [Formation of organizational culture in an industrial enterprise]. *Personnel Management*, № 2, p. 15.
7. Kharchyshyna O.V. (2011) *Formuvannja orghanizacijnoi kul'tury v systemi menedzhmentu pidprijemstv kharchovoji promyslovosti : monohrafija* [Formation of organizational culture in the management system of food industry enterprises : monograph]. Zhytomyr : Edition of Zhytomyr Ivan Franko State University [in Ukrainian].
8. Kredentser O.V. (2013) Teoretychnyj analiz typologhij orghanizacijnoi kul'tury [Theoretical analysis of the typologies organizational culture]. *Actual Problems of Psychology: Organizational psychology. Economic psychology. Social psychology: collection of scientific papers of G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS Ukraine*, tome 1, vol. 37, p. 17–21.
9. Karamushka L.M. (2014) "Proghresyvni" ta "konservatyvni" typu orghanizacijnoi kul'tury: porivnjalnyj analiz orghanizacijnoi kul'tury zaghaljnoosvitnikh navchalnykh zakladiv tradycijnogho ta innovacijnogho typiv ["Progressive" and "conservative" types of organizational culture: a comparative analysis of the secondary schools organizational culture with traditional and innovative types]. *Actual Problems of Psychology: Organizational psychology. Economic psychology. Social psychology:*

collection of scientific papers of G.S.Kostiuk Institute of Psychology NAPS Ukraine, tome 1, vol. 40, p. 15–20.

10. Morhulets O.B. (2012) *Menedzhment u sferi poslugh : navch. posib.* [Management in the field of services : teaching guide]. Kyiv : Centr uchbovoji literatury (in Ukrainian).
11. Arhangel'skij G.A. (2003) Ot udovletvoreniya potrebitelya k realizatsii tseinnostey [From consumer satisfaction to value realization]. *Advertising ideas*, vol. 1(42), p. 52–53.
12. Maslou A. (1997) *Dal'nie predely chelovecheskoy psikhiki* [The far reaches of the human psyche]. St. Petersburg : Evrazija (in Russian).
13. Shuvalov A.V. (2009) Psikhologicheskoe zdorov'e cheloveka [Human psychological health]. *Bulletin*, vol. 4 (15), p. 87–101.
14. Andreeva A.D., Dubrovina I.V. (1998) *Rukovodstvo prakticheskogo psikhologa: Psikhicheskoe zdorov'e detey i podrostkov v kontekste psikhologicheskoy sluzhby* [Practical Psychologist's Guide: Child and Adolescent Mental Health in the Context of Psychological Services]. Moscow : Akademija (in Russian).
15. Malejchuk G.I. (2004) Psikhicheskoe i psikhologicheskoe zdorov'e: sravnitel'nyy analiz ponyatij [Mental and psychological health: a comparative analysis of concepts]. *Psychology and school*, № 3, p. 24–34.
16. Homik V.S. (1999) Psikhologicheskoe zdorov'e lichnosti. Strukturno-fenomenologicheskij podkhod [Psychological health of a person. Structural-phenomenological approach]. *Practical psychology and social work*, № 5, p. 5–9.
17. Jahoda M. (1958) *Current concepts of positive mental health*. New York.
18. Menninger K. (1946) *The Human mind*. New York.

УДК 159.942.5:364-787.522
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2021-1-15>

АДАПТАЦІЙНІ ВЛАСТИВОСТІ У СКЛАДІ ЕМОЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Степаненко Л. В.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології*

*Донбаський державний педагогічний університет
вул. Генерала Батюка, 19, Слов'янськ, Донецька область, Україна
orcid.org/0000-0002-2891-9006
lora.step.74@gmail.com*

Ключові слова: *емоційна саморегуляція, копінг-стратегії, механізми психологічного захисту, емоційні властивості, властивості емоційного реагування.*

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми емоційно-функціонального потенціалу як частини більш загальної категорії потенціалу особистості. Проаналізовано структурні складники емоційно-функціонального потенціалу: емоційні властивості особистості, адаптивні властивості особистості, копінг-стратегії та механізми психологічного захисту.

Виявлено кількісні та якісні характеристики зв'язків адаптаційних властивостей із особистісними емоційними властивостями та копінг-захисними механізмами у психологів. Визначено взаємозв'язок адаптивних властивостей із характеристиками емоційного реагування (емоційна збудливість, інтенсивність емоцій, емоційна лабільність-ригідність, експресивність, емоційна стійкість-нестійкість, оптимізм-песимізм) і стійкими емоційними властивостями (тривожність, напруження, безпечність, сміливість у соціальних контактах, емоційна стійкість). Встановлено відсутність зв'язків показника стійкої емоційної властивості «емоційна чуйність» із показниками адаптаційного потенціалу.

З'ясовано, що адаптаційні можливості особистості значною мірою визначаються її емоційними властивостями, які мають тісний зв'язок із копінг-захисними механізмами. Визначено взаємозв'язки адаптивних властивостей із копінг-захисними механізмами особистості (конфронтація, самоконтроль, визнання відповідальності, втеча-уникнення, планомірне вирішення проблеми; витіснення, регресія, заміщення, проекція, гіперкомпенсація).

Доведено, що копінг-стратегії «пошук соціальної підтримки», «планування розв'язання проблем» мають зворотні зв'язки з показниками моральної нормативності та загальним показником адаптивності особистості; копінг-стратегії «дистанціювання», «позитивна переоцінка» та захисні механізми особистості «заперечення», «компенсація», «раціоналізація» не показали взаємозв'язку з адаптивними властивостями психологів. Узагальнено, що успішність адаптаційного процесу у стресових ситуаціях визначається своєрідним репертуаром копінг-стратегій, захисних механізмів і компонентів адаптаційного потенціалу.

Отримані результати експериментального дослідження дали змогу отримати нові дані в розумінні роботи емоційно-функціонального потенціалу особистості, який базується на емоційних властивостях особистості у зв'язку з копінг-захисними механізмами.

ADAPTIVE PROPERTIES IN THE COMPOSITION OF THE EMOTIONAL-FUNCTIONAL POTENTIAL OF THE PERSONALITY

Stepanenko L. V.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Psychology
Donbas State Pedagogical University
Heneral Batiuk str., 19, Slovyansk, Donetsk region, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2891-9006
lora.step.74@gmail.com*

Key words: *emotional self-regulation, coping-strategies, mechanisms of psychological protection, emotional properties, properties of emotional reaction.*

The article presents the theoretical analysis of the problem of the emotional-functional potential as part of a more general category of the potential of the personality. The structural components of the emotional-functional potential are analyzed: emotional personality traits, adaptive personality traits, coping strategies and mechanisms of psychological protection. Quantitative and qualitative characteristics of the connections of the adaptive properties with the personal emotional properties and coping-protective mechanisms in psychologists have been revealed.

The interrelation of adaptive properties with the characteristics of emotional response (emotional excitability, emotional intensity, emotional lability-rigidity, expressiveness, emotional stability-instability, optimism-pessimism) and stable emotional properties (anxiety, stress, security, courage in social contacts, emotional stability) is determined. There is no connection between the indicator of the stable emotional property "emotional sensitivity" and the indicators of adaptive potential. It is found that the adaptive capacities of the personality are largely determined by his/her emotional properties, which in turn are closely related to coping-protective mechanisms. The interrelations of the adaptive properties with coping-protective mechanisms of the personality (confrontation, self-control, recognition of responsibility, escape-avoidance, planned solution of the problem; displacement, regression, substitution, projection, hypercompensation) are determined.

It is found that the coping strategies "search for social support", "planning to solve problems" have feedback on the indicators of moral normalization and the general indicator of adaptability of the personality; the coping strategies of "distancing", "positive reassessment" and the personality defense mechanisms "denial", "compensation", "rationalization" did not show the interrelation with the adaptive properties of psychologists. It is proved that the success of the adaptive process in stressful situations is determined by a kind of repertoire of coping strategies, protective mechanisms, and components of adaptive potential.

The results of the experimental study have provided new data in understanding the work of the emotional-functional potential of the personality, which is based on the emotional properties of the personality in connection with coping-protective mechanisms.

Постановка проблеми. До числа не досить осмислених психологічних понять, актуальних для нового витка розвитку психологічної науки, входить поняття потенціалу. Психологічні словники та підручники з психології не надають визначення терміну «потенціал», оскільки у психології фрагментарно відображаються тільки деякі аспекти цієї психологічної проблеми.

Потенціал як універсальна загальнонаукова категорія означає сукупність наявних засобів, можливостей у конкретній області [1]. Найчастіше термін «потенціал» використовується не як специфічне наукове поняття, а як синонім терміну «ресурси» або «можливості» [2].

В.М. Марков, Ю.В. Сиягін визначають потенціал людини як систему ресурсів, які поновлюються та виявляються в діяльності, спрямованій на

отримання соціально значущих результатів. Науковці виділяють такі моменти: по-перше, потенціал людини є ресурсним показником, у зв'язку з цим повинен мати будь-який числовий показник; по-друге, цей ресурс не є назавжди даним, він повинен постійно оновлюватися протягом життя; по-третє, потенціал реалізується у взаєминах з оточенням; по-четверте, потенціалу людини притаманна системна якість [3]. С.В. Ситнік зауважує, що «потенціал» визначається науковцями як психологічний феномен, який інтегрально описує мотиви і здібності особистості [4].

Отже, у цьому аспекті потенціал людини розглядається як сили, можливості, ресурси, резерв у досягненні цілі, тобто людина, яка має потенціал, наділена силою, що здатна виявитися у визначених умовах. Психологічні ресурси людини допомагають їй подолати життєві труднощі, конфлікти, проблемні ситуації, кризи. Якщо можливості особистості виявляються в безпосередньо спостережуваній ситуації, то особистісний потенціал формується, накопичується, розвивається нерідко у прихованій від спостереження формі і тільки після цього виявляється в актуальній ситуації [5].

П.В. Лушин досліджує динаміку особистісного потенціалу в контексті проблеми особистісних змінювань і посттравматичного росту [6]. Таке тлумачення поняття потенціалу відносить його до категорії особистості, до можливостей і здібностей конкретної людини.

У контексті сучасних наукових досліджень психологів проблему особистості покладено в основу численних теоретико-методологічних пошуків. До поняття потенціалу відносять комплекс різних взаємопов'язаних психологічних якостей і характеристик особистості, які у сукупності входять до значення поняття особистісного потенціалу. «Особистісний потенціал» має широкий діапазон досліджень, які характеризуються різноплановістю і відсутністю концептуальних напрацювань.

Аналізуючи численні наукові теоретичні розробки, ми виділили кілька напрямів у дослідженні питання особистісного потенціалу, а саме: 1) характеристики феномену «особистісний потенціал» і його використання в діяльності; 2) загальна проблематика особистісного потенціалу у психології. В межах першого напрямку дослідників цікавлять особливості особистісного потенціалу в контексті його реалізації у діяльності, професійній взаємодії, управлінській діяльності. Ці дослідження мають фрагментарний характер і стосуються певних аспектів цієї психологічної проблеми (Б.Г. Ананьєв, Г.О. Балл, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, А.М. Матюшкін, В.М. Мясіщев, Б.М. Теплов та інші).

Так, С.Д. Максименко визначає потенціал як можливість, яка, реалізуючись у діяльності, удо-

сконалюється, залишаючись потенційною (ймовірнісною можливістю), тоді як діяльність відокремлена від потенціалу і є засобом досягнення поставленої мети [7; 8]. У межах другого напрямку на перший план висуваються проблеми сутності поняття особистісного потенціалу як психологічного феномену, його видів, специфіки, складників. Саме цей напрям у дослідженні питання особистісного потенціалу вважаємо найбільш значущим для вказаного дослідження.

Потенціал особистості розглядається як джерело розвитку людини, що забезпечує її успішність у процесі життєдіяльності (Я. Кальба, Д.О. Леонт'єв, С.Д. Максименко, І.П. Маноха, І.В. Мурашко, В.І. Подшивалкіна, М.А. Садова та інші). Науковці пов'язують потенціал особистості із певними процесами актуалізації, реалізації, розгортання, відтворення, прагненням вийти за межі своїх рамок, самовираження, самоствердження, самореалізації, інтеріоризації (Б.Г. Ананьєв, І.С. Кон, Д.О. Леонт'єв, В.М. Мясіщев, С.Л. Рубінштейн, В.К. Сафонов, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фром та інші) [9]. Так, Д.О. Леонт'єв наголошує, що особистісний потенціал є інтегральною характеристикою рівня особистісної зрілості. Головним феноменом особистісної зрілості і формою вияву особистісного потенціалу є феномен самодетермінації особистості, тобто здійснення діяльності відносно вільно від заданих умов цієї діяльності [10].

Разом із тим, усі дослідження з проблеми особистісного потенціалу розглядають і інші види потенціалів, на яких базується особистісний потенціал: психофізіологічний (В.І. Медведєв, Г.М. Зараківський), професійний (І.П. Маноха), енергопотенціал (С.Д. Максименко), інтелектуальний (В.М. Дружинін, Т.В. Прохоренко), інноваційний (В.Е. Ключко, Є.В. Галажинський), самовизначення і самореалізації (Д.О. Леонт'єв), духовний (Д.В. Паригін, Е.О. Помиткін, В.Д. Шадріков), комунікативний, ціннісно-світглядний, мотиваційний, творчий (І.В. Воронюк, В.О. Моляко, О.Л. Шульган), аксіологічний, адаптаційний потенціали (К.О. Абульханова-Славська, А.Г. Маклаков, С.Д. Максименко).

Зазначимо, що усі види потенціалів мають пряме відношення до особистісного потенціалу, але описують лише окремі його сторони. Незавжди здогадатися, що поняття «потенціал» має структуру (як зовнішню, так і внутрішню). І дуже часто відсутність або неможливість визначення потенціалу говорить про невикористання усіх складників цього поняття. Одним зі складників такої системи як потенціал є емоційні структурні компоненти.

До вивчення проблеми «емоційний потенціал» у психології не існує єдиного ставлення (погляду), а тим більше визначення цього поняття як психо-

логічної категорії. Більшість дослідників не використовують це поняття взагалі чи використовують його більш широко в межах особистісного потенціалу (колективного потенціалу).

Проблема емоційного потенціалу у психології найбільш представлена через емоційні феномени колективу. Емоційний потенціал насамперед визначається особистісним потенціалом індивідів. Так, Н.В. Попова виокремлює емоційно-моральний потенціал як частковий компонент більш загальної категорії «потенціал особистості», який визначається задатками, здібностями, потребами, ціннісними установками, нахилами, неактуалізованими можливостями, творчими імпульсами, потребами в пізнанні себе і свого оточення.

Манфред Кетс де Вріс, професор INSEAD, найвідоміший дослідник лідерства, стверджує, що емоційний потенціал – це здатність розпізнавати, адаптуватися і управляти якомога ширшим спектром емоцій. Усе це дозволить систематизувати свій досвід і відкрити для себе практичність та ефективність емоцій як інструменту управління і ресурсу для збільшення продуктивності праці і підвищення власної ефективності і у бізнесі, і в особистих відносинах [11].

Отже, без розуміння поняття потенціалу в контексті психології особистості не можливо обґрунтувати ключове для нашого дослідження поняття «емоційного-функціонального потенціалу». Але саме поняття особистісного потенціалу теж вирізняється різноманітністю дефініцій, повною відсутністю концептуально-методологічних підходів, пояснюється різноманітністю парадигмальної прихильності авторів різних наукових традицій, що дозволяють різнобічно дослідити цей феномен.

Емоційно-функціональний потенціал особистості ми розуміємо як один із видів особистісного потенціалу. Він визначається не лише сукупністю емоційних властивостей особистості, а як ресурс, який допомагає особистості подолати життєві труднощі, стресові ситуації, кризи. Емоційно-функціональний потенціал включає в себе особливу функціональну взаємодію емоційних властивостей у зв'язку із копінг-захисними механізмами як складниками емоційної саморегуляції та пов'язаними з певними процесами самореалізації, адаптації, самоактуалізації.

Мета статті – проаналізувати особливості взаємозв'язків адаптаційних та емоційних властивостей, копінг-стратегій, механізмів психологічного захисту психологів у стресових ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою аналізу проблеми адаптаційних властивостей у складі емоційно-функціонального потенціалу особистості (на прикладі психологів) ми провели дослідження. Участь у експерименталь-

ному дослідженні взяли 86 психологів Донецької області віком від 25 до 50 років, які самі пережили стресові події та продовжують працювати із населенням у «сірих» зонах.

Для дослідження складників емоційної саморегуляції особистості було використано такі методи: 1) копінг-тест Р. Лазаруса в адаптації Т.Л. Крюкової та співавторів; 2) опитувальник Плутчика Келлермана Конте – Індекс життєвого стилю (LifeStyleIndex, LSI); 3) самооціночний тест «Характеристики емоційності» Є.П. Ільїна – шкала «емоційна збудливість», «інтенсивність емоцій», «тривалість емоцій»; 4) фрайбургський опитувальник – шкала «емоційна лабільність»; 5) опитувальник емпатії В.В. Бойко – шкала «емоційний канал емпатії»; 6) методика емоційно-енергетичних зарядів В.В. Бойко; 7) методика індекс життєвого задоволення в адаптації Н.В. Паніної – шкала «загальний фон настрою» методики індекс життєвого задоволення в адаптації Н.В. Паніної; 8) 16-ти факторний особистісний опитувальник Р.Б. Кеттелла – блок емоційних властивостей. Для дослідження адаптаційних властивостей був використаний багатофакторний особистісний опитувальник «Адаптивність» А.Г. Маклакова в адаптації С.В. Чермяніна. За допомогою цього опитувальника можна оцінити адаптаційні властивості особистості та їх роль у складі емоційно-функціонального потенціалу.

Результати дослідження адаптаційних властивостей психологів показали, що показники комунікативних здібностей, моральної нормативності виражені на середньому рівні. Одночасно з цим показник нервово-психічної стійкості, загальний показник особистісного адаптивного потенціалу знаходиться в межах низького рівня.

Зазначимо, що успішність процесу адаптації визначається не абсолютною величиною адаптаційного потенціалу, а відносною. Відносність величини особистого адаптаційного потенціалу може розглядатися як механізм формування ресурсів, індивідуальний стиль їх витрачання, відновлення і взаємозбагачення, можливість компенсації ресурсів, яких не вистачає, гнучкості їхнього використання в межах деяких границь потенціалу. Через це навіть при низьких адаптаційних ресурсах окремо характер їх об'єднання у потенціал, за певних внутрішніх і зовнішніх умов, може призвести до високої ефективності адаптації [12].

Проаналізовано взаємозв'язки між показниками адаптивних властивостей і показниками емоційних властивостей як складників емоційної саморегуляції особистості. Встановлено прямі кореляційні зв'язки між адаптивною властивістю особистості «нервово-психічна стійкість» та емоційними властивостями особистості: «емоційна збудливість», «глибина переживання

емоцій», «емоційна лабільність-ригідність», «емоційна чуйність», «експресивність», «емоційна стійкість», «оптимізм-песимізм»; зі стійкими емоційними властивостями «тривожність» ($r \leq 0,343$), «напруження» ($r \leq 0,426$) і зворотній зв'язок із показниками «сміливість у соціальних контактах» ($r \leq -0,500$), «емоційна стійкість» ($r \leq -0,552$).

Особливість зв'язків із характеристиками емоційного реагування та стійкими емоційними властивостями демонструє емоційну насиченість поведінкової регуляції. Виникає широкий спектр характеристик емоційного реагування від емоційного збудження, тривалості емоцій до емоційної чуйності, експресивності, оптимізму. Усі ці вияви фіксуються на фоні високої тривожності особистості, емоційної нестійкості, імпульсивності, зниженого настрою. Отже, емоційні властивості зумовлюють поведінку особистості та визначають особливості сприйняття стресової ситуації.

Прямі кореляційні зв'язки виявлено між адаптивною властивістю «комунікативний потенціал» та такими емоційними властивостями особистості: «емоційна збудливість», «глибина переживання емоцій», «емоційна лабільність-ригідність», «емоційна чуйність», «експресивність», «емоційна стійкість», «оптимізм-песимізм»; зі стійкими емоційними властивостями «тривожність» ($r \leq 0,310$), «напруження» ($r \leq 0,314$) та зворотній зв'язок із показниками «безпечність» ($r \leq -0,470$), «сміливість у соціальних контактах» ($r \leq -0,715$), «емоційна стійкість» ($r \leq -0,452$). Ці результати свідчать про те, що активація характеристик емоційного реагування, емоційна нестійкість, тривожність особистості призводять до драматизації стресової ситуації і утруднення спілкування з оточуючими, взаємодії, побудови комунікативних контактів.

Встановлено прямі кореляційні зв'язки між адаптивною властивістю «моральна нормативність» та емоційними властивостями особистості: «емоційна збудливість», «емоційна лабільність-ригідність», «експресивність», «емоційна стійкість», крім показників «глибина переживання емоцій», «емоційна чуйність», «оптимізм-песимізм»; зі стійкими емоційними властивостями зворотній зв'язок із показниками «сміливість у соціальних контактах» ($r \leq -0,330$), «емоційна стійкість» ($r \leq -0,394$). Отже, показник моральної нормативності емоційно насичений, але немає широкого спектру емоційних перепадів, про що свідчить відсутність таких емоційних характеристик як інтенсивність емоцій, емоційна чуйність, оптимізм.

Існують прямі кореляційні зв'язки між адаптивною властивістю особистості «особистісний

адаптаційний потенціал» та емоційними властивостями особистості: «емоційна збудливість», «глибина переживання емоцій», «емоційна лабільність-ригідність», «емоційна чуйність», «експресивність», «емоційна стійкість», «оптимізм-песимізм»; зі стійкими емоційними властивостями «тривожність» ($r \leq 0,335$), «напруження» ($r \leq 0,395$) та зворотній зв'язок із показниками «сміливість у соціальних контактах» ($r \leq -0,568$), «емоційна стійкість» ($r \leq -0,556$). Отримані дані демонструють актуалізацію усіх емоційних властивостей психологів під час стресової ситуації. Виявлено широкий спектр характеристик емоційного реагування, тривожність, відсутність емоційної стійкості, що призводять до зниження загальної тенденції процесу адаптації.

Показник стійкої емоційної властивості «емоційна чуйність» не утворює зв'язків із показниками адаптаційного потенціалу. Очевидно, що адаптаційні можливості особистості значною мірою визначаються її емоційними властивостями, які мають тісний зв'язок із копінг-захисними механізмами.

Встановлені взаємозв'язки між показниками адаптивної властивості «нервово-психічна стійкість» і показниками копінг-захисних механізмів особистості як складників емоційної саморегуляції: «конфронтація» ($r \leq 0,455$), «самоконтроль» ($r \leq 0,318$), «визнання відповідальності» ($r \leq 0,421$), «втеча-уникнення» ($r \leq 0,479$); «регресія» ($r \leq 0,743$), «заміщення» ($r \leq 0,693$), «проекція» ($r \leq 0,449$), «гіперкомпенсація» ($r \leq 0,370$). Це означає, що у психологів при середньому рівні поведінкової регуляції порушене реальне сприймання дійсності, спостерігаються імпульсивність у поведінці, існують труднощі при плануванні дій. Вони прагнуть приховати від оточуючих свої переживання, які викликані стресовою ситуацією. Визнають свою відповідальність, але відчують, що використання стереотипних форм поведінки не працюють у нових умовах стресової ситуації. Спроби подолання негативних переживань відбуваються шляхом розвитку протилежних прагнень, ухилення від проблем, перенесенням назовні.

Існують прямі кореляційні зв'язки між адаптивною властивістю особистості «комунікативний потенціал» і копінг-захисними механізмами психологів: «конфронтація» ($r \leq 0,486$), «визнання відповідальності» ($r \leq 0,401$), «втеча-уникнення» ($r \leq 0,467$), «регресія» ($r \leq 0,683$), «заміщення» ($r \leq 0,543$), «проекція» ($r \leq 0,339$). Отже, психологи завдяки своїм комунікативним здібностям виявляють енергійність, демонструють вміння відстоювати свої інтереси у стресових ситуаціях, розуміють залежність між особистими діями та їх наслідками. Вони

здатні установлювати контакти з оточуючими, не виявляють конфліктності, не мають труднощів у спілкуванні з іншими. Природно, що психологи у стресових ситуаціях відчувають накопичення труднощів, не можуть стримати своїх бажань, висловлюють те, що думають. З метою зниження емоційної напруги вони часто переносять на інших та приписують їм негативні, неприємні характеристики.

Встановлено зворотні кореляційні зв'язки між адаптивною властивістю особистості «моральна нормативність» і копінг-стратегіями психологів: «пошук соціальної підтримки» ($r \leq -0,342$), «планомірне вирішення проблеми» ($r \leq -0,362$) та прямі зв'язки із захисними механізмами: «витіснення» ($r \leq 0,426$), «регресія» ($r \leq 0,512$), «заміщення» ($r \leq 0,418$). Ці результати свідчать про те, що психологи сприймають та оцінюють себе відповідно до своєї соціальної ролі, дотримуються загальноприйнятих норм. Але у стресовій ситуації не завжди здатні цілеспрямовано оцінити ситуацію, використати попередній досвід, знайти можливі варіанти розв'язання проблеми, звернутися за підтримкою до соціального оточення. Завдяки механізмам психологічного захисту свою імпульсивність та спонтанність дій, неприємні спогади, що викликають тривожність, психологи блокують, витісняють зі свідомості.

Досліджено прямі кореляційні зв'язки між інтегральним показником «особистісний адаптаційний потенціал» і копінг-механізмами: «конфронтація» ($r \leq 0,462$), «визнання відповідальності» ($r \leq 0,408$), «втеча-уникнення» ($r \leq 0,471$), зворотній зв'язок із показником «планомірне вирішення проблеми» ($r \leq -0,306$); із захисними механізмами «регресія» ($r \leq 0,761$), «заміщення» ($r \leq 0,679$), «проекція» ($r \leq 0,432$), «гіперкомпенсація» ($r \leq 0,344$). Отже, під час адаптації психологи протидіють стресовій ситуації, розуміють залежність між особистісними діями та їх наслідками. Водночас вони прагнуть відійти від відповідальності при вирішенні проблем, тому не мають цілеспрямованих дій та адекватної оцінки стресової ситуації. Дія захисних механізмів витіснення, регресія, заміщення спрямована на зниження емоційного напруження.

Копінг-стратегії «дистанціювання», «позитивна переоцінка» та захисні механізми особистості «заперечення», «компенсація», «раціоналізація» не показали взаємозв'язку з адаптивними властивостями психологів.

Показники усіх рівнів адаптаційних властивостей утворюють прямі зв'язки із показниками захисних механізмів «регресія», «заміщення». Механізми витіснення, проекції, гіперкомпенсації мають вибірково прямі зв'язки із показниками адаптивних властивостей.

Таким чином, показники адаптаційних властивостей як «нервово-психічна стійкість», «комунікативні властивості», інтегральний показник особистісного адаптаційного потенціалу утворюють прямі зв'язки із копінг-стратегіями «конфронтація», «визнання відповідальності», «втеча-уникнення». Зворотній зв'язок спостерігається в інтегрального показника адаптаційного потенціалу із показником копінг-стратегії «планування вирішення проблеми», а також у показника «моральна нормативність» із показниками копінг-стратегій «планування вирішення проблеми» та «пошук соціальної підтримки». Отже, успішність адаптаційного процесу у стресових ситуаціях визначається своєрідним репертуаром копінг-стратегій, захисних механізмів і компонентів адаптаційного потенціалу. Значимо також, що навіть у межах низького рівня вираження адаптаційного потенціалу ефективність адаптації досягається за рахунок копінг-захисних механізмів як складника емоційної саморегуляції.

Висновки. Отримані взаємозв'язки показників адаптаційних властивостей із показниками емоційних властивостей, а також показниками копінг-захисних механізмів дозволяють визначити змістовні характеристики адаптаційного рівня емоційно-функціонального потенціалу особистості. Цей рівень складають характеристики емоційного реагування (емоційна збудливість, інтенсивність емоцій, емоційна лабільність-ригідність, експресивність, емоційна стійкість-нестійкість, оптимізм-песимізм) та стійкі емоційні властивості (тривожність, напруження, безпечність, сміливість у соціальних контактах, емоційна стійкість).

Також адаптаційний рівень емоційно-функціонального потенціалу містить компоненти особистісного адаптаційного потенціалу, копінг-стратегії «конфронтація», «визнання відповідальності», «втеча-уникнення», «планування вирішення проблеми», «планування вирішення проблеми», «пошук соціальної підтримки», показники механізмів захисту «регресія», «заміщення», витіснення, проекції, гіперкомпенсації.

Ефективність емоційно-функціонального потенціалу особистості при порушеннях балансу в системі «особистість – соціальне середовище» визначається гнучкістю системи адаптивних механізмів, можливостями формування ресурсів, індивідуального стилю їх витрачання і компенсації.

Перспективними напрямками дослідження вважаємо вивчення змістовних характеристик рівня самоактуалізації емоційно-функціонального потенціалу особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко П.М., Васильченко В.С., Галицький В.М. Словник-довідник соціального працівника : навч. посіб. К. : ІПКДСЗУ, 2007. 322 с.
2. Дикая Л.Г. Личностный потенциал и эмоциональное выгорание педагога. Человек. Сообщество. Управление. 2012. № 3. С. 75–88.
3. Марков В.М. Механизмы реализации потенциала в контексте акмеологии развития. Мир психологии. 2007. № 2(50). С. 61–73.
4. Ситнік С.В. Особистісний потенціал як умова професійної взаємодії. Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова. Психологія. 2012. Т. 17. Вип. 8(20). С. 168–175.
5. Мурашко І.В. Розкриття поняття «особистісний потенціал» та його психологічної структури. Актуальні проблеми психології. Психологічна теорія і технологія навчання. К. : Смультсон, 2010. Т. 8. Вип. 7. С. 196–205.
6. Лушин П.В. Хаос и неопределенность: от страдания – к росту и развитию. К. : Астроя, 2017.
7. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
8. Максименко С.Д. Загальна психологія. Видання 3-є, перероблене та доповнене : навчальний посібник. К. : Центр учбової літератури, 2008. 272 с.
9. Попова Н.В. Эмоционально-нравственный потенциал менеджера как ключевая характеристика профессиональной деятельности менеджера. Научно-теоретический журнал. Научное обеспечение системы повышения квалификации кадров. 2009. Вып. 2. С. 77–83.
10. Леонтьев Д.А. Личностный потенциал: структура и диагностика. М. : Смысл, 2011.
11. Манфред К.В. Мистика лидерства. Развитие эмоционального интеллекта. Пер. с англ. М. : Альпина Бизнес Букс, 2004. 311 с.
12. Богомолов. А.М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа. Психологическая наука и образование. 2008. № 1. С. 67–73.

REFERENCES

1. Vasylenko P.M., Vasylychenko V.S., Halytskyi V.M. (2007) Slovyk-dovidnyk sotsialnoho pratsivnyka : navch. posib. [Dictionary-reference book of a social worker : textbook. way.] K. : IPKDSZU. 322 s. [in Ukrainian].
2. Dikaya L.G. (2012) Lichnostnyj potencial i emocional'noe vygoranie pedagoga [Personal potential and emotional burnout of the teacher]. Chelovek. Soobshchestvo. Upravlenie. № 3. S. 75–88 [in Russian].
3. Markov V.M. (2007) Mekhanizmy realizacii potenciala v kontekste akmeologii razvitiya [Mechanisms for realizing potential in the context of development acmeology]. Mir psihologii. № 2(50). S. 61–73 [in Russian].
4. Sytnik S.V. (2012) Osobystisnyi potentsial yak umova profesiinoi vzaiemodii [Personal potential as a condition of professional interaction]. Visnyk ONU imeni I.I. Mechnykova. Psykholohiia. T. 17. Vyp. 8(20). S. 168–175 [in Ukrainian].
5. Murashko I.V. (2010) Rozkryttia poniattia “osobystisnyi potentsial” ta yoho psykholohichnoi struktury [Disclosure of the concept of “personal potential” and its psychological structure]. Aktualni problemy psykholohii. Psykholohichna teoriia i tekhnolohiia navchannia. Kyiv : Smulson. T. 8. Vyp. 7. S. 196–205 [in Ukrainian].
6. Lushin P.V. (2017) Haos i neopredelennost': otstradaniya – k rostu i razvitiyu [Chaos and uncertainty: from suffering to growth and development]. K. : Astraya [in Ukrainian].
7. Maksymenko S.D. (2006) Heneza zdiisnennia osobystosti [The genesis of the implementation of personality]. K. : Vydavnytstvo TOV “KMM”, 240 s. [in Ukrainian].
8. Maksymenko S.D. (2008) Zahalna psykholohiia [General Psychology] Vydannia 3-ye, pereroblene ta dopovnene : navchalnyi posibnyk. K. : Tsentri uchbovoi literatury, 272 s. [in Ukrainian].
9. Popova N.V. (2009) Emocional'no-nravstvennyj potencial menedzhera kak klyuchevaya harakteristika professional'noj deyatel'nosti menedzhera. [Emotional and moral potential of a manager as a key characteristic of a manager's professional activity]. Nauchno-teoreticheskij zhurnal. Nauchnoe obespechenie sistemy povysheniya kvalifikacii kadrov. Vyp. 2. S. 77–83 [in Russian].
10. D.A. Leont'ev i dr. (2011) Lichnostnyj potencial: struktura i diagnostika [Personal potential: structure and diagnosis]. Moskva, Rossiya : Smysl [in Russian].
11. Manfred K.V. (2004) Mistika liderstva. Razvitie emocional'nogo intellekta [Leadership mysticism. Emotional intelligence development]. Per. s angl. M. : Al'pina Biznes Buks, 311 s. [in Russian].
12. Bogomolov A.M. (2008) Lichnostnyj adaptacionaj potencial v kontekste sistemnogo analiza [Personal adaptive potential in the context of systems analysis]. Psihologicheskaya nauka i obrazovanie. № 1. S. 67–73 [in Russian].

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНИХ ЯКОСТЕЙ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Шевченко Н. Ф.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності*

*Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна*

orcid.org/0000-0002-5297-6588

shevchenkonf.20@gmail.com

Ключові слова: *комунікативні якості особистості, суб'єкт підприємницької діяльності, спілкування, комунікативна компетентність, стиль спілкування, стратегія самопред'явлення у спілкуванні, комунікативна саморегуляція.*

У статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей комунікативних якостей суб'єктів підприємницької діяльності. На підставі аналізу підприємницької діяльності та особливостей професійного спілкування розроблена модель комунікативних якостей у суб'єктів підприємницької діяльності. Визначені комунікативні якості складають три блоки, які виявляються у всіх аспектах комунікативної діяльності підприємців: комунікативній, інтерактивній та перцептивній.

Блок «Комунікативно-соціальна компетентність» включає в себе такі якості: комунікабельність, конкретність мислення, емоційна врівноваженість, нормативність поведінки, доміантність, самоконтроль. Блок «Стиль професійно-діяльнісного спілкування» визначається певним орієнтаційним стилем, який домінує у професійно-діяльнісному спілкуванні підприємця. Блок «Комунікативна саморегуляція» характеризує стратегії самопред'явлення підприємця у спілкуванні.

Вивчення комунікативно-соціальної компетентності засвідчило, що у досліджуваних, які працюють в сферах продажу і послуг, на високому рівні розвинені комунікабельність, конкретність мислення (розвиненість логічного мислення, кмітливості), нормативність поведінки (реалістичність, раціональність), доміантність (перевага власних рішень, незалежність, орієнтованість на себе). У підприємців, зайнятих у сфері послуг, також виявлено високий рівень емоційної стабільності та самоконтролю.

Дослідження орієнтаційних стилів професійно-діяльнісного спілкування показало, що у підприємців, зайнятих у сфері продажу, переважають стилі орієнтації на дію та на перспективу. У підприємців, зайнятих у сфері послуг, переважними виявилися стилі спілкування з орієнтацією на людей і на перспективу.

Вивчення особливостей комунікативної саморегуляції показало, що у респондентів обох груп переважає високий рівень здатності до управління самопред'явленням у спілкуванні – суб'єкти підприємницької діяльності вміють добре регулювати свою поведінку і робити її відповідною до ситуації. Під час дослідження було підтверджено припущення про те, що комунікативні якості суб'єктів підприємницької діяльності як єдність універсальних комунікативних якостей особистості (комунікативно-соціальна компетентність, стиль професійно-діяльнісного спілкування та комунікативна саморегуляція) мають характерні особливості залежно від типу підприємницької діяльності.

FEATURES OF THE COMMUNICATIVE QUALITIES OF SUBJECTS OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

Shevchenko N. F.

*Doctor of Psychology, Professor,
Head of the Chair of Pedagogics and Psychology of Education
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5297-6588
shevchenkonf.20@gmail.com*

Key words: *communicative personal qualities, subject of entrepreneurial activity, communication, communicative competence, communication style, strategy of self-presentation in communication, communicative self-regulation.*

The article presents results of an empirical study of features of the communicative qualities of subjects of entrepreneurial activity. Based on the analysis of entrepreneurial activity and features of professional communication, a model of communicative qualities of entrepreneurial activity subjects has been developed. Certain communicative qualities contain three blocks, which are manifested in all aspects of communicative activity of entrepreneurs – communicative, interactive and perceptual.

The block “Communicative and social competence” includes the following qualities: sociability, concreteness of thinking, emotional balance, normative behavior, dominance, self-control. The block “Style of professional communication” is determined by a certain orientation style or a combination of them, which dominates in the professional communication of an entrepreneur. The block “Communicative self-regulation” characterizes the strategies of self-presentation of an entrepreneur in communication.

The study of communicative and social competence of entrepreneurs has shown their high level of sociability, concreteness of thinking (developed status of logical thinking, intelligence), normative behavior (realism, rationality), dominance (superiority of own decisions, independence, self-orientation). Entrepreneurs engaged in the service sector have also demonstrated a high level of emotional stability and self-control.

The study of orientation styles of professional communication has shown that entrepreneurs engaged in sales are characterized by styles of orientation to action and perspective. Entrepreneurs engaged in the service sector have preferred communication styles with a focus on people and perspective.

The study of communicative self-regulation has shown that respondents of both groups have a high level of ability to manage self-presentation in communication – entrepreneurs are able to regulate their behavior and make it appropriate to the situation. The study has confirmed the assumption that communicative personal qualities of subjects of entrepreneurial activity as a unity of universal communicative personal qualities (communicative and social competence, style of professional communication and communicative self-regulation), have specific features depending on the type of entrepreneurial activity.

Постановка проблеми. Перспективи інтеграції України у Європейську співдружність потребують суттєвих кроків у розбудові національної економіки. Однією з головних проблем сучасної економіки України є залучення громадян до її розвитку. Ключовою фігурою, що впливає на розвиток вітчизняної економіки, безумовно, є підприємець. Налаштованість громадян на оволодіння підприємництвом потребує особливої психоло-

гічної підтримки й нерідко корекції прийнятих рішень щодо особистісних детермінант професійної підготовки [7].

Враховуючи глобальні тенденції нестабільності соціально-економічної ситуації, збільшення професійних і психічних навантажень у професійній діяльності, зростання конкуренції в суспільстві, особливо гостро постає проблема професійного спілкування, зокрема, комунікатив-

них якостей суб'єктів підприємницької діяльності. Реалізуючись протягом усієї життєдіяльності, спілкування лежить в основі ефективності реалізації практично усіх процесів розвитку людини. Поінформованість про закономірності, властиві спілкуванню, відкриває широкі можливості для побудови програм управління комунікативними процесами, що сприяють підвищенню якості міжособистісного взаємодії у різних життєвих і професійних ситуаціях.

У межах психологічних проблем функціонування та розвитку сучасного підприємництва зарубіжними та українськими вченими насамперед вирішуються такі питання: культура підприємницької діяльності та особливості особистості підприємця [4]; підвищення ефективності підприємницької діяльності [5]; психологічна сутність підприємницької діяльності [8; 11]; окремі аспекти підприємництва [10; 15]; соціо-психологічний аналіз підприємницької діяльності [9], надійність суб'єктів підприємницької діяльності [14].

Вивченням проблеми комунікативних якостей (комунікативної компетентності) особистості менеджерів і підприємців займалися Н.Ш. Акаєва [1], С.Т. Джанерьян [2], В.М. Кустов [6]. Визнання того, що професія накладає відбиток на комунікативні якості особистості, стимулювало дослідження конкретних професійних груп.

Попри представленість робіт із вивчення комунікативних виявів підприємців, аналіз літератури засвідчив дефіцит наукових праць, у яких би висвітлювалася проблема комунікативних якостей як складного інтегрального утворення, що включає в себе єдність універсальних комунікативних якостей особистості. Виявлення цих інваріантів дозволить розробити практичні заходи зі сприяння розвитку комунікативних якостей підприємців.

Метою статті є висвітлення результатів емпіричного дослідження особливостей комунікативних якостей суб'єктів підприємницької діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У психологічній науці спілкування розглядається як взаємодія двох (або більше) людей, спрямоване на узгодження та об'єднання їх зусиль з метою налагодження відносин і досягнення загального результату. Будучи цілісним поведінковим актом, спілкування має досить складну організацію, що містить три взаємопов'язані сторони: комунікативну, інтерактивну і перцептивну [9]. В рамках підприємницької діяльності реалізуються усі зазначені аспекти спілкування.

Комунікативна сторона спілкування у сфері підприємництва полягає в обміні між задіяними у ньому сторонами інформацією, що дозволяє реа-

лізувати товарно-грошовий обмін. Інтерактивна сторона спілкування у сфері підприємництва полягає в тому, що сторони реалізують спрямовану один на одного активність, що представляє співпрацю чи конкуренцію з метою оптимізації бізнесу. Перцептивна сторона спілкування у сфері підприємництва виявляється в пізнанні його учасниками інтересів, схильностей, намірів протилежної сторони та інших психологічних факторів, що лежать в основі здійснення бізнес-операцій [1].

Комунікативні якості особистості розглядаються як система психологічних характеристик людини, наявність яких визначає успішність вирішення комунікативних завдань. Успішність спілкування виявляється у досягненні і збереженні психологічного контакту з партнером з метою стабілізації міжособистісних відносин на їх оптимальній стадії розвитку; досягнення сумісності, згоди, взаємної пристосованості і задоволеності шляхом гнучкого коригування цілей, вмінь і ставів, способів впливу відповідно до тих змін обставинами [3].

Комунікативні якості підприємця мають структуру, у складі якої можна виділити якості, що дозволяють йому для вирішення бізнес-завдань впливати на позицію інших людей, вирішувати регулятивні завдання щодо самого себе, інших людей і самої процедури спілкування. На підставі здійсненого аналізу підприємницької діяльності [9–11] та особливостей професійного спілкування [1; 6; 7] нами розроблена модель комунікативних якостей в суб'єктів підприємницької діяльності. Визначені комунікативні якості складають три блоки, які виявляються в усіх аспектах комунікативної діяльності підприємців: комунікативній, інтерактивній та перцептивній.

Блок «Комунікативно-соціальна компетентність» включає в себе такі якості: комунікабельність, конкретність мислення, емоційна врівноваженість, нормативність поведінки, домінантність, самоконтроль. Блок «Стиль професійно-діяльнісного спілкування» визначається певним орієнтаційним стилем або їх поєднанням, які домінують у професійно-діяльнісному спілкуванні підприємця. Блок «Комунікативна саморегуляція» характеризує стратегії самопред'явлення підприємця у спілкуванні.

В основу дослідження покладено *припущення* про те, що комунікативні якості суб'єктів підприємницької діяльності як єдність універсальних комунікативних якостей особистості (комунікативно-соціальна компетентність, стиль професійно-діяльнісного спілкування та комунікативна саморегуляція) мають характерні особливості залежно від типу підприємницької діяльності.

Дослідницьку *вибірку* склав 51 суб'єкт підприємницької діяльності (37 чоловіків і 14 жінок

віком від 30 до 53 років) зі стажем роботи від 5 років. За змістом бізнесу респондентів було розділено на дві підгрупи: підприємці, які працюють у сфері продажів – 29 осіб; підприємці, які працюють у сфері послуг – 22 особи.

Психодіагностичний інструментарій склали такі методики: «Діагностика комунікативної соціальної компетентності» (авт. М.П. Фетіскін, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов [12]); «Орієнтаційні стилі професійно-діяльнісного спілкування» (авт. О.В. Морозов [12]); «Здатність до управління самопред'явленням у спілкуванні» (авт. М. Снідер, адапт. Н.В. Амяга [13]); *математико-статистичні методи* обробки експериментальних даних на базі пакету статистичних програм IBM SPSS-20 (обчислення середніх значень, знаходження процентного розподілу, t-критерій Стьюдента).

Розглянемо результати дослідження відповідно до структурної організації комунікативних якостей підприємців.

Комунікативна компетентність – здатність особистості, що базується на знанні, чуттєвому досвіді, інтуїції, орієнтації в ситуаціях професійного спілкування, готовності розуміти мотиви, тенденції, стратегії поведінки як свої власні, так і інших осіб, орієнтуватися в ситуаціях спілкування. Згідно з отриманими даними, за фактором А для респондентів обох досліджуваних груп характерна значна перевага комунікабельності (відкритості) над замкненістю (ізолюваністю) – 16,28 балів (І група); 18,36 балів (ІІ група). Представники сфер продажу і послуг мають загальну схильність до взаємно корисних і приємних контактів з іншими людьми, здатність до встановлення міцних і доброзичливих взаємин з оточуючими.

За фактором В у досліджуваних обох груп на високому рівні переважає конкретність мислення (розвиненість логічного мислення, кмітливість) над абстрактністю мислення (неуважністю, слабозвиненістю логічного мислення) – 14,93 балів (І група); 14,86 балів (ІІ група). Тобто, підприємці характеризуються схильністю до всього підходити розумно; перш ніж зробити що-небудь, вони схильні оцінювати можливі шанси, хитро і вміло будувати свою поведінку. Досліджувані характеризуються великою різноманітністю інтелектуальних інтересів, прагненням бути добре поінформованими з приводу політичних, наукових, навіть життєвих проблем, недовірою авторитетам, терпимістю до суперечностей і неясного, критичністю мислення. Не приймаючи на віру ніяку інформацію, вони з високою ймовірністю ставляться до всього досить скептично, намагаються усе проаналізувати і зрозуміти самі.

За фактором С у досліджуваних І групи (підприємці сфери продажу) зафіксовано рівновагу

між емоційною врівноваженістю (емоційною стійкістю, зрілістю, спокійністю) та емоційною рухливістю (емоційною нестійкістю, мінливістю) – 11,48 балів. У досліджуваних ІІ групи (підприємці сфери послуг) емоційна врівноваженість значно перевищує емоційну нестійкість – 15,14 балів. Це свідчить про те, що група підприємців, зайнята у сфері послуг, вирізняється більшою емоційною зрілістю, спокоєм, упевненістю в собі, постійністю у своїх планах і уподобаннях; респонденти мало піддаються випадковим коливанням настрою (не переймаються через дрібниці), сміливо дивляться в обличчя фактам, сприймають навколишнє серйозно і реалістично, добре усвідомлюють вимоги дійсності, не приховують від себе власних недоліків, відчувають себе добре пристосованими.

За фактором Д в обох досліджуваних групах виявлено рівновагу між двома протилежними особистісними якостями: стриманістю (тверезістю, мовчазністю, серйозністю) та експресивністю (життєрадісністю, безтурботністю, веселістю) – 12,72 балів (І група); 12,14 балів (ІІ група). Згідно з отриманими балами, респондентам не чужі емоційні вияви, але здебільшого вони знаходяться під самоконтролем. У спілкуванні з великою ймовірністю виявляють себе як досить уважні, намагаються зрозуміти більше, ніж сказано співрозмовником словами. Здебільшого вони вважають за краще делікатно не висловлювати свою точку зору, не будучи впевненими, що вона буде прийнята. Можна припустити також властиве цій категорії людей переживання труднощів у прогнозі розвитку відносин між людьми. Відсутність розкнутості почуттів може перешкодити підприємцям повноцінного сприйняття людей.

За фактором К у респондентів обох груп на достатньому рівні переважає нормативність поведінки (реалістичність, раціональність) над піддатливістю почуттям (емпатія, чутливість, художність мислення) – 14,52 балів (І група); 14,73 балів (ІІ група). Це означає, що досліджувані підприємці у спілкуванні характеризуються розвинутою коректністю, ввічливістю і відстороненістю, схильністю до всього підходити розумно і не сентиментально; перш ніж зробити що-небудь вони схильні оцінювати можливі шанси, хитро і вміло будувати свою поведінку. Маючи високі показники за фактором нормативності, підприємці з високою ймовірністю характеризуються настороженістю, недовірою, наполегливістю, схильністю до упередження, очікування від усіх підступу.

За фактором М у респондентів обох груп на високому рівні зафіксовано перевагу домінантності (перевага власних рішень, незалежність, орієнтованість на себе) над залежністю (залежність від групи, слідування за громадською дум-

кою) – 17,03 балів (I група); 18,23 балів (II група). Переважання фактора доміантності з високою ймовірністю свідчить про сміливість, енергійність, активність, прагнення жити за власними законами і міркуваннями, схильність агресивно відстоювати свої права на самостійність і вимагати прояви самостійності від оточуючих; досліджувані воліють усе робити самі: самі приймають рішення, домагаються їх виконання, несуть відповідальність; вони готові пожертвувати будь-якими зручностями, тільки б зберегти свою незалежність.

За фактором Н для респондентів I групи характерна рівновага між двома протилежними особистісними якостями – самоконтролем та імпульсивністю (неорганізованістю) – 12,86 балів. У досліджуваних II групи (підприємці сфери послуг) самоконтроль значно перевищує імпульсивність – 16,41 балів. Таким чином, підприємці, зайняті в сфері послуг, продемонстрували наявність високого рівня терпимості до оточуючих, який виявляється як у взаємодії з партнерами, так і з клієнтами. Їх «видатною» комунікативною властивістю є здатність досить добре регулювати свою поведінку і робити її відповідною до ситуації, тобто виявляти гнучкість поведінки та її варіативність у різних ситуаціях.

Слід зауважити, що за такими досліджуваними параметрами зафіксовано високі оцінки відповідного фактора та вираженість певної якості (числовий діапазон 16-20 балів): комунікабельність (в обох групах), доміантність (в обох групах), самоконтроль (у II групі).

Розглянемо результати вивчення орієнтаційних стилів професійно-діяльнісного спілкування респондентів. Згідно з отриманими даними, у підприємців, зайнятих у сфері продажів, переважають стилі орієнтації на дію (16,66 балів – високий рівень прояву) та на перспективу (17,28 балів – високий рівень вияву). Для стилю орієнтації на дію характерне обговорення результатів, конкретних питань, поведінки, відповідальності, досвіду, досягнень, рішень. Респонденти, які володіють цим стилем, прагматичні, прямолінійні, рішучі, легко переключаються з одного питання на інше, часто схвильовані.

У підприємців, зайнятих у сфері послуг, переважними виявилися стилі спілкування з орієнтацією на людей (16,14 балів – високий рівень вияву) та на перспективу (17,18 балів – високий рівень вияву). Для стилю спілкування з орієнтацією на людей характерне обговорення людських потреб, мотивів, почуттів, «духу роботи в команді», розуміння, співпраці. Особи з цим стилем зазвичай емоційні, чутливі, співчутливі і психологічно орієнтовані. Отримані високі показники значною мірою свідчать про наявність здат-

ності до автентичної взаємодії з оточуючими, до саморозкриття в процесі міжособистісного спілкування. Включаючись до спілкування з різними за рольовою позицією суб'єктами, підприємці, які надають послуги, насамперед орієнтовані на особистісну форму спілкування.

Стиль спілкування з орієнтацією на перспективу, як було зазначено, домінує в обох групах респондентів. Суб'єктам підприємницької діяльності з цим стилем властиве обговорення концепцій, великих планів, нововведень, різних питань, нових методів, альтернатив. Вони володіють хорошою уявою, сповнені ідей, але мало реалістичні і часом їх складно розуміти.

Стиль спілкування з орієнтацією на процес виражений в обох групах досліджуваних на середньому рівні (13,28 балів – I; 13,41 балів – II). Для респондентів, яким притаманний цей стиль, характерно обговорення фактів, процедурних питань, планування, організації, контролю, деталей. Особа, яка володіє цим стилем, орієнтована на систематичність, послідовність, ретельність; вона чесна, багатослівна і малоемоційна. Можна припустити, що цей тип спілкування більш властивий підприємцям, які займаються певним виробництвом: це робить їх менш публічними і контактними, ніж їх колеги, зайняті у сферах продажів і послуг.

Перейдемо до аналізу результатів, отриманих за методикою М. Снідер [13]. Згідно з отриманими даними, у респондентів обох груп переважає високий рівень здатності до управління самопред'явленням у спілкуванні – 65,52% від загальної кількості досліджуваних I групи; 72,72% від загальної кількості досліджуваних II групи. Це означає, що обстежені суб'єкти підприємницької діяльності вміють добре регулювати свою поведінку і робити її відповідною до ситуації. Їх поведінка характеризується гнучкістю та широким діапазоном варіативності для різних ситуацій.

Показники в інтервалі помірного рівня здатності до управління самопред'явленням у спілкуванні отримали 34,48% досліджуваних I групи та 22,72% досліджуваних II групи. Показники в межах низького рівня зафіксовано у незначній кількості в II групі (4,55% від загальної кількості). Зазвичай низький рівень здатності до управління самопред'явленням у спілкуванні характеризує осіб, які приділяють мало уваги інформації, що сигналізує про відповідне самопред'явлення в певній соціальній ситуації. Їх репертуар самопред'явлення не надто широкий, а поведінка задається швидше внутрішніми емоційними станами та установками, а не стилем і особливостями конкретної ситуації.

М. Снідер [13] виділив два типи особистостей: «прагматичну» та «принципову». Людина

демонструє відповідний до свого типу особистості тип самопред'явлення, що відображає швидше внутрішні характеристики (у «принципової особистості») або відповідно до ситуативних особливостей (у «прагматичної»). Отже, за досліджуваною комунікативною якістю респондентів обох груп можна охарактеризувати як осіб, які добре вміють управляти виробленим враженням.

Діяльність у кожній зі сфер бізнесу має свою специфіку, яка накладає відбиток на розвиток певних комунікативних якостей особистості. Так, в рамках бізнесу у сфері продажів переважає спілкування з клієнтами та колегами по бізнесу; спрямованість спілкування на переконання покупця; висока частка творчого компонента; наявність ситуацій вибору між етичними нормами і матеріальною вигодою; необхідність побудови рекламних впливів. У рамках бізнесу з надання послуг переважає спілкування з клієнтами, підлеглими, колегами по бізнесу; важливість сприйняття і розуміння бажань клієнта; значущість самопрезентації; висока частка творчого компонента; наявність екстремальних ситуацій спілкування.

Для визначення статистично достовірних відмінностей у показниках вияву комунікативних якостей у підприємців, які працюють в сферах продажів і послуг, ми використали t-критерій Стьюдента. Було визначено статистично достовірні відмінності в показниках комунікативних якостей підприємців за такими параметрами:

1) фактор С (емоційна врівноваженість – емоційна нестійкість): підприємці сфери послуг характеризуються більшою емоційною врівноваженістю ($t_{em} = 2,86; p \leq 0,01$);

2) фактор Н (самоконтроль – імпульсивність): підприємці сфери послуг характеризуються більшим рівнем самоконтролю ($t_{em} = 3,50; p \leq 0,01$);

3) орієнтація на дію ($t_{em} = 2,59; p \leq 0,05$): у підприємців, зайнятих у сфері продажів, більше виражений стиль спілкування з орієнтацією на дію;

4) орієнтація на людей ($t_{em} = 2,90; p \leq 0,01$): у підприємців, зайнятих у сфері послуг, більше виражений стиль спілкування з орієнтацією на людей.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна сказати, що особливості комунікативних якостей підприємців, зайнятих у сфері продажу і послуг, – дуже схожі у зв'язку з досить високим рівнем розвитку певних якостей, але мають і деякі розбіжності.

Так, підприємці, зайняті в сфері продажу, мають загальну схильність до взаємно корисних і приємних контактів з іншими людьми; виявляють домінуючість і наполегливість. Характеризуються схильністю до всього підходити розумно, з оцінкою можливих шансів, здатні хитро і вміло будувати свою поведінку. Респонденти мало під-

даються впливу інших людей, виявляють певний ступінь настороженості і недовіри. Підприємці, зайняті в сфері продажу, досить реально оцінюють свою роль у колективі, орієнтуються на дотримання загальноприйнятих норм поведінки. Їх стиль професійно-діяльничого спілкування свідчить про прагматичність, прямолінійність, рішучість, варіативність поведінки.

Підприємці, які реалізують різні послуги, виявляють високий ступінь комунікабельності, емоційну зрілість, спокій, несхильність до випадкових коливань настрою, впевненість у собі, сталість у планах і уподобаннях. Свою діяльність вони випереджають плануванням оцінкою можливих шансів на успіх. Респондентам властива енергійність, домінуючість, активність, самостійність від оточуючих. Вони характеризуються розвинутою коректністю, ввічливістю і відстороненістю, схильністю до всього підходити розумно і не сентиментально.

Володіючи високим рівнем самоконтролю, вони виявляють його як у взаємодії з партнерами, так і з клієнтами. Їх стиль професійно-діяльничого спілкування свідчить про орієнтованість на пристосування до партнера по спілкуванню. Включаючись у спілкування з різними за рольовою позицією суб'єктами, вони орієнтовані на його особистісну форму, вміють досить добре регулювати свою поведінку і робити її відповідною до ситуації.

Під час дослідження було підтверджено припущення про те, що комунікативні якості суб'єктів підприємницької діяльності як єдність універсальних комунікативних якостей особистості (комунікативно-соціальна компетентність, стиль професійно-діяльничого спілкування та комунікативна саморегуляція) мають характерні особливості залежно від типу підприємницької діяльності.

Висновки і перспективи подальших розробок у цьому напрямі. Вивчення комунікативно-соціальної компетентності підприємців засвідчило, що у досліджуваних обох груп на високому рівні розвинені комунікабельність, конкретність мислення (розвиненість логічного мислення, кмітливість), нормативність поведінки (реалістичність, раціональність), домінуючість (перевага власних рішень, незалежність, орієнтованість на себе). У підприємців, зайнятих у сфері послуг, також виявлено високий рівень емоційної стабільності та самоконтролю.

Дослідження орієнтаційних стилів професійно-діяльничого спілкування показало, що у підприємців, зайнятих у сфері продажу, переважають стилі орієнтації на дію та на перспективу. У підприємців, зайнятих у сфері послуг, переважними виявилися стилі спілкування з орієнтацією на людей і на перспективу.

Для стилю спілкування з орієнтацією на перспективу, який домінує в обох групах респондентів, властиво обговорення концепцій, великих планів, нововведень, різних питань, нових методів, альтернатив. Вивчення особливостей комунікативної саморегуляції показало, що у респондентів обох груп переважає високий рівень здатності до управління самопред'явленням у спілкуванні – суб'єкти підприємницької діяльності вмюють добре регулювати свою поведінку і робити її відповідною до ситуації. Їх поведінка

характеризується гнучкістю та широким діапазоном варіативності для різних ситуацій.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що особливості комунікативних якостей підприємців, зайнятих у сфері продажу і послуг, із досить високим рівнем розвитку певних якостей, але мають статистично підтвержені характерні особливості. Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики надалі вважаємо емпіричне дослідження специфіки комунікативних якостей підприємців у гендерному та віковому аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акаева Н.Ш. Психологические условия развития коммуникативных свойств личности предпринимателя : дисс. канд. психол. наук. Сочи, 2008. 207 с.
2. Джанерьян С.Т., Рудакова С.В., Ничепуренко Л.В. Опыт изучения личностных особенностей представителей частного сектора экономики. *Психологическая адаптация личности к условиям рыночной экономики*. Ростов н/Д : ЮРГИ, 1999. С. 217–227.
3. Жигайло Н.І. Психологія бізнесу, лідерства та комунікацій як перспективний науковий напрям в Україні та Європі. *Вісник Львівського університету*. Серія: Психологічні науки. 2018. Випуск 3. С. 103–108.
4. Извеков А.И., Завьялова Е.К., Посохова С.Т. Свобода как основополагающий принцип культуры предпринимательства. *Российское предпринимательство*. 2019. Т. 20. № 4. С. 873–890. doi: 10.18334/гр.20.4.40533.
5. Карамушка Л.М., Креденцер О.В., Філь О.А. Система діагностичних методик для вивчення психологічних особливостей підприємницької діяльності. *Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. К. : Міленіум, 2005. Том 1. Ч. 14. С. 10–16.
6. Кустов В.Н. Развитие коммуникативной компетентности менеджеров коммерческих организаций по оптовым продажам : дисс. канд. психол. наук. Москва, 2007. 172 с.
7. Лантух І.В., Лантух В.В. Психологічний портрет суб'єктів підприємницької діяльності. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Issue: Volume 32, Number 2, 2019. Co-publ.: Publishing office: Accent Graphics Communications. Hamilton, ON, 2019. P. 3–10.
8. Москаленко В.В. Підприємництво як предмет дослідження економічної психології. *Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. К. : Міленіум, 2003. Том 1. Ч. 11. С. 17–20.
9. Пачковський Ю.Ф. Психологія підприємництва : навч. посіб. К. : Каравела, 2018. 416 с.
10. Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти : навч. посіб. / С.Д. Максименко, А.А. Мазаракі, Л.П. Кулаковська, Т.Ю. Кулаковський. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. 720 с.
11. Поздняков В.П., Филинкова Е.Б. Психология успешного предпринимательства: опыт исследования и практической работы. *Прикладная психология*. 1998. № 5. С. 32–43.
12. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М. : Институт Психотерапии, 2002. 490 с.
13. Шкуратова И.П. Самопредъявление личности в общении : монография. Ростов н/Д : Изд-во ЮФУ, 2009. 192 с.
14. Lantukh I. Research of Cognitive Style of Enterprises With Different Level of Personal Reliability. *Innovations in science: the challenges of our time : monograph*. Hamilton. Ontario. Canada. 2018. P. 155–162.
15. Urban B. Entrepreneurial cognitions: Linking willingness and ability expert scripts to self-efficacy and new venture creation decisions. *SA Journal of Industrial Psychology*. 2008. Vol. 34. № 3. P. 22–28.

REFERENCES

1. Akayeva N.Sh. (2008). Psikhologicheskiye usloviya razvitiya kommunikativnykh svoystv lichnosti predprinimatel'ya [Psychological conditions for the development of the communicative properties of an entrepreneur's personality] : *Candidate's thesis* Sochi. 207 [in Russian].
2. Dzhanyeryan S.T., Rudakova S.V. & Nichepurenko L.V. (1999). Opyt izucheniya lichnostnykh osobennostey predstaviteley chastnogo sektora ekonomiki. *Psikhologicheskaya adaptatsiya lichnosti k usloviyam*

- rynochnoy ekonomiki [Experience in studying the personal characteristics of representatives of the private sector of the economy. Psychological adaptation of the individual to the conditions of a market economy]. Rostov n/D : YURGI. 217–227 [in Russian].
3. Zhyhaylo N.I. (2018). Psykholohiya biznesu, liderstva ta komunikatsiy yak perspektyvnyy naukovyy napryam v Ukrayini ta Yevropi [Psychology of business, leadership and communications as a promising scientific field in Ukraine and Europe]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Bulletin of Lviv University. Seriya psykholohichni nauky. Vyp. 3.* 103–108 [in Ukrainian].
 4. Izvekov A.I., Zavyalova Ye.K. & Posokhova S.T. (2019). Svoboda kak osnovopolagayushchiy printsip kultury predprinimatelstva [Freedom as a fundamental principle of the culture of entrepreneurship]. *Rossiyskoye predprinimatelstvo – Russian entrepreneurship.* 20 (4). 873–890. doi: 10.18334/rp.20.4.40533 [in Russian].
 5. Karamushka L.M., Kredentser O.V. & Fil O.A. (2005). Systema diahnostychnykh metodyk dlya vyvcheniya psykholohichnykh osoblyvostey pidpryyemnytskoyi diyalnosti [System of diagnostic methods for studying the psychological features of entrepreneurial activity]. *Aktualni problemy psykholohiyi : zb. naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi im. H.S. Kostyuka APN Ukrayiny – Actual problems of psychology : coll. scientific works of G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.* K. : Milenium, 1 (14). 10–16 [in Ukrainian].
 6. Kustov V.N. (2007). Razvitiye kommunikativnoy kompetentnosti menedzherov kommercheskikh organizatsiy po optovym prodazham [The development of the communicative competence of managers of commercial organizations for wholesale sales] : *Candidate's thesis.* Moscow. 172 [in Russian].
 7. Lantukh I.V. & Lantukh V.V. (2019). Psykholohichnyy portret subyektiv pidpryyemnytskoyi diyalnosti [Psychological portrait of business entities]. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools.* Issue: Volume 32, Number 2. Co-publ.: Publishing office: Accent Graphics Communications. Hamilton, ON. 3–10 [in Ukrainian].
 8. Moskalenko V.V. (2003). Pidpryyemnytstvo yak predmet doslidzhennya ekonomichnoyi psykholohiyi [Entrepreneurship as a subject of study of economic psychology]. *Aktualni problemy psykholohiyi : zb. naukovykh prats' Instytutu psykholohiyi im. H.S. Kostyuka APN Ukrayiny – Actual problems of psychology : coll. scientific works of G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.* K. : Milenium. 1 (11). 17–20 [in Ukrainian].
 9. Pachkovskyy YU.F. (2018). Psykholohiya pidpryyemnytstva [Psychology of entrepreneurship] : navch. posib. K. : Karavela. 416. [in Ukrainian].
 10. Maksymenko S.D., Mazaraki A.A., Kulakovska L.P. & Kulakovskyy T.YU. (2012). Pidpryyemnytstvo: psykholohichni, orhanizatsiyini ta ekonomichni aspekty [Entrepreneurship: psychological, organizational and economic aspects] : navch. posib. K. : Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t. 720 [in Ukrainian].
 11. Pozdnyakov V.P. & Filinkova Ye.B. (1998). Psikhologiya uspeshnogo predprinimatelstva: opyt issledovaniya i prakticheskoy raboty [The Psychology of Successful Entrepreneurship: Research Experience and Practical Work]. *Prikladnaya psikhologiya – Applied Psychology.* 5. 32–43 [in Russian].
 12. Fetiskin N.P., Kozlov V.V. & Manuylov G.M. (2002). Sotsialno-psikhologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malykh grupp [Socio-psychological diagnostics of personality and small group development]. M. : Institut Psikhoterapii. 490 [in Russian].
 13. Shkuratova I.P. (2009). Samopredyavleniye lichnosti v obshchenii : monografiya [Self-presentation of personality in communication : monograph]. Rostov n/D : YUFu. 192 [in Russian].
 14. Lantukh I. (2018). Research of Cognitive Style of Enterprises With Different Level of Personal Reliability. *Innovations in science: the challenges of our time : monograph.* Hamilton. Otario. Canada. 155–162.
 15. Urban B. (2008). Entrepreneurial cognitions: Linking willingness and ability expert scripts to self-efficacy and new venture creation decisions. *SA Journal of Industrial Psychology.* Vol. 34. № 3. P. 22–28.

Науковий журнал

Проблеми сучасної психології

№ 1 (20), 2021

Комп'ютерна верстка – Ю.В. Ковальчук
Коректура – В.В. Ізак

Підписано до друку: 04.05.2021.
Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 17,67.
Замов. № 0621/234. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
69063, Україна, м. Запоріжжя, вул. Олександрівська, 84, оф. 414
Телефони: +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.